

Šime Vukman

Suvremeni izazovi i potencijali razvoja Zagore

Diplomski rad

Zagreb

2023.

Šime Vukman

Suvremeni izazovi i potencijali razvoja Zagore.

Diplomski rad
predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistra geografije

Zagreb

2023.

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija; smjer: istraživački (Prostorno planiranje i regionalni razvoj)* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom doc. dr. sc. Petre Radeljak Kaufmann.

Sveučilište u Zagrebu
 Prirodoslovno-matematički fakultet
 Geografski odsjek

Diplomski rad

Suvremeni izazovi i potencijali razvoja Zagore

Šime Vukman

Izvadak: Zagora je prostor na prijelazu iz Srednje u Sjevernu Dalmaciju kojeg brdsko-planinski niz odvaja od obalnog pojasa. Prostor je već dugi niz desetljeća suočen s brojnim razvojnim izazovima poput depopulacije i starenja stanovništva, slabog gospodarstva te relativno loše prometne povezanosti. Detaljan osvrt na demografska i gospodarska obilježja prostora dat će temelj za identifikaciju ključnih izazova u suvremenom razvoju, kao i potencijala za budući razvoj. U svrhu dubljeg uvida u razvojnu problematiku Zagore, provedeno je anketno istraživanje među lokalnim stanovništvom i intervjui s relevantnim akterima u razvoju. Rezultati su omogućili isticanje ključnih prednosti života u Zagori, kao i načina na koje se te prednosti mogu iskoristiti u budućnosti. Uz to, klaster analiza naselja prema demografskim obilježjima i prometnoj dostupnosti centralnim funkcijama potvrdila je prostorne razlike u razvojnim obilježjima unutar Zagore. Postavlja se pitanje može li Zagora u suvremenom dobu iskoristiti prednosti koje proizlaze iz obilježja ruralnog krajolika, izraženog osjećaja pripadnosti prostoru te sve veće napućenosti obalnog pojasa.

109 stranica, 46 grafičkih priloga, 6 tablica, 100 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Zagora, Dalmacija, ruralni razvoj, prometna dostupnost, identitet

Voditelj: doc. dr. sc. Petra Radeljak Kaufmann

Povjerenstvo: doc. dr. sc. Petra Radeljak Kaufman
 prof. dr. sc. Aleksandar Lukić
 izv. prof. dr. sc. Lana Slavuj Borčić

Tema prihvaćena: 10. 2. 2022.

Rad prihvaćen: 15. 6. 2023.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Contemporary challenges and potentials for development of the Zagora region

Šime Vukman

Abstract: Zagora is a region located at the crossroads of Central and Northern Dalmatia, separated from the coastal area by a mountain range. The region has been facing numerous development challenges for decades, such as depopulation and ageing of the population, weak economy, and relatively poor transport development. A detailed overview of the demographic and economic characteristics of the region will provide a basis for identifying key challenges in modern economic development, as well as potential for future development. In order to gain deeper insight into the developmental issues of Zagora, a questionnaire survey was conducted among the local population and interviews were carried out with relevant participants in regional development. The results allowed the highlighting of the key advantages of living in Zagora, as well as ways in which these advantages can be utilized in the future. In addition, a cluster analysis of settlements based on demographic characteristics and transport accessibility to central services confirmed spatial differences in development characteristics within Zagora. This gives rise to the question of whether Zagora, in the modern times, can utilize the advantages emerging from the traits of rural landscape, a strong sense of belonging to the area, and the increasing population density of the coastal area.

109 pages, 46 figures, 6 tables, 100 references; original in Croatian

Keywords: Zagora, Dalmatia, rural development, transport accessibility, identity

Supervisor: Petra Radeljak Kaufmann, PhD, Assistant Professor

Reviewers: Petra Radeljak Kaufmann, PhD, Assistant Professor
Aleksandar Lukić, PhD, Full Professor
Lana Slavuj Borčić, PhD, Associate Professor

Thesis title accepted: 10/02/2022

Thesis accepted: 15/06/2023

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Ciljevi i hipoteze.....	2
1.2. Prostorni obuhvat istraživanja	2
1.3. Metodologija istraživanja	6
1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja.....	7
2. PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA	9
3. DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA	11
3.1. Prostorni razmještaj	11
3.2. Kretanje stanovništva	13
3.2.1. Prirodno kretanje stanovništva.....	19
3.2.2. Prostorno kretanje stanovništva	21
3.2.3. Tipovi općeg kretanja stanovništva.....	22
3.3. Sastav stanovništva.....	23
3.3.1. Sastav stanovništva prema dobi i spolu	23
3.3.2. Sastav stanovništva prema zaposlenosti	27
3.3.3. Sastav stanovništva prema stupnju obrazovanja.....	29
4. GOSPODARSKA OBILJEŽJA	31
4.1. Gospodarske djelatnosti.....	31
4.1.1. Primarni sektor.....	31
4.1.2. Sekundarni sektor.....	32
4.1.3. Tercijarni sektor	32
4.2. Ekonomski pokazatelji	35
5. OPREMLJENOST CENTRALNIM FUNKCIJAMA	38
6. PROMETNA POVEZANOST	40
6.1. Javni gradski promet.....	42
6.2. Analiza prometne dostupnosti	43
6.3. Željeznički promet.....	48
7. UTJECAJ TRŽIŠTA NEKRETNINA NA SUVREMENE PROCESE.....	50
8. POSTOJEĆE MJERE REGIONALNOG RAZVOJA	55
9. KLASITER ANALIZA	59
10. REZULTATI ANKETNOG ISTRAŽIVANJA	62

10.1. Regionalni identitet.....	64
10.2. Gravitacijska obilježja prostora	67
10.3. Zadovoljstvo kvalitetom života	72
10.4. Migracijska obilježja	75
10.5. Vizija budućeg razvoja	80
11. REZULTATI INTERVJUA.....	83
11.1. Izazovi u razvoju Zagore	83
11.2. Prednosti života u Zagori i potencijali razvoja	85
11.3. Vizija budućeg razvoja.....	91
12. RASPRAVA.....	95
13. ZAKLJUČAK	99
LITERATURA	101
IZVORI	106
PRILOZI.....	VII

1. UVOD

Zagora je ruralni prostor koji se nalazi na prijelazu iz Srednje u Sjevernu Dalmaciju, odnosno u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije. Naziv Zagora koristi se i kao skraćenica za Dalmatinsku zagoru koja je danas rašireniji pojam, a prostire se na širem području dalmatinskog zaobalja. Sam prostor Zagore u užem smislu suočen je s brojnim izazovima u razvoju počevši od prirodno-geografskih obilježja do depopulacije stanovništva koja obilježava ovu regiju već dugi niz desetljeća. Procesi industrijalizacije i urbanizacije sredinom prošlog stoljeća pokrenuli su migracije stanovništva sa sela u gradove na prostoru cijele Hrvatske pa tako i u Dalmaciji. Na ovom prostoru, to se odvijalo paralelno s procesom litoralizacije pa su najveći gospodarski i demografski rast doživjeli obalni gradovi koji su privlačili stanovništvo svog zaobalnog prostora. Zagora je tako ostala bez velikog dijela stanovništva što je ostavilo negativne posljedice i na današnja razvojna obilježja prostora. Nepovoljna starosna struktura stanovništva, skupa s nedostatkom radnih mjesta i slabijom kvalitetom prometne povezanosti predstavljaju samo neke od izazova u razvoju Zagore danas. Osim toga, nepostojanje gradskog naselja utječe na ovisnost stanovništva o središtima izvan Zagore što zajedno s razgraničenjem županija dijeli prostor na više funkcionalnih cjelina. Sve navedeno utječe na percepciju prostora kao perifernog što daje dodatan izazov planiranju budućeg razvoja.

S druge strane, prostor Zagore obilježen je i nizom potencijala za razvoj koji su danas samo u manjoj mjeri iskorišteni. Sve manje slobodnog prostora za izgradnju na obali, skupa s globalnim rastom turističke potražnje, stvara pretpostavku za prelijevanjem razvojnih trendova iz obalnog pojasa u Zagoru. Dobro je poznat primjer Dugopolja kao naselja čiji se ubrzan razvoj temeljio upravo na nizu povoljnih čimbenika proizašlih iz samog geografskog položaja u neposrednom zaleđu Splita. Osim toga, obilježja ruralnog krajolika poput očuvane prirode, mirne okoline i čistog zraka, u usporedbi s prenapučenom obalom, sve više djeluju kao pozitivan faktor za privlačenje stanovništva, ali i gospodarskih djelatnosti u prostor Zagore. Lokalna poljoprivredna proizvodnja na usitnjenim obiteljskim parcelama čini se kao kvalitetan temelj za razvoj održive ekološke proizvodnje. Ipak, valja naglasiti da će pri iskorištavanju potencijala koje nudi prostor Zagore, veliku ulogu imati sama aktivnost i motivacija lokalnog stanovništva, ali i politike razvoja na različitim razinama vlasti.

1.1. Ciljevi i hipoteze

Za potrebe ovog rada, određeno je nekoliko ciljeva. Prije svega, cilj je sagledati dublju problematiku razvoja Zagore kroz ispitivanje stavova lokalnog stanovništva i relevantnih aktera u razvoju prostora. Na temelju podataka dobivenih iz primarnih i sekundarnih izvora, glavni cilj rada je identifikacija ključnih izazova u suvremenom razvoju Zagore kao i identifikacija potencijala za budući razvoj tog prostora. Uz to, cilj je istražiti prostorne razlike i specifičnosti u razvojnim obilježjima i potencijalima pojedinih dijelova Zagore te dati uvid u potencijalna rješenja.

Na temelju toga, oblikovane su sljedeće hipoteze:

H1 – Demografska obilježja Zagore predstavljaju najveće ograničenje u njezinom razvoju

H2 – Povoljnija cijena zemljišta i nekretnina u Zagori u odnosu na obalni pojas, jedna je od glavnih prilika za demografsku i gospodarsku revitalizaciju Zagore

H3 – Lokalno stanovništvo razlikuje pojmove Zagora i Dalmatinska zagora što se posebno ističe kod starijeg stanovništva

H4 – Osjećaj pripadnosti mjestu najvažniji je faktor u zadržavanju stanovništva na prostoru Zagore

H5 – Ispitanici općina i gradova koji osjećaju jače zadovoljstvo kvalitetom života, ujedno pozitivnije gledaju na budući razvoj Zagore

1.2. Prostorni obuhvat istraživanja

Prema Hrvatskom jezičnom portalu (2023) zagora je pojas koji se proteže za primorskim gorama. Dakle, reljef se čini neizostavnim faktorom u određivanju granica takvog prostora. Upravo će percepcija prirodno-geografskih granica služiti kao glavna vodilja u izdvajanju prostornog obuhvata Zagore, a tome u prilog ide administrativna rascjepkanost Zagore između dvije županije i većeg broja općina i gradova čiji se dijelovi prostiru i izvan tih granica. Ipak, prvo treba detaljnije razjasniti razliku u poimanju samih termina Zagora i Dalmatinska zagora koji često stvaraju konfuziju čak i u znanstvenom diskursu.

Kada se govori o Zagori kao toponimu, većina ljudi vjerojatno bi prvo pomislila na Dalmatinsku zagoru. Prema Matasu i Faričiću (2011) Dalmatinska zagora je prostor koji se proteže iza primorskih uzvisina (Trtar, Opor, Kozjak, Mosor, Omiška Dinara, Biokovo i Rilić), a omeđen je rijekama Krkom na sjeverozapadu i Neretvom na jugoistoku. Sjeveroistočna granica regije ujedno je i granica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a prati planine Dinaru, Kamešnicu i Zavelim. Pri tome treba naglasiti da je Dalmatinska zagora relativno nov pojam koji nastaje tek sredinom prošlog stoljeća. Pojavljuje se kao kontrast pojmu splitsko-trogirskog bazena koji je tada bio simbol intenzivnog industrijskog razvoja, imigracije i urbanizacije (Šipić, 2011). Dalmatinska zagora ujedno označava Zagoru u širem smislu, a kada se govori o razmjerno točno određenoj historijsko-geografskoj regiji, povijesnoj Zagori smještenoj u šibenskom i dijelu splitskog zaobalja, govori se o Zagori u užem smislu (Matas i Faričić, 2011).

Prvi poznati spomen naziva Zagorje (Zagora) datira iz 1185. godine, a odnosio se na ime župe koja je zajedno s župama Trogir, Drid i Šibenik bila dio Trogirske biskupije (Šišić, 1962, prema Matas i Faričić, 2011). Iako naziv Zagora ima dugu tradiciju, percepcija granica tog prostora mijenjala se kroz vrijeme što potvrđuje istraživanje Vukosava (2011) o obuhvatu Zagore u različitim kartografskim izvorima kroz povijest. S druge strane, suvremeni stručnjaci također se ne mogu usuglasiti u određivanju strogih granica ove regije. Još 1866. godine A. K. Matas opisuje Zagoru kao prostor između Kozjaka, Malačke, Vilaje, Boraje, Trtra i Moseća (Matas i Faričić, 2011). M. Matas (2005) definira Zagoru kao nešto širi prostor smješten između Kozjaka, Opora i Trtra na jugu, Moseća na sjeveru, Promine na zapadu te Cetine i malog Mosora na istoku. Najveća nepoznanica u obje definicije ostaje južna granica između relativno udaljenih Trtra nad Šibenikom te Opora i Malačke nad Kaštelima. Ljubić (2011) upotpunjuje sliku prostornog obuhvata isticanjem južne granice na liniji Boraja – Vilaja – Labištica – Kozjak – Mosor. S druge strane, najširi prostorni obuhvat Zagore navodi Kužić (1997) u knjizi „*Povijest Dalmatinske zagore*“. Autor definira Zagoru kao prostor omeđen bilima Trtra, Velikog Jelinka, Kozjaka, Mosora, područjem Poljica, rijekom Cetinom i Cetinskom krajinom, bilom Svilaje i Moseća, područjem Petrova polja te kanjonom rijeke Čikole. Dakle, u odnosu na prethodne definicije, uključuje prostor na sjeveru sve do bila Svilaje, a južnu granicu pomiče s Vilaje i Boraje na Veliki Jelinak. Isto razgraničenje sjevernih i južnih granica koristit će se ovome radu u svrhu izdvajanja administrativnih naselja.

Uz sve navedeno, Zagora se često razdvaja na manje regije, posebno iz razloga već spomenute činjenice nedostatka gradskog naselja koje bi okupljalo stanovništvo Zagore u

njihovim dnevnim migracijama. S obzirom na to, često korišteni pojmovi su i Splitska, Kaštelanska, Trogirska i Šibenska zagora. Njihovi obuhvati nisu precizno definirani, a može se naslutiti da su se mijenjali ovisno o snazi obalnih središta kojima gravitiraju. Tako je primjerice opadala popularnost pojma Trogirska zagora, prvo kao posljedica slabljenja utjecaja Trogira u Zagori za vrijeme osmanlijskih osvajanja, a kasnije i ukidanjem Trogirske biskupije 1828. godine kada su se župe u trogirskom zaleđu pripojile Šibenskoj biskupiji (Matas i Faričić, 2011). S druge strane, pojam Kaštelanska zagora dobiva na popularnosti zahvaljujući jednosmjernim migracijama iz ruralnog zaobalja na područje Kaštelanskog polja, ali i zbog izdvajanja Općine Kaštelanska Zagora u kraćem razdoblju tijekom prošlog stoljeća. Ipak, Zagora se najčešće dijeli na Splitsku i Šibensku, a na percepciju granica tih regija danas najveći utjecaj imaju administrativne granice, odnosno granica Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije.

Iako postoje značajne razlike u određivanju prirodnih granica, u svrhu istraživanja potrebno je izdvojiti naselja koja će ući u prostorni obuhvat. Kao glavni orijentir uzeti su navodi autora o prirodnim granicama pri čemu je naglasak stavljen na one koje navodi Kužić (1997), kao i na rad Matasa i Faričića (2011) koji detaljno obrađuju tematiku administrativnih granica Zagore u radu „Zagora - Uvodne napomene i terminološke odrednice“. Na temelju toga, sa sigurnošću se u obuhvat istraživanja mogu uzeti općine Unešić, Primorski Dolac, Prgomet, Lećevecica i Dugopolje. Dijelovi Grada Drniša koji se nalaze jugoistočno od Čikole i jugozapadno od Moseća također će biti dio prostornog obuhvata. Naselje Moseć jedino je naselje Općine Ružić s južne strane Moseća zbog čega ga je opravdano smatrati Zagorom, ali zbog svog malobrojnog stanovništva i time otežane statističke analize na razini JLS-a, neće biti uključeno u istraživanje. Iz Općine Klis bit će izuzeto jedino naselje Klis koje se razvilo između Kozjaka i Mosora, točno na prijevaju iz obalnog dijela u Zagoru. Izuzeto je iz razloga što se veći dio morfološkog naselja ipak nalazi s južne strane prijevoja.

Posebno je zahtjevno granicu Zagore odrediti u onim općinama i gradovima čija su središta na obali, a dio teritorija im se nalazi u Zagori. Za Općinu Seget razgraničenje je uzeto prema Kužiću (1997) koji granicu stavlja na brdo Veliki Jelinak, pa tako Zagori pripadaju naselja Bristivica, Prapatnica i Ljubitovica. Susjedna Općina Marina razgraničena je na prostoru nižih uzvišenja koja su zapadni produžetak Velikog Jelinka, što odgovara Kužićevim granicama Dalmatinske zagore „...a kad Trogirsku zagoru razgraničimo od marinske kotline, konačno dobijemo točnu sliku o rasprostranju Dalmatinske zagore...“ (Kužić, 1997, 7-8). S obzirom na to, u istraživanje su uključena naselja Blizna Donja, Blizna Gornja, Mitlo,

Rastovac i Vinovac. Pri tome sva naselja, za razliku od ostalih naselja iz općine, pripadaju župi Blizna, a osnovna škola u Blizni Donjoj okuplja učenike s tog prostora. Osim toga, Segetska zagora i Marinska zagora učestali su termini u lokalnom govoru. Zapadnije se nalaze Općine Primošten i Rogoznica koje neće biti uključene u istraživanje. Nema značajnije reljefne barijere koja odvaja naselja u zaobalju koja se nalaze relativno blizu svojih primorskih centara. Uz to, za taj se prostor ne koristi naziv zagora već termini primoštenski, rogoznički ili primoštensko-rogoznički kraj (Friganović, 1976). Najveći izazov bilo je odrediti razgraničenje na prostoru Grada Šibenika. U sastav Zagore uzeta su naselja sjeverno od Boraje, a istočno od uzvišenja Orlice i Danilo polja. Radi se o reljefno raščlanjenijem prostoru u odnosu na zaravnjeni prostor prema zapadu, a poveznicu s ostatkom Zagore čini i pruga koja prolazi kroz naselja Perković i Sitno Donje kojima taj prostor gravitira. Zagori su pripala i ona naselja Grada Šibenika sjeverno od Trtra, sukladno definicijama gotovo svih autora.

Općina Muć smještena je između Moseća i Svilaje, sjeverno od prostora tradicionalnog poimanja Zagore. S obzirom da se radi o manjoj visoravni koju Moseć odvaja od Zagore, a Svilaja od Cetinske krajine, može se govoriti o svojevrsnoj mikroregiji koja je poznata pod nazivom Ogorje. Lokalno stanovništvo posebno izdvaja prostor uz Mućko polje koje naziva mućkim krajem (Matas i Faričić, 2011). Osim toga, prostor se percipira kao dio Splitske zagore (Matas, 2001), a veze sa Splitom jačaju suvremenim razvojem prometa. Valja dodati da je prostor Općine Muć još u srednjem vijeku bio dio župe Zmina poznate i pod nazivom Gornja Zagora (Matas i Faričić, 2011). S obzirom na toponimiju, društveno-gospodarske veze sa Splitom i percepciju prostora kao sastavnog dijela Splitske zagore, Općina Muć također će biti dio prostornog obuhvata istraživanja. Iako je Općina Dicmo prema definicijama prirodnih granica različitih autora na granici Zagore i Cetinske krajine, većina autora isključuje ju iz prostornog obuhvata Zagore (Kužić, 1997; Matas i Faričić, 2011) pa neće biti uključena niti u ovo istraživanje.

Dakle, za potrebe ovog rada, u prostorni obuhvat Zagore bit će uzeto ukupno 84 naselja iz 11 jedinica lokalne samouprave. U istraživanje će biti uključena sva naselja iz općina Unešić, Primorski Dolac, Prgomet, Lećevica, Dugopolje i Muć, sva naselja iz Općine Klis izuzev naselja Klis, dio naselja iz općina Seget (Ljubitovica, Bristivica i Prapatnica) i Marina (Blizna Donja, Blizna Gornja, Mitlo, Rastovac i Vinovac) te dio naselja koja pripadaju gradovima Šibeniku (Boraja, Lepenica, Vrsno, Podine, Mravnica, Perković, Sitno Donje, Slivno, Danilo Kraljice, Radonić, Čvrljevo, Gradina, Konjevrate, Lozovac, Goriš i Brnjica) i Drnišu (Radonić, Pokrovnik, Pakovo Selo, Žitnić i Sedramić).

Sl.1. Naselja uključena u prostorni obuhvat istraživanja

Izvor: DGU, 2023

1.3. Metodologija istraživanja

Istraživanje suvremenih izazova prostora Zagore i utvrđivanje potencijala za njezin razvoj temeljilo se na nekoliko metoda, od kojih je najveći naglasak stavljen na anketno istraživanje. Anketni upitnik bilo je moguće ispuniti u razdoblju od 26. travnja do 22. svibnja 2023. godine, a najveći udio odgovora prikupljen je online, putem *Google Forms* obrasca. Ipak, na temelju činjenice da se u online upitnicima javlja veća stopa neodgovora (Janičić, 2019), dio uzorka (13,5 %) prikupljen je anketiranjem uživo. Pri tome treba naglasiti da su brojna istraživanja utvrdila da nema značajnih razlika u rezultatima između online istraživanja i „klasičnih“ anketnih istraživanja (Galešić, 2005). Ciljana skupina bilo je punoljetno stanovništvo naselja Zagore, a uzorak je bio prigodan. Osim anketnog istraživanja, u razdoblju od 4. svibnja do 2. lipnja provedeno je ukupno osam polustrukturiranih intervjua s različitim akterima u razvoju Zagore i odabranim lokalnim stanovnicima. Njih šest je odrađeno uživo, a dva intervjua telefonskim putem. Podatci su u oba slučaja dobiveni iz punih transkripta na temelju audiozapisa, sve uz pristanak sugovornika. Rezultati su analizirani kvalitativno.

Osim primarnih izvora podataka, korišten je i niz sekundarnih izvora te relevantna znanstvena i stručna literatura u svrhu boljeg razumijevanja demografskih, gospodarskih i drugih obilježja prostora. Podatci dobiveni na temelju primarnih i sekundarnih izvora analizirani su u Microsoft Excel i SPSS programu. Pri tome je Microsoft Excel korišten primarno za analizu deskriptivne statistike i vizualizaciju podataka, dok je analiza u SPSS-u imala za svrhu utvrđivanje povezanosti (ili demantiranje slučajnosti) između pojedinih pojava korištenjem korelacijske analize i hi-kvadrat testa. Osim toga, izrađena je hijerarhijska klaster analiza naselja Zagore prema demografskim obilježjima i prometnoj dostupnosti centralnim naseljima korištenjem, također je napravljena u SPSS programu. Kod izrade klaster analize korištena je Wardova metoda koja klasterira elemente tako da varijanca unutar klastera bude minimalna. Za kartografsku vizualizaciju podataka korišten je QGIS program, dok je za izračun prometne dostupnosti naselja Zagore do vremenski najbližih centralnih naselja korišten ArcMap

1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja

Sukladno suvremenom poimanju Zagore, postoji znatno manji broj relevantnih radova koji se bave tim prostorom, u odnosu na druge dijelove Dalmatinske zagore ili Dalmatinsku zagoru u cijelosti. Od radova koji se tiču isključivo Zagore, najveći dio usmjeren je na izrazito specifičnu tematiku, a samo nekolicina autora piše o razvoju tog prostora. Prije svega, treba istaknuti rad Kužića (1997) „*Povijest Dalmatinske zagore*“. Bez obzira na naziv, rad je usmjeren na prostor Zagore u užem smislu čije su granice jasno definirane i vizualizirane. Osim toga, daje pregled historijsko-geografskog razvoja Zagore zbog čega predstavlja temelj za upoznavanje prostora i njegovih društveno-geografskih obilježja.

U svrhu isticanja suvremenih razvojnih obilježja, najkorisnijim su se pokazala dva zbornika radova. Zbornik „*Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije*“ (ur. Matas i Faričić, 2011) obuhvaća preko 30 radova usmjerenih na različita razvojna obilježja Zagore u cijelosti ili pojedinog dijela regije. Treba istaknuti rad Matasa i Faričića (2011) „*Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice*“ u kojem se također precizno definiraju granice regije te ističu potencijalne nejasnoće u terminologiji. Valja još istaknuti radove Šimunovića (2011) „*Naselja Zagore između planinske, dolinske i obalne ekonomije*“ i Faričića (2011) „*Zagora – dobitnik ili gubitnik u litoralizaciji srednje Dalmacije*“. Njihovo kritičko gledište na suvremeni razvoj prostora Zagore bit će od iznimne koristi u izradi ovog rada.

Radovi u zborniku pod nazivom „*Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja*“ (ur. Matas i Rako, 2015) usmjereni su na potencijale razvoja Zagore koji proizlaze iz gospodarskih obilježja prostora. Pri tome se ističe rad Matasa (2015) „*O gospodarskim prilikama Zagore – jučer, danas i sutra*“ s najdetaljnijim pregledom stanja gospodarstva u Zagori te naznakama za njegov razvoj u budućnosti. Mate Matas geograf je rođen u Zagori te ujedno autor koji je najviše pisao o tom prostoru. S obzirom na to, radovi „*Toponimija dijela Splitske zagore*“ (2001.) te „*O Zagori i njenim demografskim obilježjima*“ (2005) također su predstavljali značajan izvor informacija.

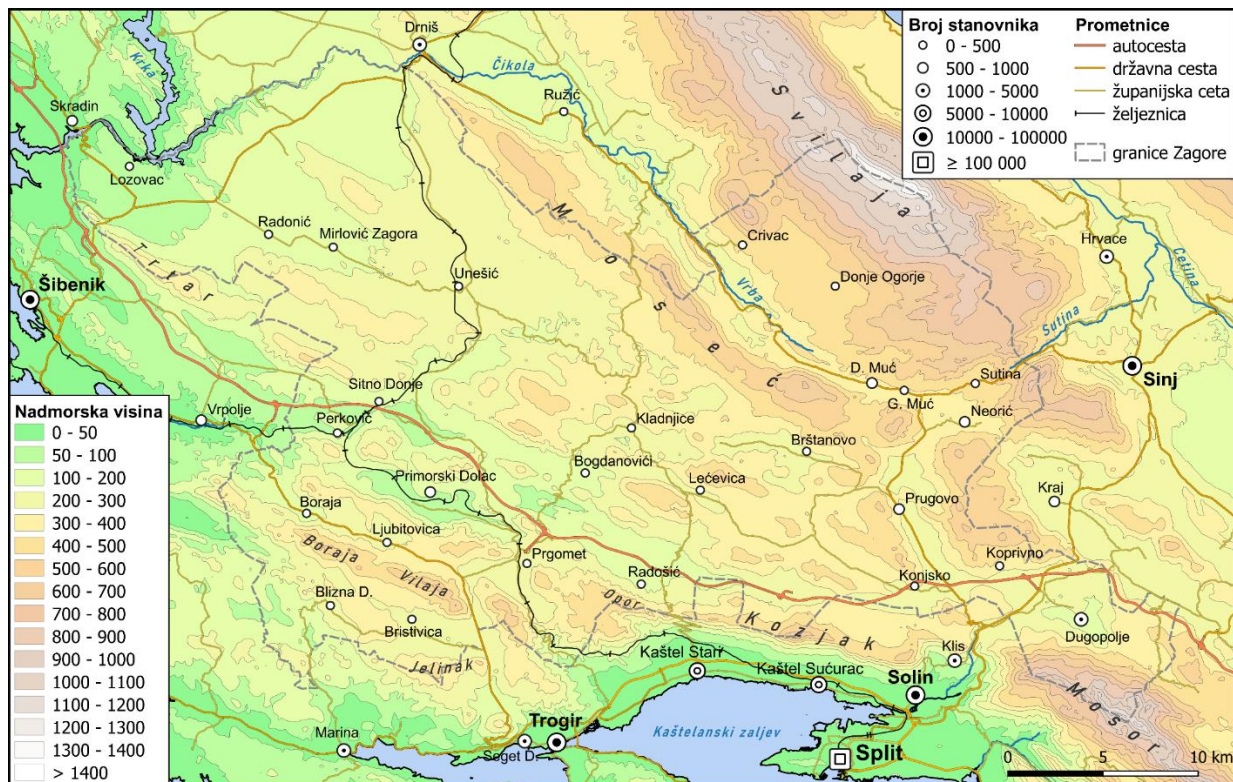
Ne postoji rad koji se bavi sveobuhvatnom analizom suvremenih izazova s kojima se suočava Zagora ili potencijala za njezin budući razvoj. Detaljnije analize postoje samo za pojedine dijelove Zagore pa tako npr. Magaš i Blaće (2011) u radu „*Geografske osnove razvoja općine Unešić*“ detaljno obrađuju problematiku razvoja te općine dok Radeljak (2015) piše o perspektivama razvoja Grada Drniša u radu „*Dalmatinska zagora u perspektivi razvoja Dalmacije do 2031. godine: primjer Grada Drniša*“. Autorica iste godine objavljuje rad „*Opremljenost centralnim funkcijama naselja Dalmacije*“ koji je skupa s knjigom Lukića (2012) „*Mozaik izvan grada*“ bio temelj za analizu centralnih naselja Zagore.

2. PRIRODNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

Zagora je prostor kojeg od obalnog pojasa odvaja brdsko-planinski niz, dok je prema sjeveru planine Moseć i Svilaja dijele od Petrovog polja i Cetinske krajine. Prostor je dio Dinarskog gorja te uzvišenja prate tipičan dinarski tip pružanja reljefa u smjeru sjeverozapad – jugoistok. Reljef je niži u zapadnom dijelu Zagore (vidi sl.2.) gdje se uz kanjone Čikole i Krke nalazi srednjodalmatinska zaravan, a najznačajnije uzvišenje je Trtar (503 m). Prema istoku reljef je sve viši i raščlanjeniji, a čine ga paralelni brdski nizovi između kojih su površinom mala, ali za stanovništvo iznimno značajna polja u kršu. Najistaknutija uzvisina je Moseć (843 m) koji se proteže u duljini od 35 kilometara i dijeli središnji dio Zagore od još višeg sjevernog dijela. Sjeverno od Moseća je Svilaja (1508 m), a između njih nalazi se visoravan koja je ujedno i najviši naseljeni prostor Zagore. Uzvišenja koja odvajaju Zagoru od obale (Jelinak, 575 m; Labinštica, 701 m; Opor, 647 m; Kozjak, 779 m; Mosor, 1339 m) sve su viša od zapada prema istoku, a prijevoji koji se nalaze između njih omogućili su kroz povijest, ali i danas, najbrže veze između Zagore i obale.

Krška podloga onemogućila je dulje zadržavanje vode na prostoru Zagore pa gotovo da i nema većih vodotoka. Ističu se potoci Vrba i Sutina u Podsvilajskom kraju te rijeka Krka koja skupa s pritokom Čikolom čini zapadnu granicu regije. Manji izvori, a posebice lokve također su bili od velikog značaja za lokalno stanovništvo. „U takvim uvjetima, stoga, stočarstvo je najpogodniji i najprilagodljiviji način života i oblik egzistencijalnog gospodarstva.“ (Fuerst-Bjeliš i dr., 2011, 119). Da uvjeti nisu najpogodniji za ratarstvo, osim iznimno malih površina polja i nedostatka vode svjedoči i pedološki sastav tla. Dominiraju manje plodna smeđa tla na vapnencima i kamenjari dok su znatno manje površine pokrivene plitkom i srednje dubokom crvenicom, crnicom i rendzinama (*Digitalna pedološka karta Hrvatske*, 2023).

Najzastupljeniji tip klime prema Köppenovoj klasifikaciji na prostoru Zagore je umjereno topla vlažna klima s vrućim ljetom (Cfa) što znači da u najvećem dijelu Zagore temperatura najtoplijeg mjeseca prelazi 22°C. Samo Svilaja i najviši vrhovi Mosora i Moseća imaju umjereno toplu vlažnu klimu s toplim ljetom (Cfb) kod koje niti jedan mjesec nema prosječnu temperaturu iznad 22°C. Sredozemna klima s vrućim ljetom (Csa) zbog reljefnih barijera prodire u Zagoru samo u njenom najzapadnijem dijelu što je uvjetovano nižim reljefom uz rijeku Krku. Dakle, prostor Zagore nije bitno hladniji od obale, već vlažniji (Filipčić, 1998).

Sl.2. Geografski smještaj i položaj Zagore

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; *Popis stanovništva, 2022*

3. DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA

Demografska slika nekog prostora jedna je od osnovnih odrednica razvoja. Povoljna demografska obilježja omogućuju jednostavniji put prema uspješnom razvoju nekog područja u budućnosti. S druge strane, bez povoljne demografske strukture puno je teže generirati pozitivan gospodarski razvoj, a slabiji gospodarski razvoj ujedno teže zadržava stanovništvo. Nejašmić i Toskić (2013) ističu upravo čvrstu kauzalnost općerazvojnih i demografskih obilježja. Tako je prostor Zagore već dugi niz desetljeća obilježen ukupnim padom broja stanovnika što se negativno odražava na gotovo sve sfere života unutar regije te predstavlja veliki izazov u planiranju budućeg razvoja.

3.1. Prostorni razmještaj

Prema posljednjem popisu stanovništva 2021. godine na prostoru Zagore živjelo je 16 393 stanovnika u ukupno 84 naselja i 11 jedinica lokalne samouprave (*Popis stanovništva, 2022*). U gotovo polovici naselja živjelo je manje od 100 stanovnika, a najveći udio stanovništva živio je u naseljima veličine 200 – 500 stanovnika (vidi tab. 1). Uvjerljivo najmnogoljudnije naselje je Dugopolje (3 248 st.), a preko 500 stanovnika imaju još naselja Neorić (819 st.), Primorski Dolac (686 st.), Prugovo (571 st.) i Donji Muć (541 st.).

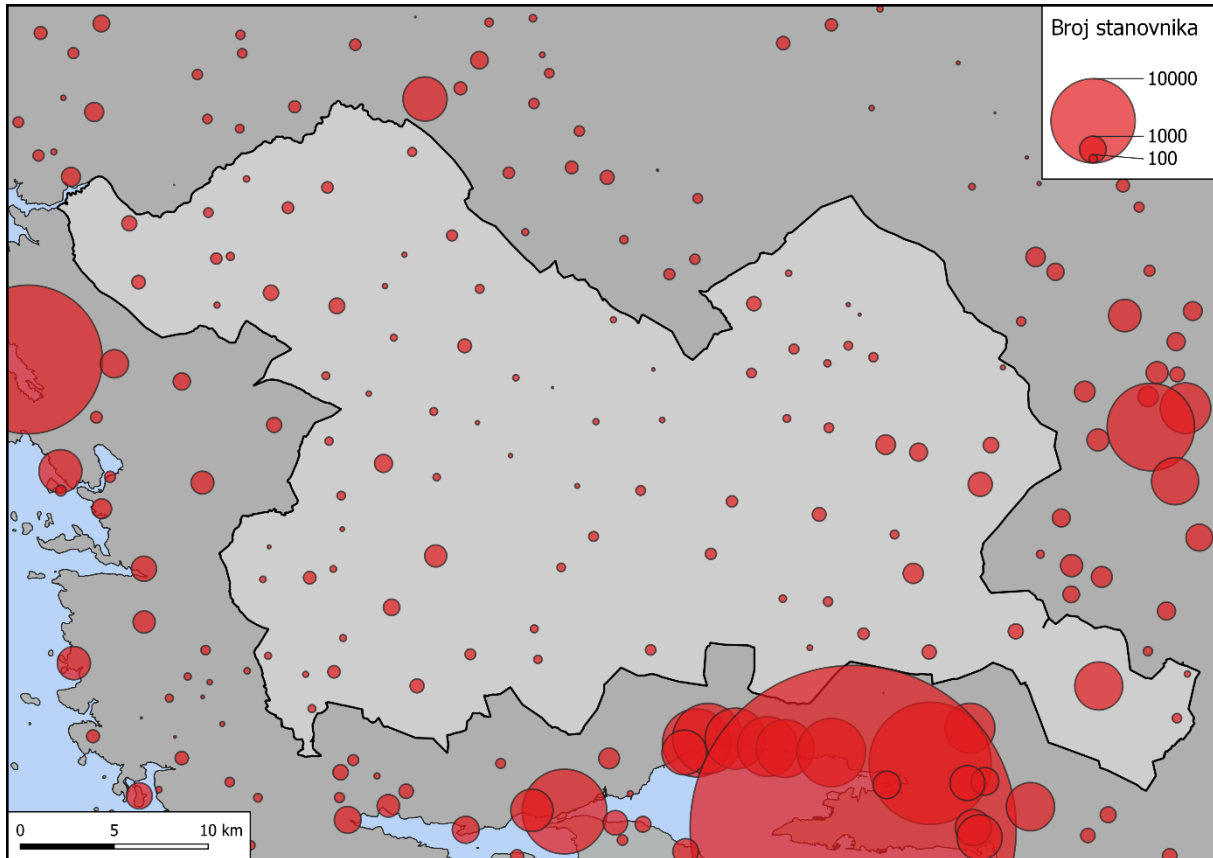
Tab.1. Naselja Zagore prema broju stanovnika 2021. godine

	Broj stanovnika	Broj naselja	Udio, (%)	
			stanovnika	naselja
> 1 000	3248	1	19,8	1,2
500 – 1 000	2617	4	16,0	4,8
200 – 500	5010	16	30,6	19,0
100 – 200	3397	24	20,7	28,6
≤ 100	2121	39	12,9	46,4
Ukupno	16393	84	100,0	100,0

Izvor: *Popis stanovništva, 2022*

Prostorni razmještaj naselja Zagore ovisio je prvenstveno o prirodnim obilježjima, dok je veličina tih naselja danas uvelike odraz suvremenih demografskih procesa. Usporedi li se veličina naselja Zagore s veličinom gradskih naselja koja je okružuju, vidi se značajna razlika u broju stanovnika (vidi sl. 3.). Gradska središta na obali – Split (149 830 st.), Šibenik (31 115 st.), Trogir (10 107 st.), Kaštela (37 794 st.) i Solin (20 996 st.) i ona u unutrašnjosti – Sinj (10 771 st.) i Drniš (2 752 st.) znatno su veća u odnosu na zagorska naselja. Dugopolje kao

najveće naselje Zagore smješteno je na krajnjem istočnom dijelu regije (vidi sl. 3.), na cestovnom pravcu Sinj – Split. Usporedbom veličine ostalih zagorskih naselja s njihovim položajem u odnosu na gradske centre van Zagore, uočava se gotovo radijalno smanjenje naselja udaljavanjem od gradova. Tako centralni dio Zagore karakteriziraju naselja s izrazito malim brojem stanovnika dok su ona veća smještena uglavnom bliže gradskim centrima.

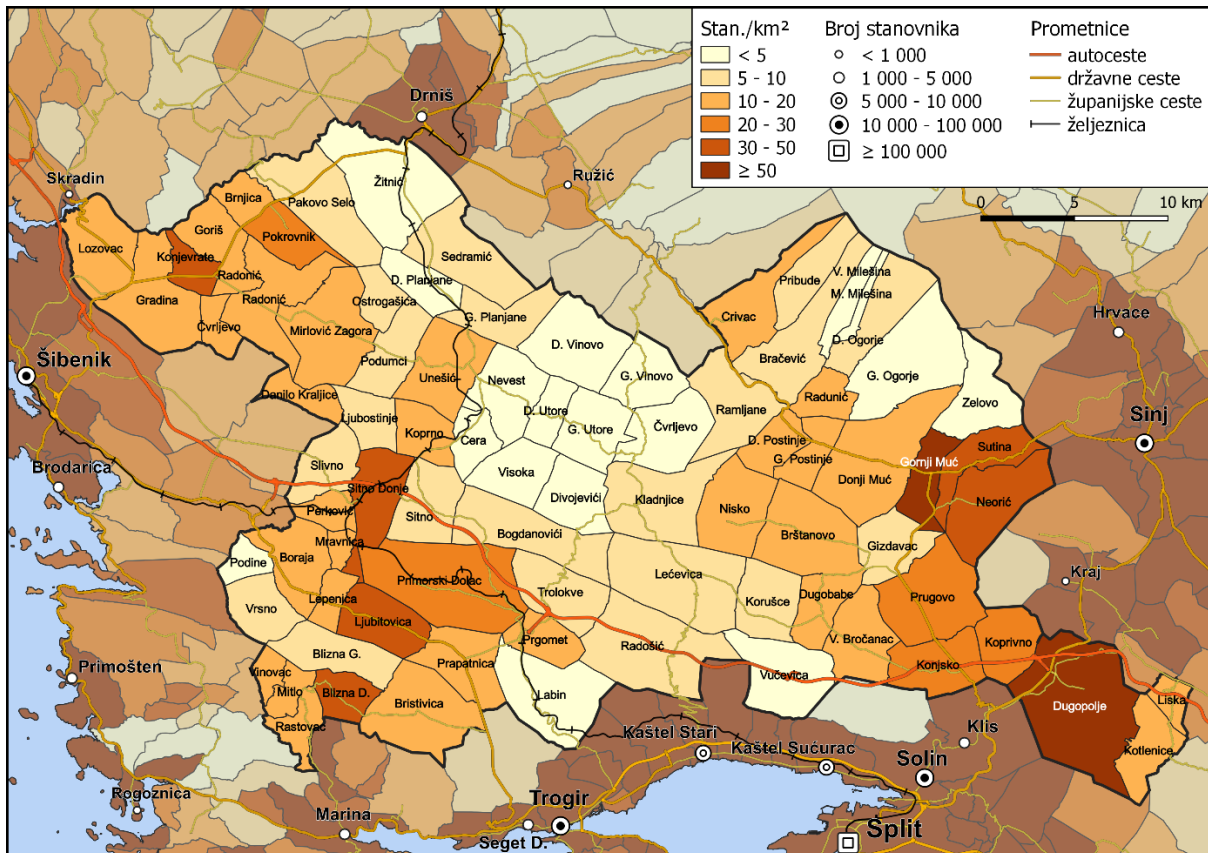

Sl. 3. Naselja Zagore prema broju stanovnika 2021. godine

Izvor: *Popis stanovništva, 2022*

Zagora se prostire na ukupnoj površini od čak 1 110,54 km² i čini oko 15 % površine Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije. Od 519 788 ljudi koji žive na prostoru tih dviju županija, samo 16 393 živi u Zagori (3,15 %) iz čega proizlazi da je gustoća naseljenosti Zagore (14,76 st./km²) daleko ispod prosjeka županija (69,08 st./km²) i Hrvatske (68,41 st./km²) (*Popis stanovništva, 2022*). Raščlanjen reljef i relativno siromašno tlo uvjetovali su rijetku naseljenost, a suvremeni demografski procesi utjecali su na dodatno smanjenje naseljenosti na većini teritorija Zagore. Nešto su gušće naseljeni dijelovi bliže Splitu, Šibeniku i Trogiru (vidi sl. 4.) dok središnji dio Zagore i Kaštelanska zagora imaju najnižu gustoću naseljenosti (< 10 st./km²). Osim društveno-geografskih faktora, tu treba uzeti u obzir

i brdski reljef nepogodan za naseljavanje zbog kojeg neka naselja imaju iznimno velike površine i posljedično malu gustoću naseljenosti.

Sl. 4. Gustoća naseljenosti naselja u Zagori 2021. godine

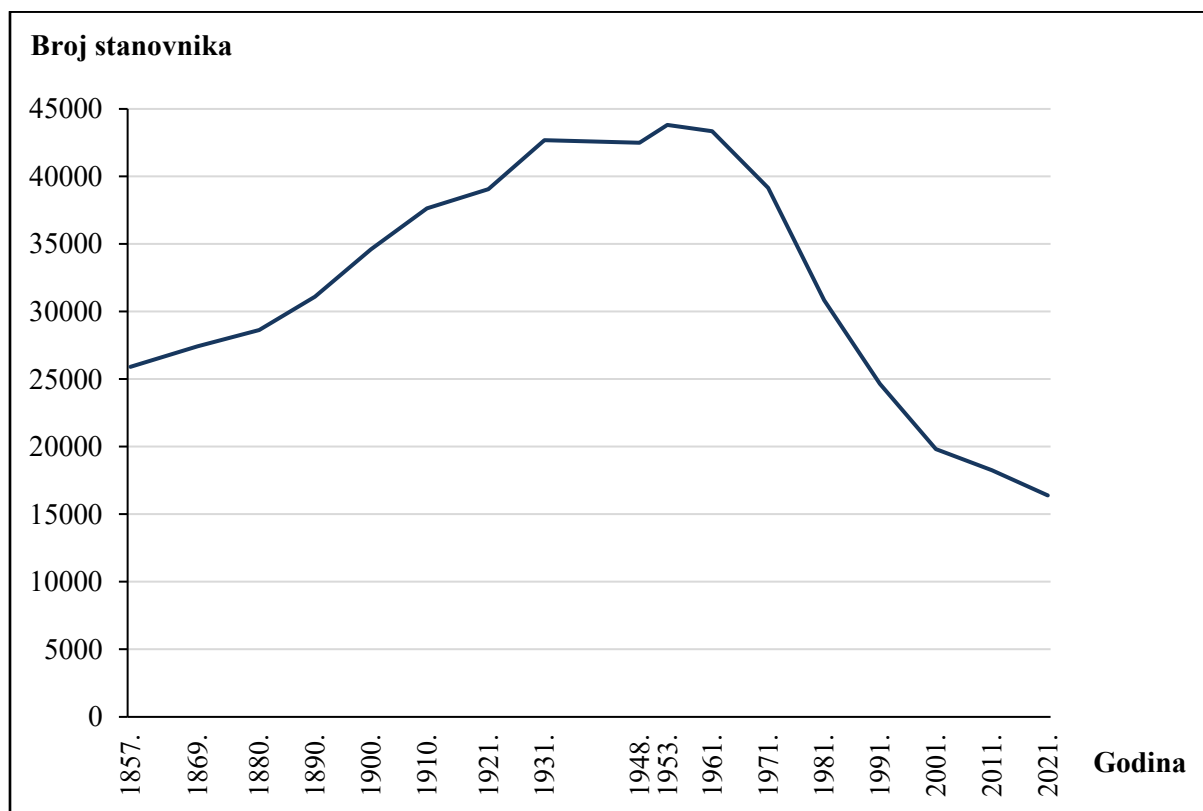
Izvor: OSM, 2023; DGU, 2023, *Popis stanovništva*, 2022

3.2. Kretanje stanovništva

Ukupno kretanje broja stanovnika rezultat je prirodnog kretanja stanovništva i migracija, a ti elementi ovise o nizu društveno-geografskih i prirodno-geografskih čimbenika koji karakteriziraju određeni prostor. Analizom dijagrama kretanja broja stanovnika Zagore od prvog popisa 1857. godine do danas (vidi sl. 5.), nije teško identificirati faktore koji su imali dominantan utjecaj na takvo kretanje broja stanovnika. Isticanje tih čimbenika važno je u kontekstu interpretacije današnje demografske slike što onda omogućuje i predviđanje budućih demografskih trendova. Osim toga, jasnija će biti i slika historijsko-geografskog razvoja ovog prostora u prošlom stoljeću. S obzirom na dominantne faktore te na trend promjene broja stanovnika, povijest kretanja broja stanovnika Zagore može se podijeliti u dvije faze.

Prva faza demografskog razvoja prostora koja traje od popisa 1857. godine do sredine prošlog stoljeća obilježena je stabilnim rastom broja stanovnika. Stanovništvo se bavi stočarstvom i ratarstvom, a za rast broja stanovnika zaslužan je prvenstveno visok prirodni prirast koji je rezultat visokih stopa smrtnosti i još viših stopa rodnosti. Friganović (1979) govori o vanjskoj emigraciji iz Zagore na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, međutim taj period obilježen je još većim stopama rasta ukupnog broja stanovnika. Rezultat je to početka demografske tranzicije kada zbog poboljšanja životnih uvjeta i medicinske skrbi postupno opadaju stope smrtnosti, dok su stope rodnosti i dalje iznimno visoke.

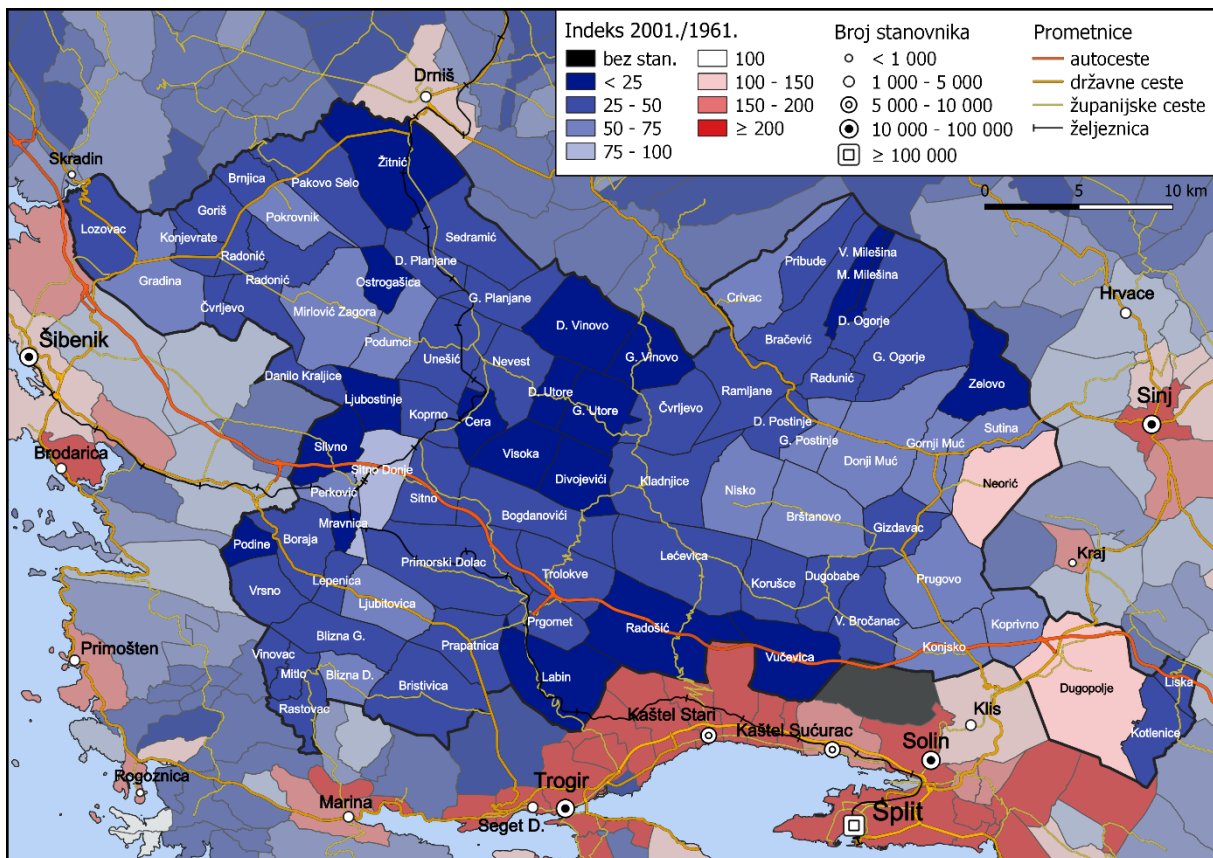
„U vrijeme dominacije poljoprivrede, kada stočarsko-agrarni potencijal definira razvojne mogućnosti prostora, rast broja stanovnika srednjodalmatinskog zaleđa doveo je čak i do agrarne prenapučenosti prostora“ (Mišetić, 2010, 303). Odnosno, zbog visokog fertiliteta i sustava naslijeđa zemljišta, prosječna površina posjeda brzo je opadala što je otežavalo stanovništvu bavljenje poljoprivredom od koje je velika većina ljudi ovisila. „Razumljivo je, stoga, da je višak priraštaja stanovništva morao tražiti opstanak izvan zavičaja i izvan krša“ (Friganović, 1979, 8)

Sl. 5. Kretanje broja stanovnika Zagore od 1857. do 2021. godine

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, 2005, *Popis stanovništva*, 2013; 2022

Slijedom novih društveno-geografskih prilika sredinom prošlog stoljeća, u Zagori dolazi do stagnacije ili manjih promjena broja stanovnika (popisi 1931.-1961.). Drugi svjetski rat, razvoj industrije na obali i proces litoralizacije utjecali su na gubitak stanovništva koji se još uspijevao kompenzirati izrazito pozitivnim prirodnim prirastom. Nakon popisa stanovništva 1961. godine započinje faza obilježena izrazito visokim stopama smanjenja broja stanovnika u Zagori. Cijela Hrvatska zahvaćena je ubrzanim procesom industrijalizacije koja je bila pretežito urbano utemeljena. Dok su se u kontinentalnoj Hrvatskoj industrijski imigracijski centri razvijali na području dolina panonskih i peripanonskih rijeka, u primorskoj Hrvatskoj to je bilo uže priobalno područje (Lajić, 1982). Odnosno, proces litoralizacije utjecao je na koncentraciju industrije na obali, a sve to pokrenulo je i snažne migracijske struje iz smjera Zagore prema obali.

Sl. 6. Indeks promjene broja stanovnika 1961. – 2001. godine

Izvor: DGU, 2023; *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, 2005; OSM, 2023

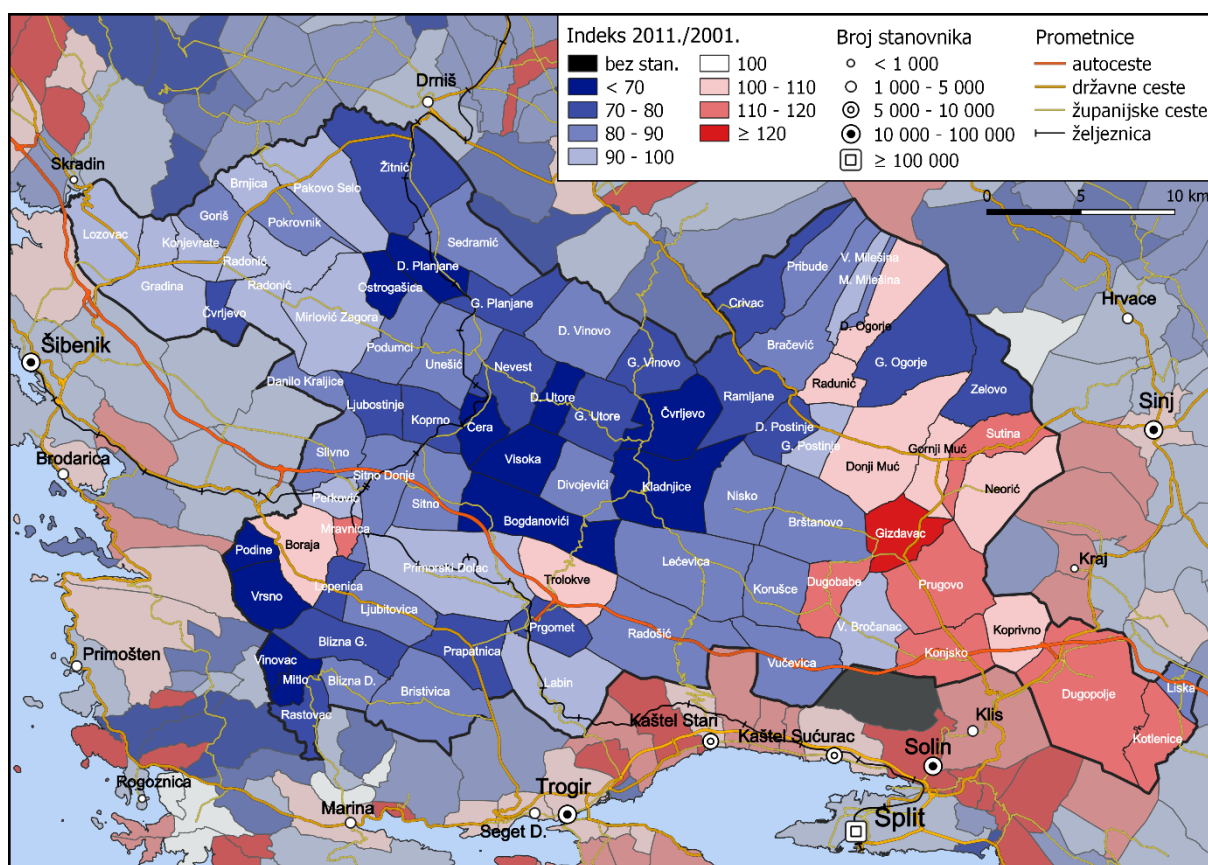
Proces deruralizacije koji je zahvatio Zagoru bio je popraćen deagrarizacijom, odnosno napuštanjem poljoprivrednih površina. Pritom je deagrarizacija često prethodila deruralizaciji, što je vidljivo upravo kod dnevnih cirkulacija radnika. Iako je to olakšalo problem agrarne prenaseljenosti, migracijski tokovi nisu presušili, već su nastavili teći u istom

smjeru i na kraju poprimili egzodusne značajke (Mišetić, 2010). Emigraciji je pridonio i razvoj cestovnog prometa zbog kojeg je postupno sve većem broju naselja Zagore omogućena dnevna cirkulacija s obalom. Zaposleno stanovništvo koje privremeno migrira na posao, nakon izvjesnog vremena se preseljava u centre rada što potvrđuje smanjenje stope dnevne pokretljivosti zaposlenih (Vresk, 1985).

Gledajući prostornu raspodjelu promjene broja stanovnika od 1961. do 2001. godine i njezine razmjere, može se zamijetiti prostorna pravilnost te bolje razjasniti današnja raspodjela gustoće naseljenosti. Prije svega, treba istaknuti ekstremne vrijednosti samih razreda promjene broja stanovnika. Najtamnija naselja predstavljaju indeks manji od 25, odnosno gubitak preko 75 % stanovništva u četrdesetogodišnjem razdoblju! Radi se o naseljima koja su danas najrjeđe naseljena, odnosno prostoru kaštelanskog zaleđa i središnjeg dijela Zagore. Odgovor za ruralni egzodus središnjeg dijela Zagore treba tražiti u udaljenosti od gradskih, odnosno industrijskih centara, a time i otežanoj dnevnoj cirkulaciji. Suprotno tome, na depopulaciju naselja Kaštelanske zagore utjecao je već spomenuti faktor dobre cestovne povezanosti. Faričić (2011) govori o obrnuto proporcionalnom kretanju stanovništva u naseljima Zagore i njima obližnjim većim obalnim gradovima što je najvidljivije upravo na primjeru Kaštela čije se stanovništvo u periodu od 1961. do 2001. godine uvećalo za čak 2,52 puta (*Naselja i stanovništvo RH 1857.-2001*, 2005). Osim toga, imigracija tog stanovništva na prostor tada još relativno rijetko naseljenog Kaštelanskog polja omogućila je ljudima, osim blizine industrije, i nastavak bavljenja poljoprivredom za vlastite potrebe.

Naselja Zagore koja gube manje od polovice stanovništva smještena su pretežito na prostoru Splitske zagore uz nekoliko naselja u šibenskom i trogirskom zaleđu. U ovom slučaju više depopulirano šibensko zaleđe u odnosu na splitsko, nije utjecalo na veći rast Šibenika u odnosu na Split. Razloge prvenstveno treba tražiti u porastu uloge i utjecaja Splita u regiji, pa i širem prostoru (Bjelajac, 1972; Derado, 1973; Nejašmić, 1995; Klempić Bogadi, 2010; prema Mišetić, 2010). Matas i Faričić (2011) navode kako se privlačna snaga Splita širi i izvan tradicionalnog gravitacijskog područja, odnosno da ona prodire i do većeg broja zagorskih sela u Šibensko-kninskoj županiji (dio naselja iz današnje Općine Unešić te naselja uz željeznicu Split-Drniš). Osim toga, radi se o razdoblju kada industrija i prometni pravci definiraju razvojne osovine, pa uz splitsko-trogirski industrijski bazen, sve veću važnost ima pravac Split-Sinj uz kojeg su se smjestila naselja s nešto povoljnijom demografskom slikom. Naselja Neorić i Dugopolje čak bilježe porast broja stanovnika.

Za razliku od Splita, Šibenik već u šezdesetim godinama 20. stoljeća počinje gospodarski i demografski stagnirati te zaostajati u odnosu na susjedna obalna regionalna središta Split i Zadar (Bralić i Ramljak, 2011). Zaostajanje Šibenika u odnosu na Split odrazilo se i na njegovu gravitacijsku snagu pa se njegov broj stanovnika u razdoblju od 1961. do 2001. godine povećao samo za 1,44 puta (DZS, 2003). Uz sve navedeno, treba istaknuti da su neka naselja Zagore u Šibensko-kninskoj županiji dio stanovništva izgubila i kao posljedicu Domovinskog rata, kako kroz izravne, tako i kroz neizravne posljedice. Treba naglasiti da kod odabira razdoblja za analizu indeksa promjene, nije bila namjera dodatno razlučivanje posljedica Domovinskog rata.

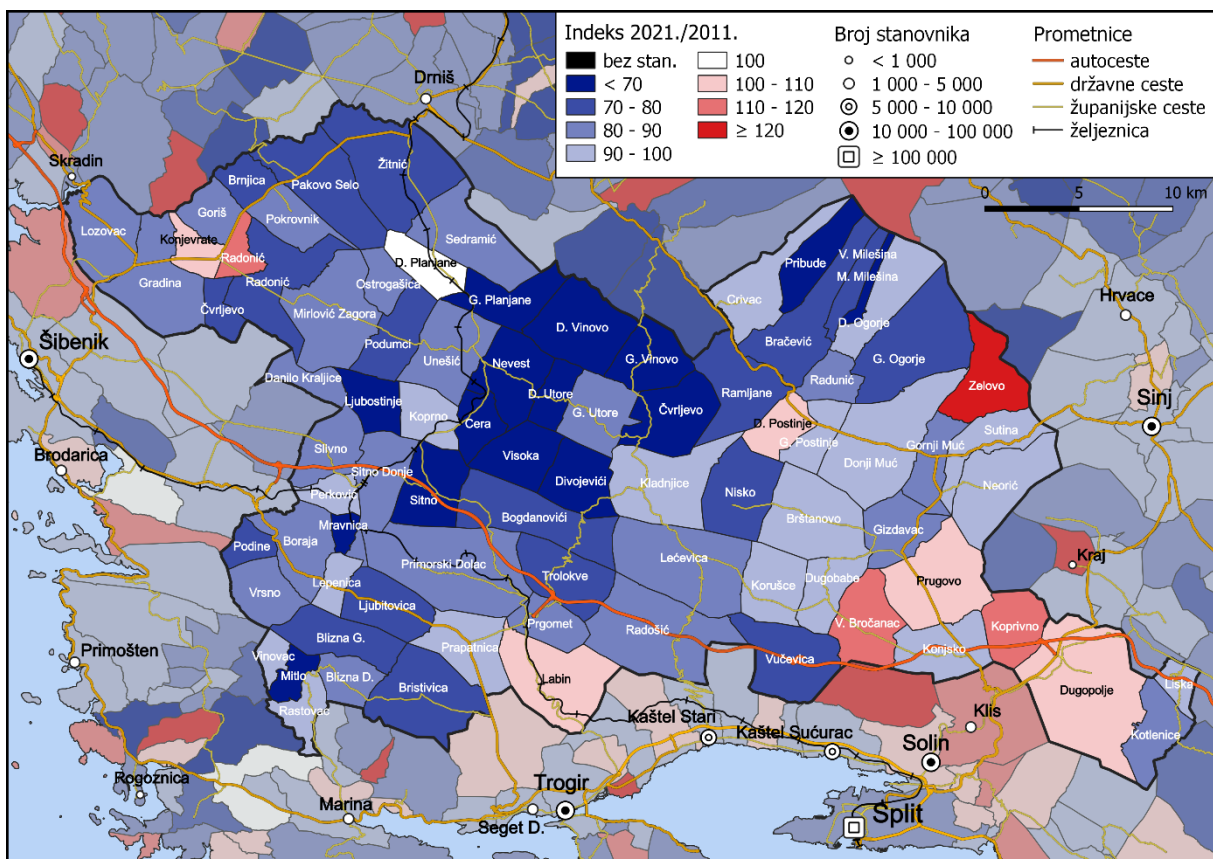
Sl. 7. Indeks promjene broja stanovnika 2001. – 2011. godine

Izvor:; DGU, 2023.; OSM, 2023; *Popis stanovništva*, 2003; 2013

Početak 21. stoljeća na prvi pogled donosi nastavak trenda depopulacije većeg dijela Zagore (vidi sl. 7.). Ipak, treba istaknuti kako u ovom razdoblju, u odnosu na prošlo raste uloga iznimno negativnog prirodnog kretanja u odnosu na emigraciju. Naime, egzodus stanovništva u drugoj polovici 20. stoljeća uzrokovao je poremećaj dobno-spolne strukture stanovništva što je utjecalo na starenje populacije (Mišetić, 2010; Faričić, 2011; Nejašmić i Toskić, 2013). Nepovoljna dobna struktura zagorskih sela smanjuje bazu stanovništva

potencijalnih emigranata te povećava negativnu prirodnu promjenu. Najnegativniju promjenu bilježe naselja središnje i Trogirske zagore. Naselja šibenskog zaobalja bilježe znatno manji stupanj depopulacije, dok velik broj naselja u splitskom zaobalju bilježi porast broja stanovnika! Vidi se bitna uloga cestovne povezanosti sa Splitom i Sinjom jer je promjena najpovoljnija upravo uz državne ceste D1 (Split – Sinj), D56 (Klis – Muć) i D219 (Muć – Sinj). Daljnjim razvojem prometa i otvorenjem autoceste 2005. godine, Dugopolje postaje čvorište i povezano s tim dobiva poslovnu zonu što je potaklo daljnji demografski i gospodarski rast naselja (Faričić, 2011).

U kontekstu usporedbe s najnovijim međupopisnim razdobljem, bitno je napomenuti da između 2001. i 2011. godine pojas između Marine i Solina još uvijek bilježi značajan rast broja stanovnika. Rezultat je to, ne samo direktnog priljeva stanovništva iz Zagore i ostalih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine, već je veliku ulogu imala i visoka bioreproduktivnost stanovništva doseljenog s istog tog prostora u prethodnim razdobljima, posebice nakon Domovinskog rata.

Sl. 8. Indeks promjene broja stanovnika 2011. – 2021. godine

DGU, 2023.; OSM, 2023.; *Popis stanovništva*, 2013; 2022

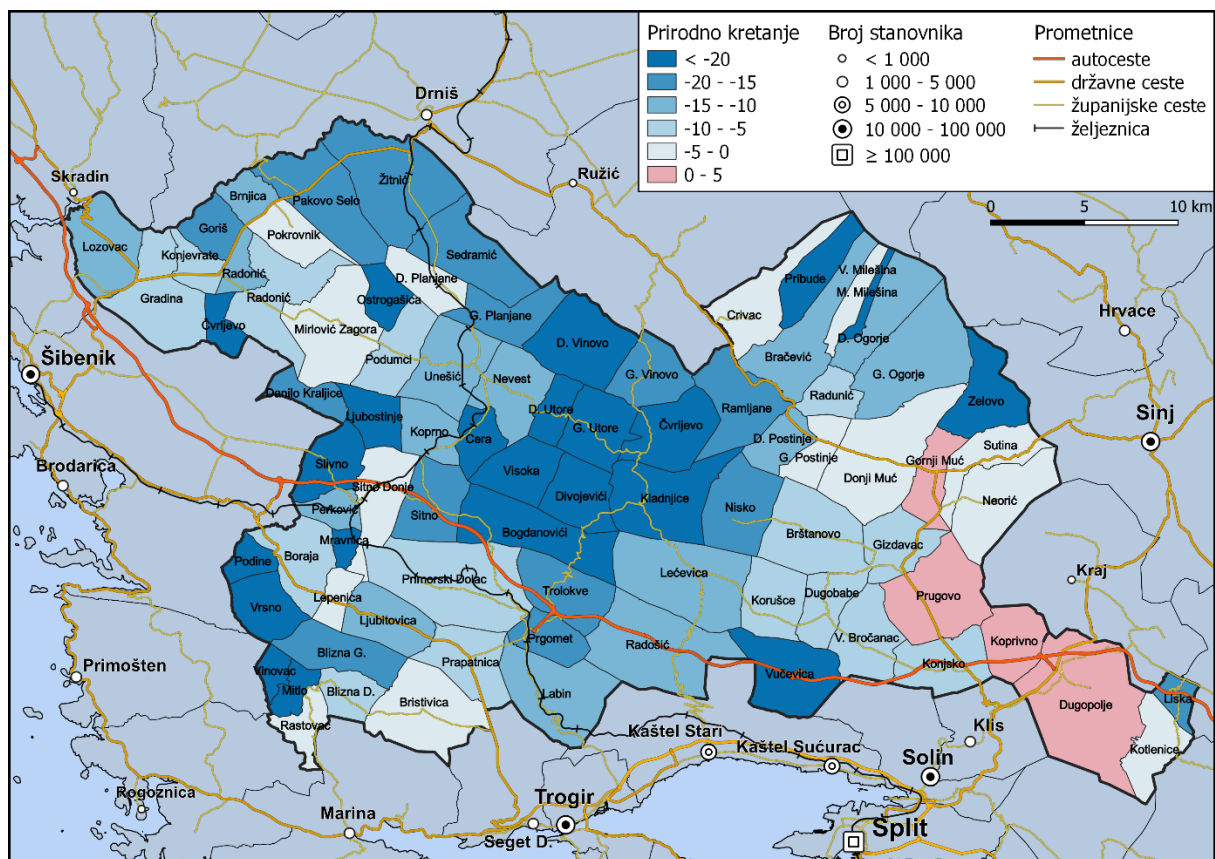
Posljednje međupopisno razdoblje donosi značajne promjene u prostornoj raspodjeli promjene broja stanovnika. Iako generalna slika promjene broja stanovnika izgleda značajno lošije u odnosu na prethodno međupopisno razdoblje (2001.-2011.), to velikim dijelom valja pripisati općenitoj demografskoj slici Hrvatske. Sve starije stanovništvo Hrvatske, uz izrazitu emigraciju dodatno potaknutu ulaskom Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine, sve teže generira pozitivno kretanje broja stanovnika. Ipak, u kontekstu potencijala za razvoj Zagore, izrazito je važno naglasiti nove demografske trendove na ovom prostoru.

Na prostoru Zagore pozitivan trend bilježi nekoliko naselja u bližem zaleđu Splita i u manjoj mjeri Šibenika i Trogira. Iako se radi o manjim promjenama, one su značajne, posebno ako se uspoređi s kretanjem iz prošlog popisnog međurazdoblja (2001. – 2011.). Ono što čini glavnu razliku između popisa je zaustavljanje rasta većeg dijela obale, uključujući i pojas između Marine i Solina (Split već duže bilježi pad) koji je donedavno bio glavni nositelj pozitivnih demografskih kretanja na ovom prostoru. Sve veća potražnja za zemljištem na obali, u svrhu stalnog ili sekundarnog stanovanja utječe na brz rast cijena zemljišta i nekretnina na obali, dok u znatno pasivnijem prostoru Zagore to nije slučaj. Opačić (2008) navodi kako rast cijena zemljišta i tržišta nekretnina može značiti i preseljenje lokalnog stanovništva na manje atraktivne lokacije gdje je i cijena stambenog fonda niža. Dakle, sve veće razlike u cijeni zemljišta između obale i zaleđa trebale bi povećati vjerojatnost doseljenja stanovništva u Zagoru u bližoj budućnosti što će se pokazati i u kasnijem dijelu istraživanja. Iako je taj proces već vidljiv u dijelu zaleđa (pretežito splitskog), za pretpostaviti je da bi dodatnim povećanjem razlika u cijeni zemljišta između obale i Zagore te ulaganjem u prometnu povezanost, taj utjecaj trebao prodrijeti dublje u Zagoru.

3.2.1. Prirodno kretanje stanovništva

Prirodno kretanje stanovništva rezultat je razlike broja rođenih i umrlih u nekom razdoblju. Devedesetih godina prošlog stoljeća na razini Hrvatske stope mortaliteta izjednačavaju se sa stopama nataliteta te završava posljednja etapa demografske tranzicije, a počinje posttranzicijska faza. Posttranzicijsku fazu obilježava uglavnom ispodzamjenski fertilitet (ispod 2,1 djeteta) (Wertheimer-Baletić, 2016). U takvim uvjetima prirodna promjena je negativna i dolazi do daljnjeg poremećaja u dobnoj strukturi stanovništva. Za potrebe analize prirodnog kretanja Zagore uzete su vrijednosti broja rođenih i umrlih u zadnjem međupopisnom razdoblju na razini naselja.

U 2020. godini, stopa prirodne promjene u Zagori iznosila je $-9,65\%$ ($n = 8,14\%$, $m = 17,79\%$). Za usporedbu, Hrvatska je iste godine zabilježila stopu prirodne promjene od $-5,41\%$ ($n = 9,16\%$, $m = 14,57\%$) (*Tablogrami rođeni i umrli*, 2022). Očekivano veća stopa prirodnog pada u Zagori u odnosu na Hrvatsku, rezultat je prvenstveno većih stopa mortaliteta što je odraz demografskih procesa iz prošlih razdoblja. Naime, gledajući prostor Srednje Dalmacije, u drugoj polovici 20. stoljeća, najveću regresiju prirodnog kretanja zabilježilo je upravo srednjodalmatinsko zaleđe, a taj pad ponajprije je bio rezultat pada stopa rodnosti (Mišetić, 2010). To je bio rezultat ne samo općeg procesa demografske tranzicije kojeg obilježava prijelaz s visokih stopa rodnosti na niske, već i direktnog iseljavanja mladog, bioreproduktivnog stanovništva.

Sl. 9. Stopa prirodne promjene naselja Zagore 2011. – 2020. (%)

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; *Tablogrami rođeni i umrli*, 2022

Wertheimer-Baletić (1999) navodi kako iseljavanje osim direktnog smanjenja broja stanovnika i promjene njegove strukture ima i dugoročni učinak, odnosno da iseljeno stanovništvo sa sobom „nosi“ sva buduća rođenja, smrti, sklapanja i razvode brakova koje bi to stanovništvo doživjelo u svom životnom vijeku na tom prostoru da se nije iselilo. Sve to utjecalo je da danas Zagoru obilježavaju znatno više stope smrtnosti u odnosu na hrvatski

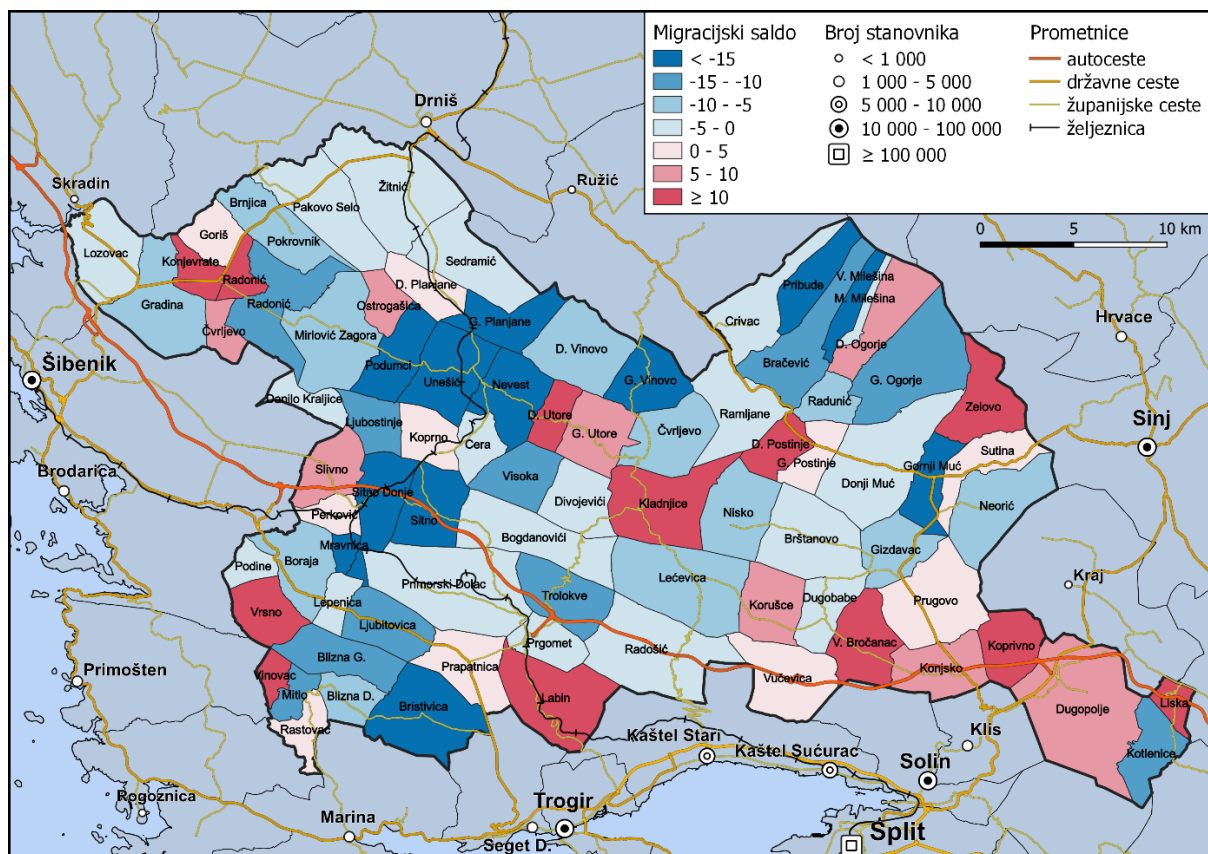
prosjek. Gledajući prostornu raspodjelu stope prirodne promjene na prostoru Zagore, očituje se slična pravilnost kao kod ostalih demografskih pokazatelja. Središnji dio Zagore koji je ujedno populacijski najstariji, prirodnim putem gubi i najveće udjele stanovništva. Povoljnije prirodno kretanje, ali i dalje negativno, imaju naselja u zaleđu Trogira i Šibenika, kao i veći dio naselja Mućkog kraja. Pozitivna promjena zabilježena je u četirima naseljima Zagore smještenima u splitskom zaleđu, a odgovore ponovno valja tražiti u povoljnim društveno-gospodarskim prilikama tog kraja te kvaliteti prometne povezanosti.

3.2.2. Prostorno kretanje stanovništva

Prostorno kretanje stanovništva odnosi se na razliku broja doseljenih i odseljenih na nekom prostoru. U kontekstu utjecaja migracija na regionalni razvoj, treba uzeti u obzir da svaki oblik migracije utječe kako na polazište, tako i na migracijsko odredište, jer migracijski kontingent sa sobom nosi i svoj ljudski potencijal (Lajić, 2007). Prostor Zagore već dugi niz desetljeća bilježi negativan migracijski saldo što skupa s negativnom prirodnom promjenom rezultira depopulacijom prostora. Snažna emigracija koja započinje nakon Drugog svjetskog rata, s vremenom slabi kao posljedica iscrpljivanja biološkog potencijala uzrokovanog odlaskom mlađega fertilnog stanovništva te starenja stanovništva, čime se smanjio potencijalni emigracijski kontingent (Mišetić, 2010). Kao posljedica toga, dolazi do smanjenja negativnih vrijednosti migracijskog salda, dok dio naselja bilježi pozitivan migracijski saldo.

Emigracija je i u posljednjem međupopisnom razdoblju obilježje većine naselja u Zagori (vidi sl. 10.). Najnegativnija migracijska bilanca¹ je u naseljima udaljenim od glavnih prometnica i gradskih centara, a ističu se unešićki i podsvilajski kraj. Nasuprot tome, naselja u blizini gradova bilježe uglavnom veći broj doseljenih u odnosu na odseljene što je iznimno značajan pokazatelj pozitivnih promjena. Utjecaj Splita prodire najdublje u unutrašnjost što odgovara veličini grada, njegovoj funkcionalnoj opremljenosti i prometnoj povezanosti. Manji gradovi sukladno tome imaju i slabiji pozitivan utjecaj na obližnja naselja u Zagori.

¹ Migracijski saldo izračunat je kao razlika apsolutne promjene broja stanovnika u posljednjem međupopisnom razdoblju (2011.-2021.) i prirodne promjene u razdoblju 2011.-2020. godine. Metoda je izabrana iz razloga veće pouzdanosti podataka o broju rođenih i umrlih nego podataka o broju doseljenih i odseljenih, bez obzira na zakonsku obvezu prijave/odjave prebivališta. Osim toga, podatci DZS-a pokazuju da je broj iseljenih iz Hrvatske uglavnom manji nego evidentirani broj useljenih u pojedinu zemlju u istoj kalendarskoj godini (Pavić i Ivanović, 2019). Stoga je pouzdanije migracijski saldo izračunati iz razlike ukupnog i prirodnog kretanja stanovništva.

Sl. 10. Stopa migracijskog salda naselja Zagore 2011. – 2020. godine (%)

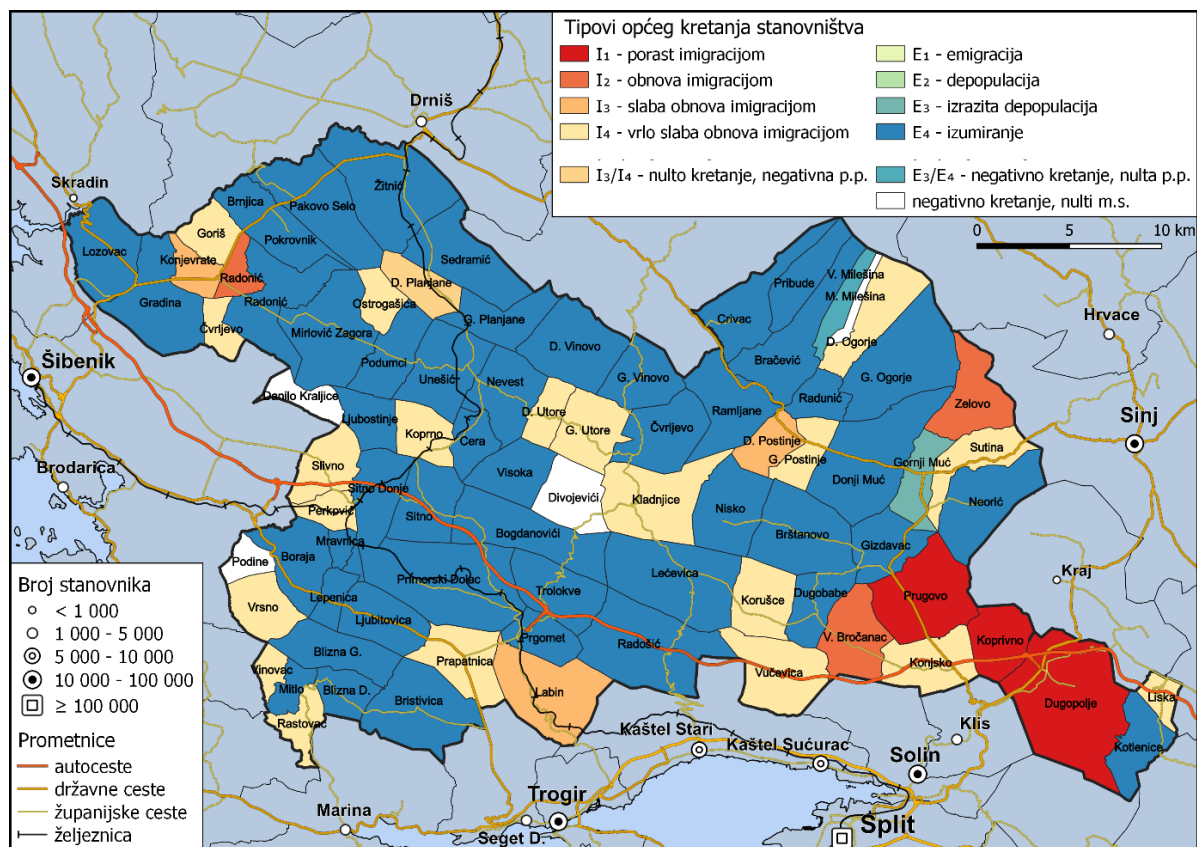
Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; *Tablogrami rođeni i umrli*, 2022

3.2.3. Tipovi općeg kretanja stanovništva

Opće ili ukupno kretanje stanovništva predstavlja zbroj prirodnog kretanja i migracijskog salda. S obzirom na intenzitet emigracijskog ili imigracijskog obilježja te prema tome je li prirodna promjena pozitivna ili negativna mogu se odrediti podtipovi općeg kretanja stanovništva (Nejašmić, 2005).

Na prostoru Zagore dominira emigracijski tip općeg kretanja i to podtip izumiranje (E₄) kod kojeg su i prirodna promjena i migracijski saldo negativni. Ostali emigracijski tipovi kod kojih bi se pozitivnom prirodnom promjenom dijelom ili u potpunosti nadoknađivao negativni migracijski saldo, prisutni su samo u dva naselja – Gornji Muć (E₃ - izrazita depopulacija) i Velika Milešina (prijelazni podtip E₃/E₄). Za razliku od emigracijskih, u Zagori su prisutni svi imigracijski podtipovi općeg kretanja. Najzastupljeniji je podtip vrlo slaba obnova imigracijom (I₄) kod kojeg se bez obzira na pozitivan migracijski saldo, bilježi ukupni pad broja stanovnika zbog većih negativnih vrijednosti prirodnog kretanja. Ipak, treba napomenuti kako kod manjih, depopuliranih naselja, i najmanje apsolutne promjene uzrokuju značajne relativne promjene. Odnosno, samo jedna doseljena obitelj može stvoriti sliku

imigracijskog prostora što treba imati na umu pri interpretaciji podataka. Najpovoljniji podtip općeg kretanja je porast imigracijom (I₁), a obilježavaju ga pozitivne vrijednosti obje odrednice općeg kretanja te je zastupljen u bližem splitskom zaleđu, u tri naselja – Dugopolje, Koprivno i Prugovo.

Sl. 11. Tipovi općeg kretanja stanovništva Zagore 2011.-2021. godine

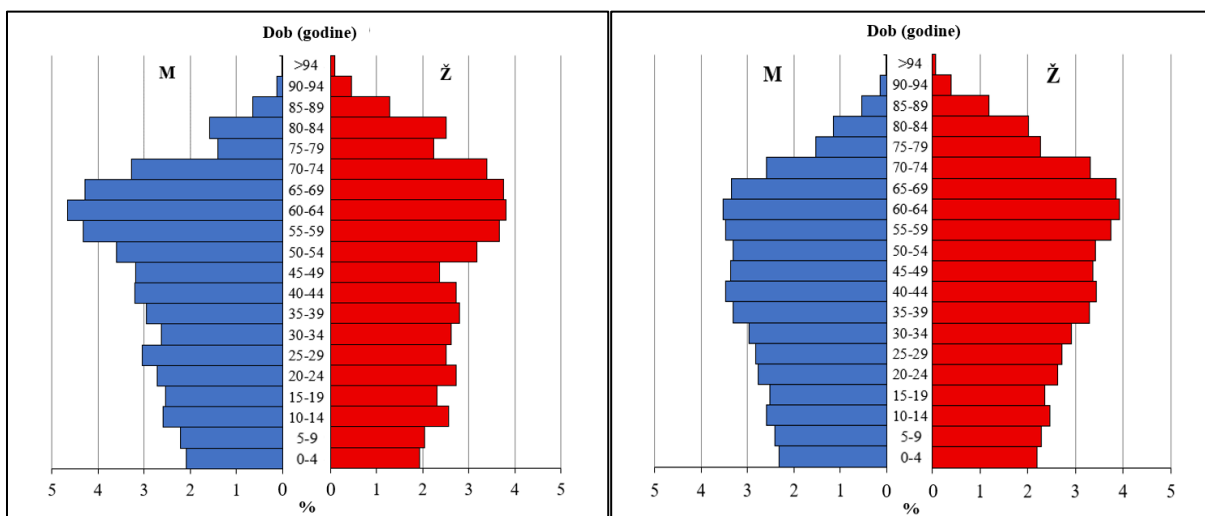
Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; *Tablogrami rođeni i umrli*, 2022

3.3. Sastav stanovništva

3.3.1. Sastav stanovništva prema dobi i spolu

Sastav stanovništva prema dobi i spolu iznimno je važan u kontekstu regionalnog razvoja jer osim prikaza trenutne dobno-spolne strukture, daje naslutiti buduće trendove. Naime, promjene u sastavu prema dobi i spolu po pravilu su dugoročne i uvelike određuju buduće promjene u prirodnom kretanju stanovništva (Nejašmić, 2005). Brojčani odnos dobni i spolnih skupina najčešće se prikazuje dobno-spolnom piramidom. „Iz nje se vidi prošlost, čita sadašnjost i nazire budućnost kretanja stanovništva” (Friganović, 1990, 111, prema Nejašmić i Toskić, 2013, 91).

Usporedbom dobno-spolnih piramida Zagore i Hrvatske, vidi se očekivana razlika u udjelu dobnih skupina, ali i pravilnosti oblika piramide. Veća koncentracija starog stanovništva (posebice muškog) na prostoru Zagore rezultat je dosad objašnjenih procesa ruralnog egzodusa, selektivne emigracije te oslabljivanja biološkog potencijala prostora. Osim toga, dobno-spolna piramida Zagore nepravilnijeg je oblika što može biti rezultat samog apsolutnog broja stanovnika (manji broj stanovnika znači i veću vjerojatnost odstupanja pojedinih dobnih skupina). Uz to, migranti u regiji podrijetla za sobom ostavljaju tzv. krnje ili brojčano slabe generacije u dobnom sastavu što također može biti razlog odstupanja udjela pojedinih dobnih skupina (Nejašmić, 2005).

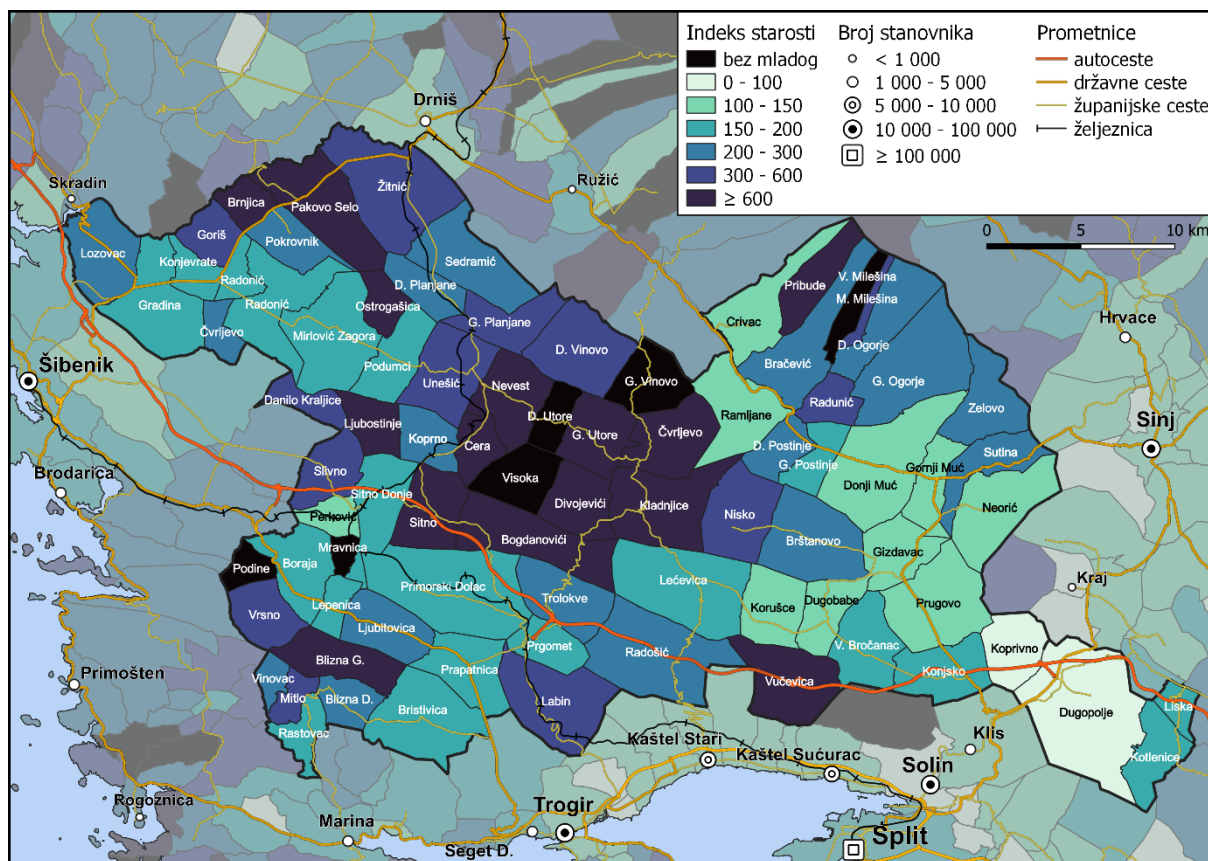

Sl. 12. (lijevo) Dobno-spolna piramida Zagore 2021. godine

Sl. 13. (desno) Dobno-spolna piramida Hrvatske 2021. godine

Izvor: *Popis stanovništva, 2022*

Za prikaz dobne strukture po naseljima izabran je indeks starosti koji stavlja u omjer udio starog i mladog stanovništva na nekom prostoru. Dakle, indeks starosti preko 100,0 znači i veći udio starog u odnosu na mlado stanovništvo (vidi sl. 14.). Njegova raspodjela po naseljima Zagore u velikoj mjeri odgovara pokazateljima kretanja broja stanovnika. Werheimer-Baletić (2003) govori o zakonitosti demografske inercije (demografskog momentuma) koja proizlazi iz dugotrajnih postupnih promjena u dobnoj strukturi stanovništva. Odnosno, u prostorima s narušenom dobnom strukturom (prvenstveno kao posljedicom emigracije) može se očekivati daljnje ubrzanje procesa starenja stanovništva i intenziviranje te prostorno širenje procesa depopulacije. Upravo je to proces kojeg je prošao velik dio naselja Zagore, a posljedice se najviše osjećaju u središnjoj Zagori koja danas ima višestruko veće udjele starog u odnosu na mlado stanovništvo.

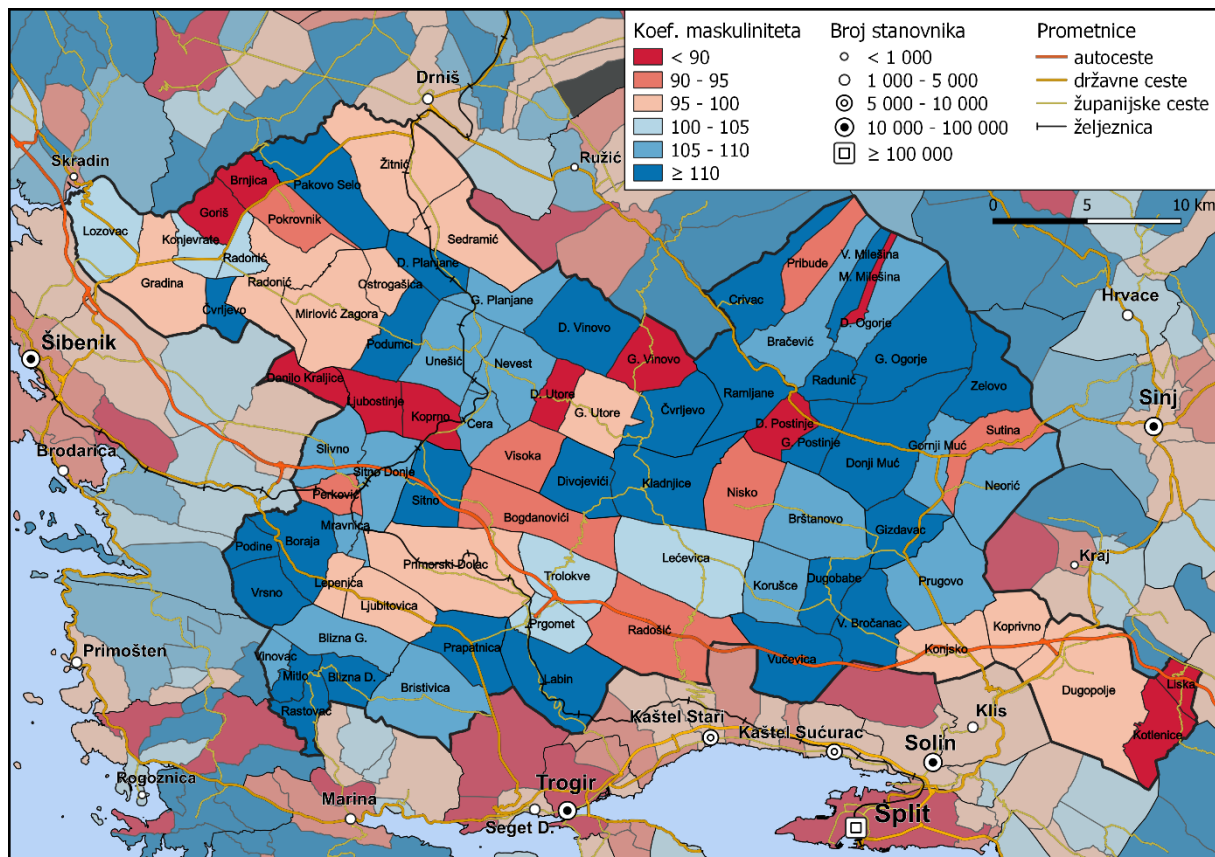

Sl. 14. Indeks starosti po naseljima Zagore 2021. godine

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; *Popis stanovništva*, 2022

Kao pokazatelj strukture stanovništva prema spolu uzet je koeficijent maskuliniteta koji u omjer stavlja broj muškog i ženskog stanovništva. Na razini Hrvatske prema posljednjem popisu stanovništva koeficijent maskuliniteta iznosio je 0,93 što govori o većem udjelu žena u odnosu na muškarce (*Popis stanovništva*, 2022). Za razliku od uobičajeno većeg broja žena kao posljedica diferencijalnog mortaliteta i selektivne vanjske migracije (više muških emigranata), prostor Zagore ipak bilježi veći udio muškaraca u odnosu na žene ($k_m=105$) (*Popis stanovništva*, 2022). Gledajući prostornu raspodjelu pokazatelja (vidi sl. 15.) vidi se koncentracija većeg udjela ženskog stanovništva na obali te u zaobilju većih gradova (Splita i Šibenika), dok naselja udaljenija od gradskih središta imaju uglavnom veće udjele muškaraca. Nejašmić (2005) na temelju popisa stanovništva 2001. uočava razlike između urbanih naselja koja bilježe osjetan višak ženskog stanovništva u dobnim skupinama od 25 do 49 godina te ostalih (neurbanih) naselja sa znatnim manjkom žena. „Ustvrđili smo da žene, kada se taj oblik migracije (selo – grad) razmaše, odlaze brže i u većem broju“ (Nejašmić, 2005, 172). Derado (1976) na primjeru Trogirske zagore zaključuje da je status pomažućeg člana u seljačkom gospodarstvu, bez materijalnih preduvjeta, jedan od glavnih uzroka lakše trajne emigracije žena mlađih radnih godišta. S obzirom na obujam emigracijskog kontingenta

iz Zagore upravo na relaciji selo – grad (obala) u posljednjih nekoliko desetljeća, razumno je ovakvu spolnu strukturu pripisati upravo tim razlozima.

Sl. 15. Koeficijent maskuliniteta naselja Zagore 2021. godine

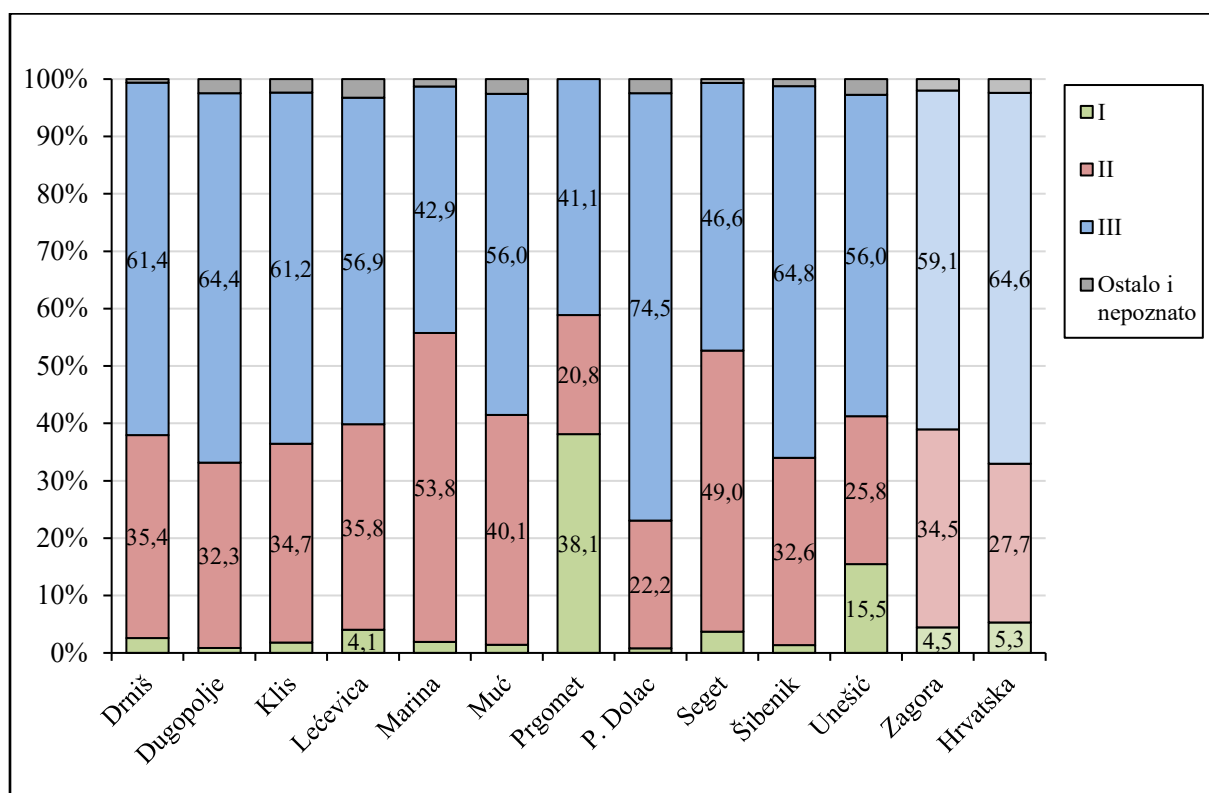
Izvor: DZS, 2022; OSM, 2023; *Popis stanovništva*, 2022

Iako je omjer spolova povoljniji na prostoru Zagore u odnosu na hrvatski prosjek, nepovoljna dobna struktura predstavlja jedan od najvećih suvremenih izazova Zagore. Odnosno, daljnji pad broja stanovnika najvećeg dijela Zagore neizbježan je bez mehaničkog priljeva stanovništva i pomlađivanja populacije. Prepuštanje demografskih procesa spontanim tokovima dovodi do produbljivanja gospodarske i društvene krize i prijete sveukupnom razvoju što predstavlja veliki izazov za populacijsku, gospodarsku i socijalnu politiku (Nejašmić i Toskić, 2013).

3.3.2. Sastav stanovništva prema zaposlenosti

Sastav stanovništva prema zaposlenosti, osim što govori o udjelu aktivnog stanovništva i dominantnim djelatnostima kojima se ljudi bave na nekom prostoru, ima i veliki značaj u planiranju razvoja. Gospodarskog razvoja nema bez radnog kontingenta, a taj kadar mora zadovoljavati potrebu sve zahtjevnijeg tržišta (Lamza Maronić i Tokić, 2012).

Prema najnovijim dostupnim podacima, nažalost tek onima s popisa stanovništva 2011. godine, omjer aktivnog i neaktivnog (uzdržavanog) stanovništva u Hrvatskoj iznosio je 49:51, a u Zagori 41:59 (*Stanovništvo prema aktivnosti*, 2013). Iako se i za Hrvatsku može reći da je omjer nepovoljan, udio uzdržavanog stanovništva od gotovo 60 % u Zagori definitivno predstavlja prepreku u razvoju regije. Razloge ponovno valja tražiti u negativnoj prirodnoj promjeni i procesu starenja. Priljev mladih generacija u radnu dob života sve je manji, a odljev iz radne dobi snagom starenja generacija sve veći, reprodukcija radnog kontingenta je opadajuća, a koeficijent zamjene pada ispod kritične razine 100,0 (Wertheimer-Baletić, 2003).

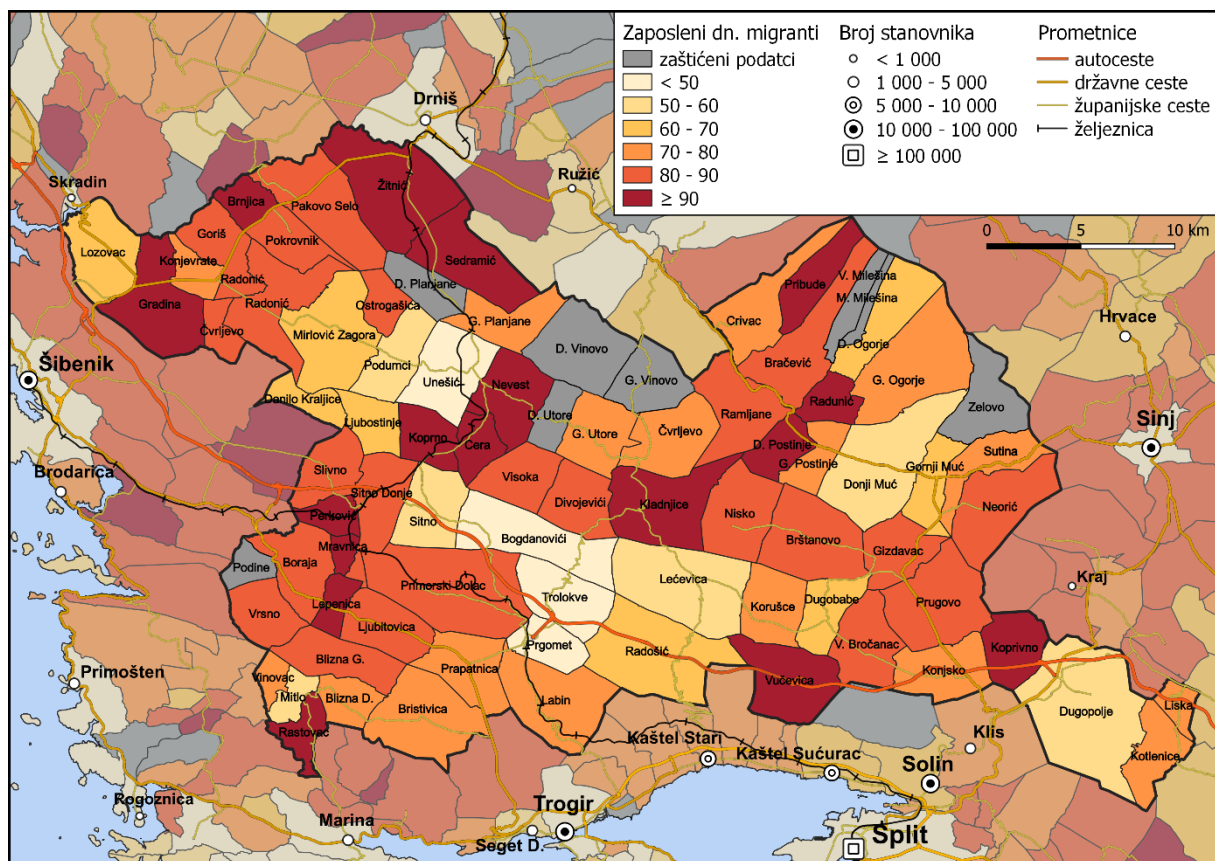

Sl. 16. Zaposleno stanovništvo prema sektorima djelatnosti po JLS-ima Zagore 2011. godine

Izvor: *Stanovništvo prema aktivnosti*, 2013

Analiza sastava stanovništva prema sektoru djelatnosti, pokazala je da najveća razlika Zagore u odnosu na hrvatski prosjek proizlazi iz nešto većeg udjela sekundarnog, a manjeg udjela tercijarnog sektora (vidi. sl. 16.). Čak je udio primarnog sektora manji u ruralnoj Zagori u odnosu na Hrvatsku. Izuzetak su općine Unešić (15,5 %) i Prgomet (38,1 %) sa znatno većim udjelima stanovništva koji se bave primarnim sektorom (DZS, 2013). S druge strane, visoki udjeli sekundarnog i tercijarnog sektora u većini JLS-a Zagore, mogu ukazivati na ovisnost stanovništva o gradskim središtima, posebice ako se u obzir uzme mala veličina zagorskih naselja. S obzirom na to, analiziran je još udio zaposlenih dnevnih migranta u ukupnom broju zaposlenih (vidi sl. 17.).

Potvrđeno je da velik udio zaposlenog stanovništva Zagore ovisi o dnevnoj migraciji, pa tako pojedina naselja imaju preko 90 % zaposlenih dnevnih migranta (*Zaposleni – dnevni migranti*, 2013). Na prvi pogled teško je uočiti pravilnosti u raspodjeli dnevnih migranata kao rezultat niza faktora koji na to utječu. Prije svega, ona naselja koja predstavljaju centre rada imat će i manje zaposlenih dnevnih migranata. Osim okolnih gradskih naselja, za pretpostaviti je da je to jedan od glavnih razloga manjeg udjela migranata u naseljima s određenim stupnjem centraliteta – Dugopolje, Unešić, Donji i Gornji Muć, Donje Ogorje... Osim toga, vidi se da najmanje udjele zaposlenih dnevnih migranata imaju naselja iz općina Prgomet i Unešić, gdje se velik udio ljudi bavi primarnim sektorom djelatnosti zbog čega nemaju potrebu za migracijom. Ostali dijelovi Zagore imaju uglavnom izrazito visoke udjele zaposlenih koji svakodnevno migriraju na posao što onda ukazuje na manji značaj naselja kao centra rada (sekundarni i tercijarni sektor), odnosno na manju orijentiranost naselja na poljoprivredu. Tako je na primjer općina (i naselje) Primorski Dolac imalo 74,5 % zaposlenih u tercijarnom sektoru što je više čak i od hrvatskog prosjeka, a u isto vrijeme 82,7 % zaposlenih migriralo je svakodnevno na posao, najvjerojatnije u gradove Split, Šibenik ili Trogir (*Zaposleni – dnevni migranti*, 2013).

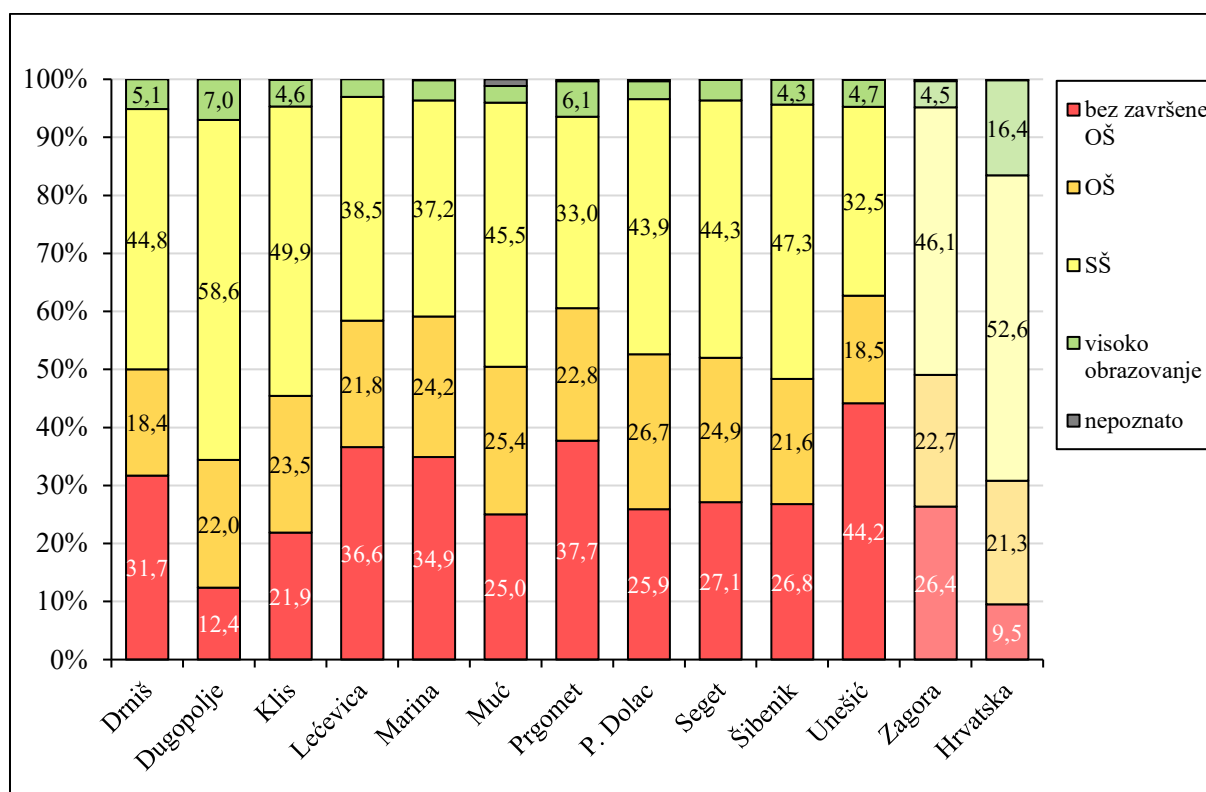
Sl.17. Udio zaposlenih dnevnih migranata u ukupnom broju zaposlenih po naseljima Zagore 2011. godine

Izvor: DZS, 2022; OSM, 2023; *Zaposleni – dnevni migranti*, 2013

3.3.3. Sastav stanovništva prema stupnju obrazovanja

Kao posljednji, za regionalni razvoj relevantan pokazatelj ove demografske analize odabran je sastav stanovništva prema stupnju obrazovanja. Wertheimer-Baletić (2003) navodi kako je obrazovni kontingent itekako važan za demografski i gospodarski razvoj, a generalnim procesom starenja stanovništva, stari i obrazovni kontingent. Iako se starenjem općenito smanjuje apsolutni broj obrazovanih, teško da obrazovanjem novih naraštaja na prostoru Zagore može doći do dodatnog pogoršanja izrazito nepovoljnih udjela obrazovnih kategorija (vidi sl. 18.). Dok u Hrvatskoj 9,5 % stanovništva nema završenu osnovnu školu, u Zagori sve JLS izuzev Dugopolja bilježe preko 20 %, a ekstreman je primjer Općina Unešić u kojoj gotovo polovica stanovništva starijeg od 15 godina (44,2 %) nema završenu osnovnu školu. Slično je i s visokoobrazovanim stanovništvom kojeg je najviše u Općini Dugopolje (7,0 %) što je i dalje značajno manje od hrvatskog prosjeka (16,4 %).

Zasigurno da je emigracija u prošlim razdobljima ostavila traga na današnju strukturu obrazovanih jer su uglavnom obrazovanije kategorije stanovništva u većoj mjeri odlazile s ovog područja (Bjelajac, 2009). Treba naglasiti da je na nepovoljnu strukturu najvećim dijelom utjecala niska razina obrazovanja žena. Galeković (2011) kao razloge navodi društvena klasa, kulturnu depriviranost, brak, rađanje djece, brigu o djeci te neravnomjerno raspoređene kućanske poslove. Osim toga, povijesna orijentiranost na poljoprivredu, skupa s raštrkanom mrežom škola također je negativno utjecala na strukturu obrazovanih. Današnji trend zatvaranja škola, bez obzira na „racionalizaciju mreže“ škola jedan je od razloga iseljavanja obitelji s djecom s prostora Zagore te stoga predstavlja dodatnu prijetnju budućem razvoju (Marinov, 2011).

Sl.18. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi po JLS-ima Zagore 2011. godine

Izvor: *Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi*, 2013

4. GOSPODARSKA OBILJEŽJA

Gospodarstvo Zagore, skupa s demografskim obilježjima, glavna je odrednica razvoja tog prostora. Uzročno-posljedične veze između gospodarstva i demografije stvaraju potrebu za detaljnom analizom što većeg broja različitih obilježja u prostoru te donošenje strateških odluka u planiranju. Bez gospodarskog razvoja teže je generirati pozitivan demografski rast, a isto vrijedi i obratno. Već je prikazan obujam utjecaja ubrzanog razvoja urbano (i obalno) utemeljene industrijalizacije na demografsku sliku Zagore. S druge strane, danas opustošen prostor Zagore te sama percepcija prostora kao pasivnog i perifernog teško privlači investitore. Bez obzira na to, Zagoru obilježava velik broj gospodarskih potencijala od kojih se neki u većoj ili manjoj mjeri iskorištavaju. Posebno će biti obrađene teme prometne povezanosti i utjecaja izgradnje nekretnina na širem prostoru jer se smatraju izuzetno relevantnima za suvremeni razvoj Zagore.

4.1. Gospodarske djelatnosti

4.1.1. Primarni sektor

Poljoprivreda kao tradicionalna djelatnost na prostoru Zagore već je dugi niz desetljeća u opadanju. Gospodarske promjene koje su zahvatile državu u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata utjecale su na napuštanje poljoprivrede kao glavne djelatnosti. „Interes seljaka za zemlju, u zajednicama niskog stupnja razvijenosti, gdje se krška polja i ponikve koriste uglavnom za naturalnu proizvodnju, tj. vlastite potrebe, počinje se gasiti s agrarnim reformama, kolektivizacijom i zadrugarstvom“ (Šipić, 2011, 91). Ipak, iz sastava stanovništva prema zaposlenosti proizlazi da neki dijelovi Zagore i dalje ovise o poljoprivredi kao primarnom izvoru sredstava (Prgomet, Unešić), dok ona velikom broju ljudi predstavlja dodatna sredstva ili proizvodnju za osobne potrebe.

Stočarstvo je kroz prošlost imalo, a i danas ima, važniju ulogu u odnosu na ratarstvo što proizlazi iz prirodno-geografskih uvjeta. Čak se i pašnjaci, osim manjih izuzetaka na padinama Svilaje, ne ističu svojom kvalitetom pa su zastupljenije vrste i pasmine koje su se najbolje prilagodile težim uvjetima života na kršu: ovce, koze, goveda, konji i magarci (Matas, 2015). Što se tiče ratarstva, naglašen je uzgoj povrća, a sve veći značaj ima i uzgoj vinove loze. Određeni domaći proizvodi već su prepoznati ili su u procesu stvaranja brenda poput drniškog pršuta, lećevačkog sira ili ljubitovačkog bijelog luka (Čagalj, 2011; Ljubić,

2011; Rako, 2011). S obzirom na to da prostor obiluje medonosnim biljem, pčelarstvo također čini značajnu granu gospodarstva (Magaš i Blaće, 2011; Filipi i dr., 2015; Matas, 2015).

Valja naglasiti da je deagrarizacijom najveći dio zemljišta u potpunosti prepušten prirodnoj sukcesiji vegetacije. Neprohodna i visoka vegetacija negativan je čimbenik u slučaju izbijanja požara jer se požar brže širi, a vatrogascima je dodatno otežan pristup (Faričić, 2011).

4.1.2. Sekundarni sektor

Industrija je na prostoru Dalmatinske zagore, kao i u drugim dijelovima Hrvatske, također bila koncentrirana u gradskim naseljima. Kako ih na prostoru Zagore u užem smislu nema, industrija je bila prisutna samo u manjoj mjeri. Matas (2015) govori o manjim industrijskim pogonima koji su postojali na prostoru Zagore u drugoj polovici 20. st. poput pogona za preradu plastičnih masa u Muću, mljekare u Lećevici te prerade gume i tekstila u Dugobabama, a koji su za vrijeme ili neposredno nakon Domovinskog rata uglavnom prestali s radom ili rade sa smanjenim kapacitetom. S obzirom na to, natprosječni udio stanovništva zaposlenog u sekundarnom sektoru na prostoru Zagore, putuje svakodnevno na posao u gradska središta. Građevinarstvo je danas jedna od važnijih grana što se očituje u otvaranju većeg broja kamenoloma. Značajne su i uljare, posebno na prostoru Općine Marina.

4.1.3. Tercijarni sektor

Jači razvoj tercijarnog sektora na prostoru Zagore započinje devedesetih godina prošlog stoljeća. Prije svega, to se odnosi na otvaranje gospodarske zone Podi u Dugopolju. Naime, lokalna vlast uvidjela je da prednosti geografskog položaja Dugopolja najbolje mogu iskoristiti tako da se poduzećima ponude parcele za gradnju po vrlo povoljnim uvjetima, posebice iz razloga nedostatka poduzetničke zone u Splitu gdje su cijene zemljišta puno veće (Puljiz, 2005). Razvoj gospodarske zone dodatno je potaknut otvaranjem autoceste 2004. godine uz ulogu Dugopolja kao glavnog čvorišta na splitskom prostoru. Puljiz (2005) ističe da je rast proračunskih sredstava omogućio investicije u pripremu stambene zone, opremanje škole i vrtića, potpore lokalnim kulturnim i sportskim organizacijama i slično. Primjer Dugopolja nastoje slijediti pojedine općine Zagore pa su tako u Općini Muć otvorene radne zone Prisike 0, Prisike I i Prisike II (Gizdovac, Gornji Muć i Sutina), dok je 2005. godine otvorena Poslovna zona u Radoniću (Grad Drniš) (Općina Muć, 2010; MGOR, 2023). U tijeku je razvoj gospodarske zone Bristovača-Trštenica u Primorskom Dolcu namijenjenoj

proizvodnim i poslovnim sadržajima (Općina Primorski Dolac, 2023). Trendu otvaranja novih poslovnih zona, kao i kod primjera Dugopolja, pogoduju relativna blizina autocestovnih čvorišta te znatno niža cijena zemljišta u odnosu na obalu. Međutim, treba istaknuti da su gospodarski (i demografski) rast Dugopolja u velikoj mjeri bili rezultat gotovo idealnog geoprometnog položaja u neposrednoj blizini drugog najvećeg grada u državi. Faričić (2011) navodi da je primjera društvene i gospodarske revitalizacije kao što je Dugopolje malo i u nacionalnim razmjerima, kao što je malo takvih geoprometnih čvorišta koja su mogla postati generatori razvitka u širem prostoru. S obzirom na to, ne treba očekivati ubrzan razvoj manjih općina u Zagori samo kao rezultat otvaranja gospodarskih zona. Ipak, one predstavljaju kvalitetan temelj u poticanju daljnjeg razvoja.

Turizam na prostoru Zagore također je grana gospodarstva u usponu, a tome zasigurno pridonosi globalni rast ruralnog turizma te blizina popularnih turističkih odredišta na obali. Naime, dio turista želi izbjeći gužvu koja je tipična za razvijene turističke destinacije na priobalju i suprotno od većine traže prostor koji nije saturiran turističkim aktivnostima (Vojnović, 2011). Botić (2011) ističe primjer obitelji Škopljanac iz Radošića kao svojevrsne pionire turizma u Zagori koji su 1987. otvorili prvo dalmatinsko etno-eko selo, značajno prije strateškog planiranja u turizmu od strane države ili jedinica lokalne i područne samouprave.

Tab. 2. Pokazatelji turističkog razvoja JLS-a² u Zagori 2022. godine

JLS	Dolasci	Noćenja	Postelje	Prosječan br. noćenja	Indeks dolazaka 2022./2017.
Šibenik ²	288 004	1 391 709	21 343	4,8	88,1
Seget ²	130 897	743 726	8 258	5,7	83,8
Marina ²	43 770	358 032	6 018	8,2	113,1
Drniš ²	4 945	26 850	536	5,4	146,0
Klis ²	4 509	26 847	466	6,0	236,2
Dugopolje	2 243	13 491	221	6,0	4,4
Muč	868	6 920	149	8,0	504,7
Unešić	497	4 775	86	9,6	254,9
Prgomet	428	3 035	55	7,1	198,1
Lećevica	350	3 074	62	8,8	208,3
Primorski Dolac	z	z	55	z	z

Izvori: *Smještajni kapaciteti, dolasci i noćenja turista, 2023; Gradovi u statistici, 2023*

² Zbog zaštićenih podataka na razini naselja, uzete su vrijednosti na razini cijelih JLS pa tako Šibenik, Seget, Marina, Drniš i Klis obuhvaćaju podatke i za naselja van prostornog obuhvata Zagore.

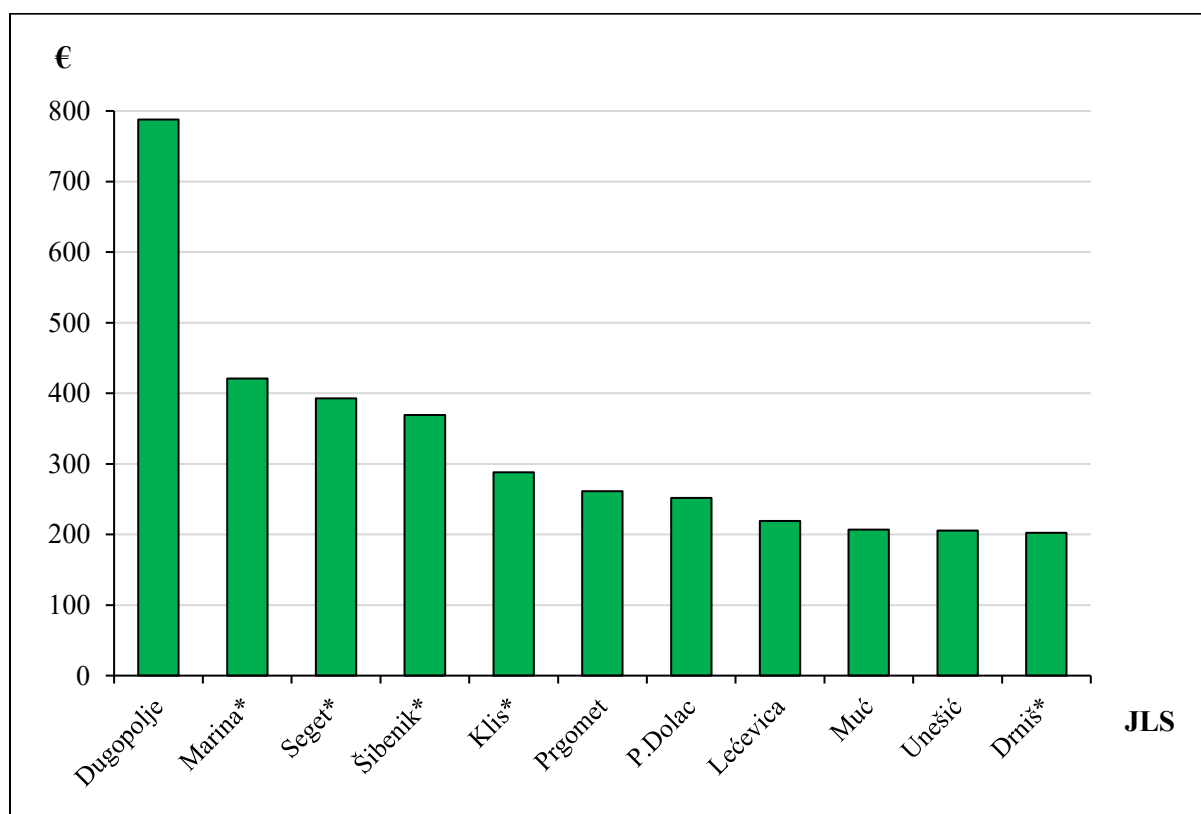
Da dolazi do razvoja ruralnog turizma u Zagori, potvrđuje broj turističkih dolazaka i noćenja koji pokazuje trend povećanja, posebice u posljednjih 10 godina (*Gradovi u statistici*, 2023). Na prva tri mjesta su JLS kojima se centralna naselja nalaze na obali i zbog čega imaju i po nekoliko puta veći broj dolazaka i noćenja u odnosu na isključivo zagorske općine (vidi tab.2.). Iako ti podatci ne govore puno o pravom stanju turizma na prostoru Zagore, velika masa turista na obali predstavlja potencijal za njihovo privlačenje u obližnja naselja u zaobalju. Ljubić (2011) navodi da svoju demografsku i gospodarsku revitalizaciju Zagora može i mora tražiti upravo u turističkim djelatnostima i to u suradnji s turistički atraktivnijim susjednim primorskim pojasom iz kojeg bi se prema Zagori mogli usmjeravati turisti. S obzirom na to da je ruralni turizam u globalu ujedno i najbrže rastući tip turizma, opravdano je očekivati daljnji trend rasta turističkih dolazaka i noćenja te povećavanje smještajnih kapaciteta (Gašić i dr., 2015). Drniš i Klis sa središtima općina također van Zagore idući su prema broju dolazaka i noćenja, dok je pet u potpunosti zagorskih općina na posljednjem mjestu. Gotovo ista prostorna raspodjela vidi se i iz broja postelja. Nasuprot tome, kod prosječne duljine boravka po turistu, u potpunosti ruralne općine, smještene u središnjem dijelu Zagore, imaju i najduži prosječni boravak. Tako se u Općini Unešić prosječan turist u 2022. zadržavao u prosjeku gotovo 10 dana! (*Smještajni kapaciteti, dolasci i noćenja turista*, 2023). Također, isti prostor bilježi brži rast broja turističkih dolazaka u posljednjih pet godina, a ističe se Općina Muć u kojoj se broj turista povećao preko pet puta. Pad broja turista u najposjećenijim JLS (Gradu Šibeniku i Općini Seget) daje naslutiti da zaista dolazi do promjene u današnjoj turističkoj potražnji.

Vojnović (2011) ističe odlične prometne veze Zagore s emitivnim regijama kao priliku za daljnji razvoj turizma, prvenstveno zbog autoceste A1, ali i blizine Zračne luke Split u Kaštel Štafiliću. Daljnji razvoj turizma u Zagori mogao bi imati pozitivan utjecaj i na druge grane gospodarstva, ali i demografiju. Gašić i dr. (2015) navode da je ruralni turizam u stanju riješiti debalans na relaciji selo-grad te problem depopulacije ruralnih područja, a u isto vrijeme omogućiti urbanom stanovništvu da pronađe svoje korijene, izgubljene kulturne vrijednosti, mir i spokoj. Povezano s razvojem ruralnog turizma, raste i uloga ugostiteljstva u Zagori. Lokalna kuhinja usko je povezana i s poljoprivrednom proizvodnjom i s ruralnim turizmom, čime se stvara pretpostavka razvoju poduzetništva i samozapošljavanja (Drpić – Vukman, 2014, 66; prema Šiljković, 2015). Autor ističe kako je upravo zbog toga gastro turizam važan čimbenik u razvoju gospodarstva: poljoprivrede, stočarstva, uslužnih djelatnosti, a posebno ugostiteljstva.

4.2. Ekonomski pokazatelji

Za diferencijaciju gospodarskog razvoja na razini JLS-a odabrana su dva ekonomska pokazatelja – prosječni izvorni prihodi JLS-a po glavi stanovnika i ukupan broj zaposlenih na prostoru JLS. Nažalost, nema dostupnih (i nezaštićenih) podataka na razini naselja pa vrijednosti pokazatelja za JLS čiji se dio naselja nalazi van Zagore treba uzeti s rezervom.

Prosječni izvorni prihodi općine ili grada po glavi stanovnika predstavljaju omjer ostvarenih proračunskih prihoda JLS-a³ (podatci Ministarstva financija) i ukupnog broja stanovnika (*Uredba o indeksu razvijenosti*, 2017). Pokazatelj se ujedno uzima u obzir pri izračunu indeksa razvijenosti kojemu će se dati posebna pažnja kasnije u radu.

Sl. 19. Godišnji prihodi JLS-a po glavi stanovnika 2014.-2016. godine iskazani u eurima⁴

Izvor: *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti*, 2018

³ Pri tome su proračunski prihodi umanjeni za prihode: od domaćih i stranih pomoći i donacija te sredstva fiskalnog izravnjanja; iz posebnih ugovora: sufinanciranje građana za mjesnu samoupravu; ostvarene na osnovi dodatnih udjela u porezu na dohodak i pomoći za izravnjanja za financiranje decentraliziranih funkcija; od prodaje nefinancijske imovine i od prireza porezu na dohodak (*Uredba o indeksu razvijenosti*, 2017).

⁴ Iako su izvorni podatci bili izraženi u hrvatskim kunama, zbog recentne promjene valute preračunati su u euro.

Dugopolje je za razdoblje 2014.-2016. zabilježilo najveće godišnje proračunske prihode po glavi stanovnika među JLS-ima Zagore što ne čudi s obzirom na intenzivan razvoj gospodarstva u 21. stoljeću. Za razdoblje 2006.-2008. Općina Dugopolje bila je prva u Hrvatskoj prema istom pokazatelju, sa čak 20 puta većim prihodima od prosjeka ostalih JLS-a (Perišić i Wagner, 2015). Autori navode da su razlog za ekstremnu vrijednost pokazatelja bili prije svega kratkoročni izvori financiranja poput prodaje zemljišta. Nakon Dugopolja, najviše proračunske prihode po glavi stanovnika imaju JLS uz obalu što je razumljivo s obzirom na litoralizacijske procese, dok ruralne općine (i Grad Drniš) s malim apsolutnim proračunskim prihodima, imaju i manje relativne prihode po stanovniku.

Pokazatelj ukupnog broja zaposlenih u nekoj općini ili gradu odabran je kako bi ukazao na privlačnu snagu naselja kao centara rada. Zbog jasnije percepcije mjesta kao centra rada, izračunat je i omjer broja zaposlenih u JLS i ukupnog broja stanovnika (vidi tab. 3.). Taj broj zapravo prikazuje broj radnih mjesta po glavi stanovnika.

Tab. 3. Ukupan broj zaposlenih u JLS-ima Zagore 2021. godine

JLS	Broj stanovnika	Ukupan broj zaposlenih u JLS	Broj zaposlenih /st.
Dugopolje	3742	2543	0,68
Šibenik*	42599	14271	0,34
Drniš*	6276	1280	0,20
Prgomet	498	101	0,20
Seget*	4511	701	0,16
Marina*	4273	656	0,15
Muč	3465	373	0,11
Klis*	5226	454	0,09
Primorski Dolac	686	53	0,08
Unešić	1269	87	0,07
Lećevica	495	19	0,04
Split	160577	62651	0,39
Solin	24862	7115	0,29
Trogir	12393	3448	0,28
Sinj	23452	3844	0,16
Kaštela	37794	5907	0,16

Izvor: *Gradovi u statistici*, 2023.

Lukić (2012) govori o izrazitoj polarizaciji u distribuciji radnih mjesta u Hrvatskoj, a isto se iščitava i na prostoru Zagore. Općina Dugopolje bilježi znatno veći udio zaposlenih na području općine u ukupnom stanovništvu u odnosu na ostale JLS. Ako se činjenici da je 2011. godine udio zaposlenog u ukupnom stanovništvu Općine Dugopolje iznosio 41,5 % od čega je čak 62,0 % ljudi migriralo na posao, pridoda ukupan broj stanovnika općine, jasno je da Dugopolje privlači izrazito velik broj radne snage iz drugih prostora te na taj način predstavlja važan centar rada u Zagori (*Zaposleni – dnevni migranti*, 2013).

Velik broj zaposlenih privlače Split i Šibenik, ali i manji urbani centri. Božić (2017) ističe da manji gradovi funkcioniraju kao tržišni punktovi te izvori rada i usluga za okolno ruralno područje. Ruralne općine potpuno smještene u Zagori stoga imaju manje udjele ukupnog broja zaposlenih u stanovništvu općine što je razumljivo s obzirom na privlačnu snagu urbanih centara. Iznenaduje relativno visok broj zaposlenih na prostoru Općine Prgomet čiji je broj kontinuirano rastao od 2017. godine kada je u općini radilo svega 19 stanovnika (DZS, 2023). Nažalost, razlozi tog trenda nisu poznati te bi ih trebalo dodatno istražiti. Ipak, ohrabrujući su s obzirom da se radi o općini koja se, prema dosad iskazanim razvojnim pokazateljima, ističe kao jedna od najslabije razvijenih.

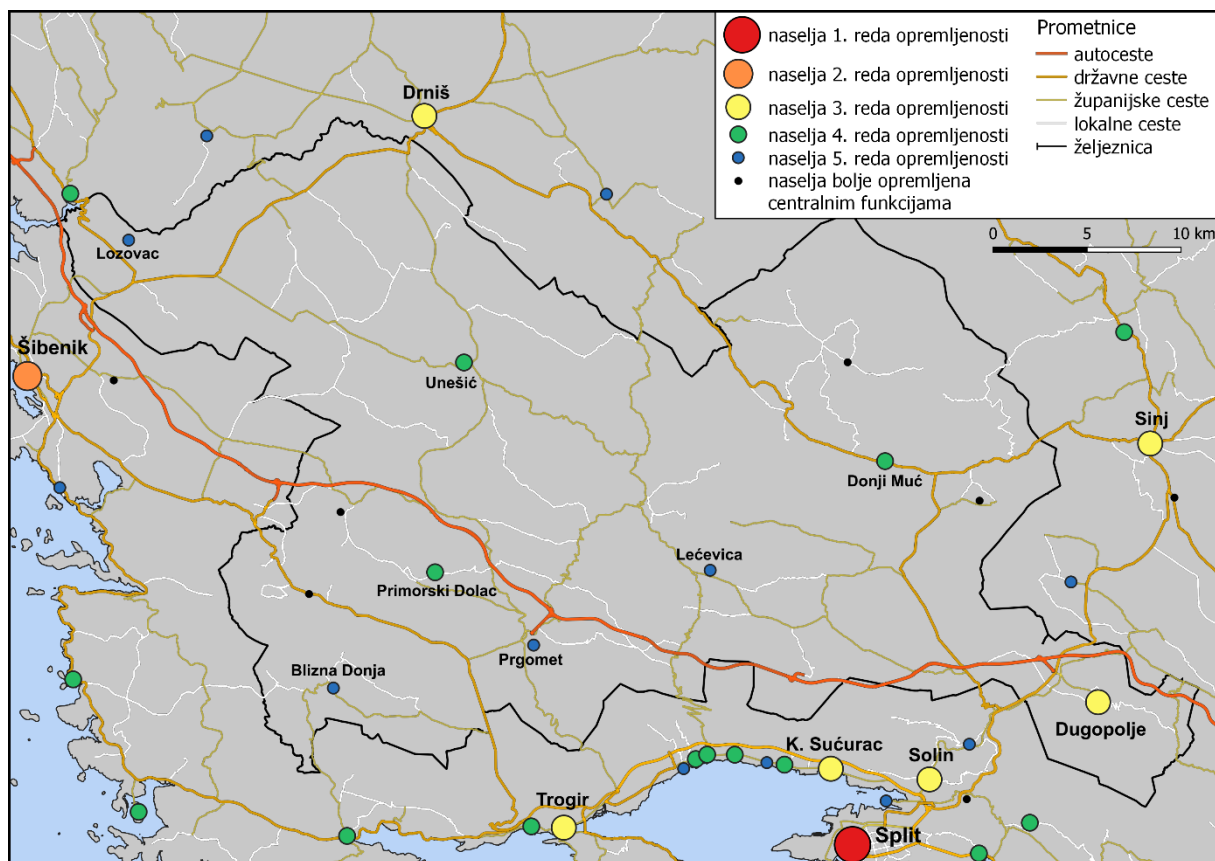
5. OPREMLJENOST CENTRALNIM FUNKCIJAMA

Opremljenost centralnim funkcijama izdvojena je kao poseban dio jer osim što daje uvid u razmještaj osnovnih funkcija, a time i potreba stanovništva, ukazuje i na stupanj centraliteta nekog naselja. Lukić (2012) navodi da su centralitet i dostupnost naselja, uz analizirane dnevne cirkulacije, pokazatelji odnosa između ruralnih naselja s jedne strane i gradova odnosno centara o kojima su ovisna u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba, s druge strane. Dakle, analizom raspodjele centralnih funkcija u prostoru, skupa s analizom centara zaposlenosti, moguće je pretpostaviti gravitacijska kretanja stanovništva koja su ključna u planiranju regionalnog razvoja.

Radeljak Kaufmann (2015) u radu „*Opremljenost centralnim funkcijama naselja Dalmacije*“ dijeli centralna naselja Dalmacije u pet skupina s obzirom na red opremljenosti centralnim funkcijama. Tako na primjer naselja 5. reda opremljenosti moraju sadržavati područnu ili osnovnu školu, doktora opće ili obiteljske medicine, poštanski ured i prodavaonicu. Naselja višeg reda opremljenosti trebaju sadržavati ujedno i funkcije višeg stupnja centraliteta.⁵ Pri tome skupine i kriteriji uglavnom odgovaraju onima u knjizi Lukića (2012) „*Mozaik izvan grada*“.

Od ukupno 84 naselja u Zagori, samo osam (9,5 %) ih je zadovoljavalo kriterije za status centralnog naselja. Mreža centralnih naselja u Zagori u odnosu na prostor van Zagore znatno je rjeđa, posebice ako se usporedi s pojasom od Trogira do Splita. Zanimljivo je da Dugopolje prema opremljenosti funkcijama pripada istoj skupini kao i gradska naselja Sinj, Trogir, Solin, Drniš i Kaštel Sućurac. Radeljak Kaufmann (2015) ističe da je Dugopolje primjer koji pokazuje suvremene tendencije i zakonitosti lokacije/decentralizacije funkcija u bližu i dalju okolicu većih središta. Decentralizacija funkcije rada iz matičnog grada (Splita) pridonijela je tako porastu radnih mjesta i transformaciji nekad ruralnog naselja (Lukić, 2012).

⁵**4. red opremljenosti:** osnovna škola, doktor opće/obiteljske medicine, ljekarna, stomatolog, poštanski ured, u pravilu dvije ili više klasičnih prodavaonica/minimarketa/supereta ili supermarket, u pravilu bankomat, u pravilu sjedište grada ili općine, eventualne funkcije: poslovnica banke ili FINA-e; **3. red opremljenosti:** sve uobičajene i eventualne funkcije 2. stupnja, u pravilu srednja škola, dom zdravlja ili dva i više doktora opće/obiteljske medicine, ginekolog i/ili pedijatar, jedan ili više supermarketa ili hipermarket, eventualne funkcije: prekršajni i/ili općinski sud; **2. red opremljenosti:** sve uobičajene i eventualne funkcije 3. stupnja, veleučilište ili sveučilište, opća bolnica, specijalistička ordinacija/privatna praksa, poliklinika, više supermarketa i hipermarketa, županijski sud, eventualne funkcije: trgovački sud, **1. red opremljenosti:** sve uobičajene i eventualne funkcije 2. stupnja, klinički bolnički centar, više specijalističkih ordinacija/privatnih praksi, više poliklinika, upravni sud. Radeljak Kaufmann (2015) posebno izdvaja **naselja jače opremljena centralnim funkcijama** (najniži stupanj centraliteta).

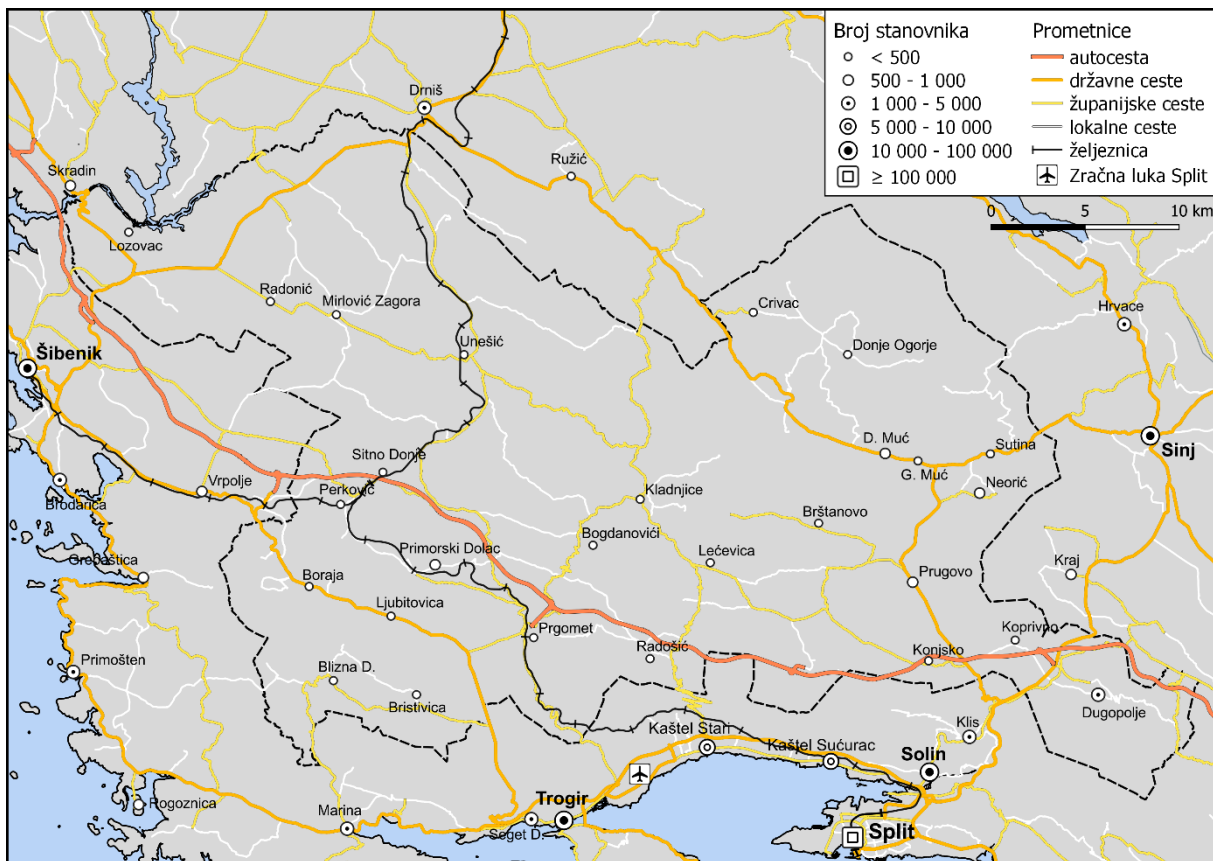
Sl. 20. Opremljenost centralnim funkcijama naselja u Zagori 2014. godine

Izvor: prema Radeljak Kaufmann, 2015; DGU, 2023; OSM, 2023

Naselja Donji Muć, Primorski Dolac i Unešić pripadala su naseljima 4. reda opremljenosti, a Blizna Donja, Lećevice, Lozovac i Prgomet naseljima 5. reda opremljenosti. Ta naselja, za razliku od onih na obali, uglavnom su udaljena od drugih centralnih naselja što što ostavlja velike prostore u njihovoj okolini s manjkom centralnih funkcija. Posebno je izražen „prazan“ prostor u okolini Unešića iz čega najvjerojatnije i proizlazi njegov, za Zagoru relativno visok, centralitet. Iako se radi o naselju sa samo 265 stanovnika prema posljednjem popisu, zadovoljavalo je sve uvjete centra 4. reda opremljenosti. To se može usporediti s primjerom Čabra kojeg navodi Lukić (2012) u analizi mreže centralnih naselja Hrvatske. Autor ističe da je Čabar, bez obzira na mali broj stanovnika (tada oko 500) imao sve funkcije subregionalnog centra upravo zahvaljujući usitnjenosti i disperznoj naseljenosti tog dijela Gorskog kotara. Nadalje, treba uzeti u obzir da se dio funkcija do danas promijenio, pa tako na primjer naselja Lećevice i Prgomet danas nemaju trgovinu zbog čega bi „pali“ u kategoriju naselja jače opremljenih centralnim funkcijama, odnosno naseljima s ukupno tri centralne funkcije. Toj kategoriji pripadala su naselja Boraja, Gornje Ogorje, Neorić i Perković (Radeljak Kaufmann, 2015)

6. PROMETNA POVEZANOST

Iako razvoj prometa na prostoru Zagore započinje još u antičko doba, nešto moderniji razvoj cestovnog prometa mogao bi se povezati s izgradnjom tzv. stare Dalmatinske ceste izgrađene između 1750. i 1800. godine, a kojom se odvijao poštanski i trgovački promet između kontinenta i Dalmacije (Šego i Dodig, 2019). Trasa ceste odgovarala je današnjoj državnoj cesti D1 koja, osim što povezuje dva najveća grada u državi, ima i velik značaj za istočni dio Zagore. Uz to što prolazi kroz Općinu Dugopolje čime je, skupa s autocestom A1, stvorila uvjete za ubrzan gospodarski razvoj mjesta, državna cesta D1 za dio naselja Zagore predstavlja najkraći put do Splita na jugu i Sinja na sjeveru (vidi sl. 21.)

Sl. 21. Prometno-geografska karta Zagore 2023. godine

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023

Čvrljak (2011) ističe povijesnu važnost ceste Šibenik – Drniš – Siverić koja je tijekom cijelog 19. st. razmjerno vrlo prometna zbog otpreme ugljena u Skradin i Šibenik. Danas je to državna cesta D33 koja je zadržala svoju važnost jer predstavlja najkraću i najbržu vezu između Šibenika, Drniša i Knina. Prostoru zapadnog dijela Zagore cesta omogućava relativno kratak put do urbanih središta te predstavlja svojevrsnu okosnicu razvoja tog prostora.

Državna cesta D56 (Klis – Muć – Drniš), skupa s D219 (Sinj – Muć), također predstavlja jednu od najvažnijih okosnica razvoja Zagore što se očitovalo kroz do sada prikazane razvojne pokazatelje. Odnosno, te prometnice djeluju kao agensi u širenju pozitivnih (ili relativno povoljnijih) trendova razvoja splitske aglomeracije, uz vidljiv utjecaj Sinja u znatno manjem obujmu.

Posljednja državna cesta na prostoru Zagore, D58 (Seget Donji – Šibenik) predstavlja najbržu vezu između Šibenika i Trogira. Iako je u novijoj povijesti omogućila povezivanje tog dijela Zagore s obalnim gradovima, uvjetovala je i lakšu emigraciju stanovništva. Posebno je to izraženo kroz ubrzan industrijski razvoj Trogira koji u drugoj polovici prošlog stoljeća privlači veliku masu stanovništva svoga zaleđa, a danas nema snagu poput Splita, ili u manjoj mjeri Šibenika, generirati pozitivne trendove u svoje zaobalje.

S kartografskog prikaza vidljivo je da državne ceste na prostoru Zagore u potpunosti zaobilaze njezin središnji dio koji ovisi o povezanosti županijskim i lokalnim cestama što definitivno predstavlja izazov u funkcionalnom planiranju razvoja Zagore kao regije. Još 1810. godine izgrađena je cesta na relaciji Drniš – Prgomet (Budiša, 2009; prema Magaš i Blaće, 2011), a danas skupa s dijelom županijske ceste od Konjskog preko Lećevice i Unešića do Drniša, omogućava stanovništvu središnjeg dijela Zagore relativno povoljnu vremensku dostupnost okolnim gradovima.

Autocesta koja je na dionici do Dugopolja dovršena 2005. godine, osim prednosti za razvoj Zagore, ima i svojih nedostataka. Osim što je imala utjecaj na još intenzivniji razvoj Dugopolja, ističe se njezin potencijal u razvoju ruralnog turizma. Naime, izgradnjom autoceste A1, bolja prometna povezanost i dostupnost u odnosu na emitivne prostore osobito su važan poticaj razvoju turizma na području Zagore (Vojnović, 2011, prema Botić, 2015). Carević (2011) na primjeru izgradnje autoceste A1 u Općini Šestanovac, uz mogućnost izgradnje poslovnih zona i razvoj ruralnog turizma, ističe potencijale za pokretanje ekološke poljoprivredne proizvodnje. S druge strane, Faričić (2011) ističe i negativne strane izgradnje autoceste na prostoru Zagore. Autor navodi da su pojedina mjesta doslovno prerezana prolaskom trase pri čemu ističe primjer Radošića, naselja koje je danas podijeljeno na dva dijela, sjeverno i južno od nove prometnice. Nadalje, Šipić (2011) navodi da autocesta nema intenzitet zadržavanja niti veliku ulogu u regionalnom konceptu razvitka. Odnosno, njezin utjecaj na lokalno stanovništvo nije previše značajan s obzirom da se stanovnici za svoje dnevne potrebe ipak koriste državnim, županijskim i lokalnim cestama.

6.1. Javni gradski promet

Javni gradski promet u Zagori odnosi se isključivo na autobusni prijevoz. Autobus ima značajnu ulogu u povezivanju grada i njegove bliže i dalje okolice, a njegove prednosti proizlaze iz slobode kretanja u prostoru (Sić, 1987). Prijevoz u Zagori na prostoru Splitsko-dalmatinske županije obavlja tvrtka Promet Split, koja osim matičnog kolodvora u Splitu, obnaša uslugu prijevoza i u takozvanoj Radnoj jedinici Trogir (*Vozni red*, 2023). Iako mreža javnih autobusa ide čak do Drniša, taj se dio prometa odvija cestom D56 (preko Muća) pa je izostavljena Općina Unešić iz splitske javne gradske mreže. Na prostoru Šibensko-kninske županije prijevoznik je Autotransport Šibenik koji povezuje veći dio naselja u zaobalju sa županijskim središtem (*Red vožnje županijskih linija*, 2023).

Matas i Faričić (2011) navode primjer naselja koja su još 1952. godine izdvojena iz Općine Lećevica i pripojena Općini Unešić (Čvrljevo, Utore Gornje, Vinovo Gornje, Visoka), a koja su u gospodarskom, prosvjetnom, zdravstvenom, komunalnom i prometnom pogledu najizravnije povezana sa Splitom. Autori ističu da autobusi uz to prolaze kroz nekadašnje općinsko središte Lećevicu, dok prometnih veza s Unešićem i županijskim središtem, Šibenikom, nema. Međutim, 2013. godine Promet Split zbog nerentabilnosti ukida navedene linije te naselja ostaju bez ikakve povezanosti javnim prijevozom. Tako je iznimno staro stanovništvo istočnog dijela Općine Unešić ostalo u potpunosti ovisno o osobnim automobilima ili kilometarskim pješaćenjima do autobusne stanice u Kladnjicama.

Iako ostala naselja Zagore uglavnom imaju vezu javnog gradskog prometa s nekim od gradova u okolici, treba istaknuti još nekoliko nedostataka koji proizlaze iz kvalitativnih obilježja tog oblika prijevoza. Prije svega, to je organizacija mreže autobusnih linija kod koje se čini da prijevoznici nastoje, najvjerojatnije zbog rentabilnosti, povezati što veći broj naselja što manjim brojem linija. Na primjer, netko iz naselja Divojevići (O. Lećevica) za doći do Splita, prvo se mora voziti busom preko Bogdanovića i Sitnog (Općina Prgomet), Općine Primorski Dolac, Prgometa i Labina (opet Općina Prgomet), Planog (Grad Trogir) do Kaštel Starog. Nakon oko sat i deset minuta vožnje, tamo čeka novi bus koji ga kroz Kaštela i Solin vodi do Splita za nešto više od pola sata (*Vozni red*, 2023). Šimunović (2011) govori o prostornoj veličini metropolitanskog područja kod kojeg udaljenost između središta grada i krajnje točke u regiji ne bi trebala biti veća od jednog sata putovanja brzinom gradskog prometa. Na temelju toga, Divojevići bi bili znatno izvan metropolitanskog područja što je indikator otežane dnevne cirkulacije lokalnog stanovništva. Osim toga, postoje samo dvije

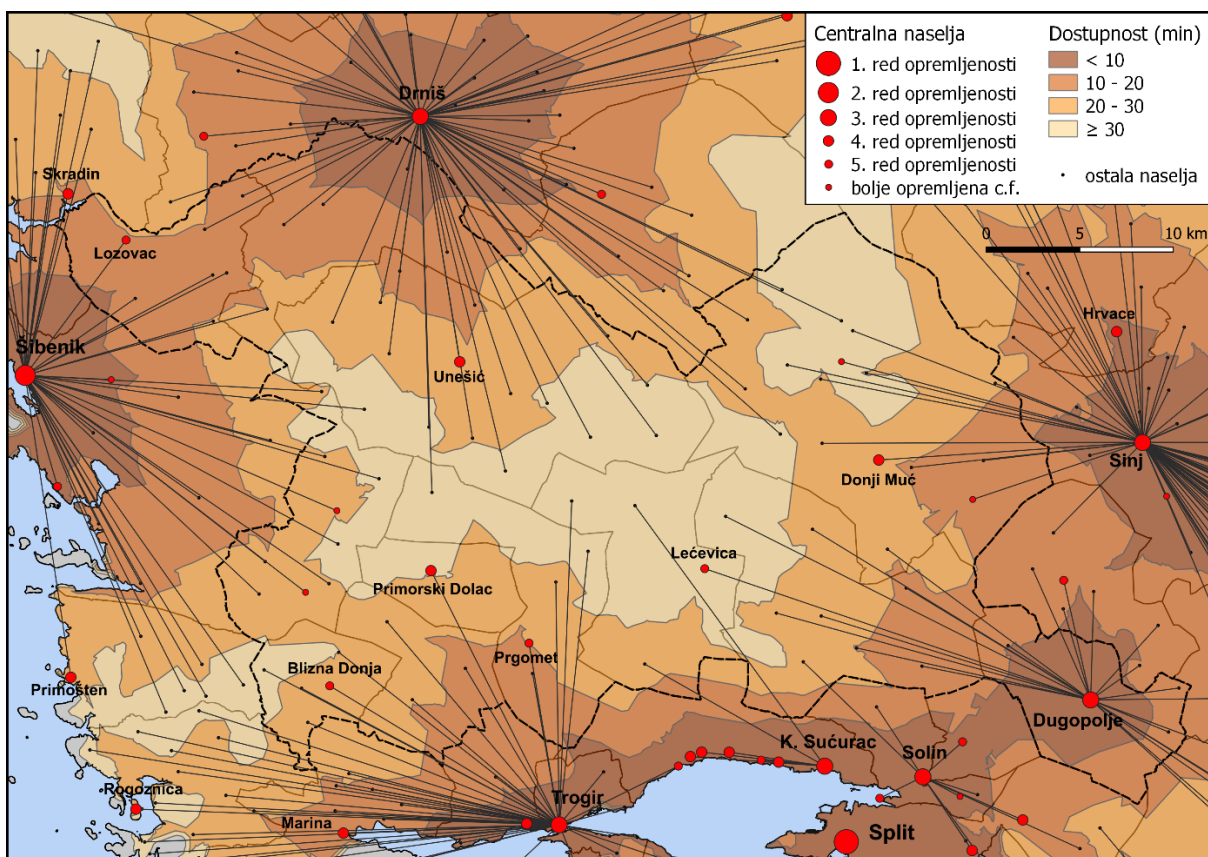
linije radnim danom, dok subotom prometuje samo jedna koja kreće iz Divojevića u 4:15 h ujutro (*Vozni red*, 2023). Gašparović (2016) ističe pojavu prometne marginaliziranosti koju definira kao problem koji se javlja ako osoba nije u mogućnosti doći na mjesto odvijanja određene funkcije kada je to potrebno ili je ograničena u izboru načina dolaska do tog mjesta, što je na primjeru Zagore definitivno slučaj. Uz sve navedeno, ističe se problem kojeg naglašavaju i Matas i Faričić (2011), a to je zanemarivanje prometnih veza između sela i sjedišta njihovih općina. Tako mještani Divojevića putem do Splita prođu kroz još pet općina i gradova, dok nemaju prometne veze s centrom svoje općine, Lećevicom. To je samo jedan u nizu takvih primjera na prostoru Zagore.

6.2. Analiza prometne dostupnosti

S obzirom na relativno lošu povezanost javnim prijevozom te povezano s tim, pretpostavku da se većina stanovnika Zagore koristi automobilom kao osnovnim prijevoznim sredstvom, analiza dostupnosti naselja Zagore bit će usmjerena isključivo na cestovni (automobilski) promet. Analiza je napravljena na način da je u ArcMap programu izračunata dostupnost u minutama⁶ do vremenski najbližeg naselja s obzirom na njegov stupanj centraliteta, odnosno red opremljenosti centralnim funkcijama (prema Radeljak Kaufmann, 2015). Utvrđivanje vremenski najkraćeg puta ukazuje na dostupnost stanovništva Zagore centralnim funkcijama što se smatra iznimno relevantnim pokazateljem u kontekstu regionalnog razvoja. „Osim opremljenosti funkcijama, ključna je apsolutna i relativna dostupnost funkcija stanovništvu gravitacijskog područja; zajednički one se snažno odražavaju na kvalitetu života stanovnika određenog područja. Značajke razmještaja stanovništva i centralnih funkcija nisu samo posljedica već i ključan čimbenik društveno-gospodarskog razvoja“ (Radeljak Kaufmann, 2015, 96). Stoga će podatci o dostupnosti u minutama do naselja određenog reda opremljenosti biti iskorišteni i u svrhu klaster analize. Najveći nedostatak ovog pristupa je pretpostavka da je najbliže centralno naselje ono koje stanovnici isključivo posjećuju (Lukić, 2012). Razlike između najbližih centralnih naselja i onih koje stanovnici zaista posjećuju, najbolje će se vidjeti analizom anketnog upitnika u kojem je stanovništvo između ostalog odgovaralo i na pitanja o frekvenciji odlaska u centralna naselja u Zagori i njenoj okolici. Treba napomenuti da je autocesta zbog već istaknutih nedostataka, izbačena iz ove analize.

⁶ Vremensku dostupnost bilo je moguće izračunati na temelju njezine duljine te podataka o maksimalnoj dopuštenoj brzini na određenoj dionici (Open Street Map, 2023). Za dionice bez podataka o maksimalnoj dopuštenoj brzini, podatci su procijenjeni na temelju prosječne vrijednosti maksimalne brzine istog tipa prometnice na području Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije.

Prvo je zajednički analizirana dostupnost centrima 1. i 2. reda opremljenosti, s obzirom na to da su Split i Šibenik jedina naselja tog tipa u širem okružju Zagore. Osim toga, razlika u opremljenosti funkcijama proizlazi prvenstveno iz brojnosti ordinacija/privatnih praksi i poliklinika, kao i prisutnosti kliničkog bolničkog centra i upravnog suda u centrima prvog reda (Radeljak Kaufmann, 2015). Od 84 naselja Zagore, njih 44 (52,4 %) vremenski je bliže Šibeniku, a 40 (47,6 %) Splitu. Gledajući omjer broja stanovnika u istim naseljima, ona bliže Splitu činila su znatno veći udio u ukupnom broju stanovnika (62,1 %) što govori o većem prosječnom broju stanovnika naselja u splitskom zaobalju. Pri tome su sva naselja bila unutar sat vremena udaljenosti od Splita ili Šibenika što se podudara s okvirnom granicom metropolitanskog područja (Šimunović, 2011). Vremenski najnedostupniji (> 50 min) je granični prostor županija u unutrašnjosti (dijelovi općina Muć, Unešić i Lećevica).

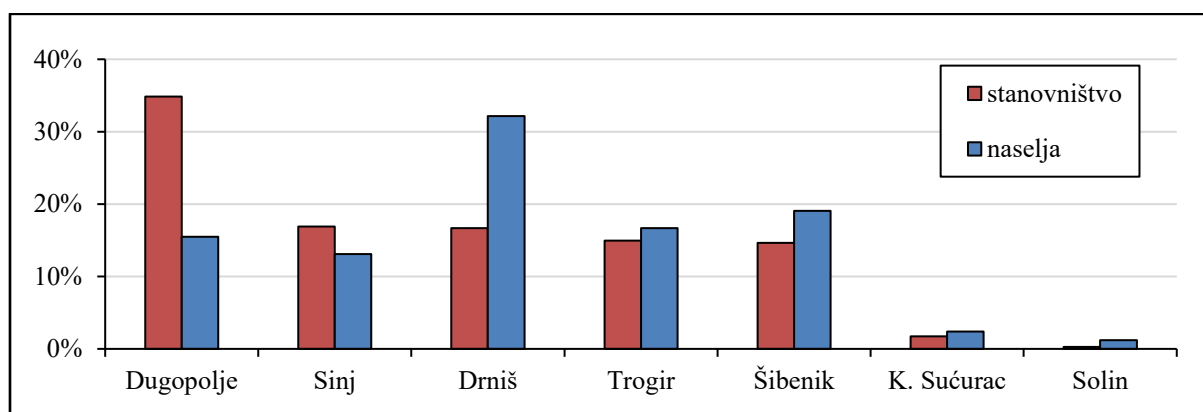

Sl. 22. Dostupnost u minutama do vremenski najbližeg centra najmanje 3. reda opremljenosti 2023. godine

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; centralna naselja prema Radeljak Kaufmann, 2015

Ako se promatra jedna razina niže, odnosno dostupnost centrima najmanje 3. reda opremljenosti, situacija je nešto složenija (vidi sl. 22.). Naseljima 3. reda opremljenosti pridružena su naselja višeg reda iz razloga što ona svakako sadržavaju te centralne funkcije. U

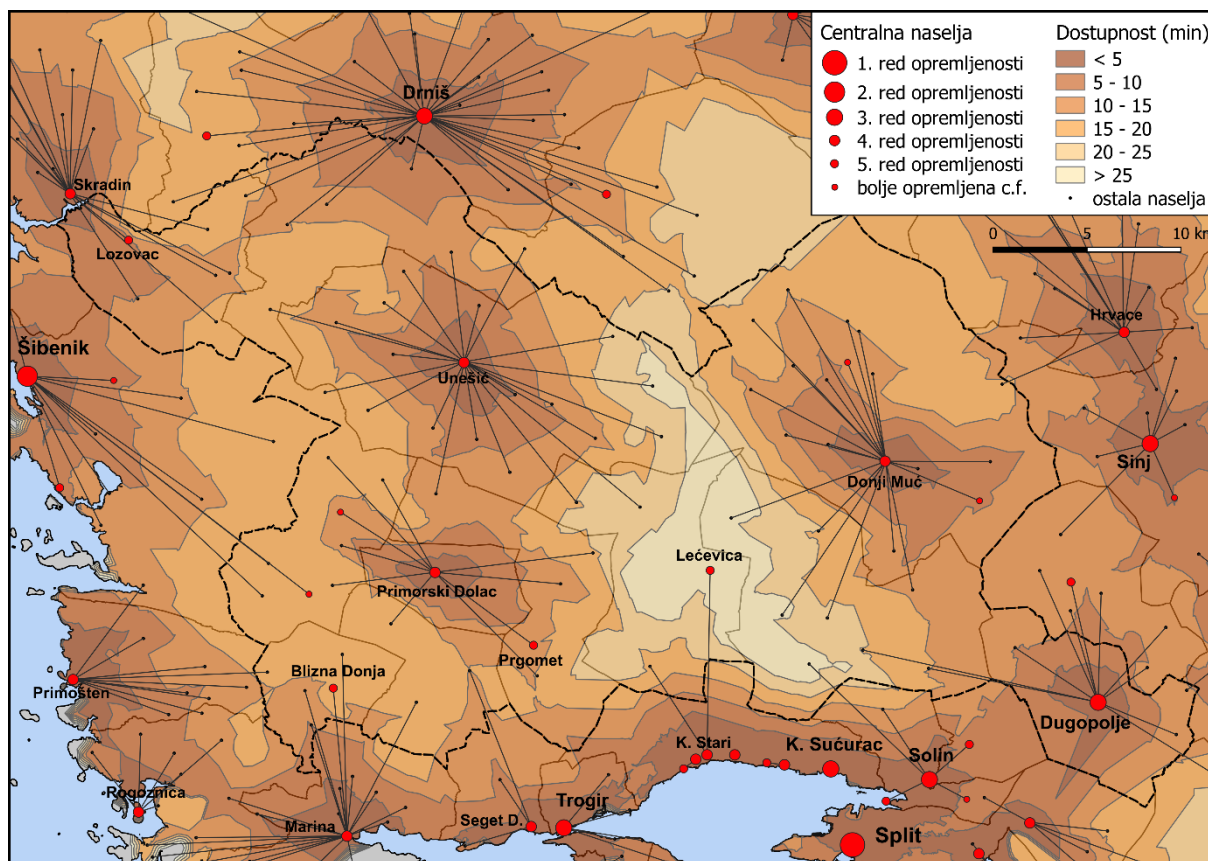
ovom slučaju, radi se o dostupnosti funkcijama kao što su srednja škola, dom zdravlja ili veći broj supermarketa. S kartografskog prikaza se očituje jasno smanjenje vremenske dostupnosti približavanjem središnjem dijelu Zagore kao rezultat smještaja centralnih naselja na samom rubu (Dugopolje) ili izvan granica Zagore. Naselja tog dijela Zagore tako su udaljena više od pola sata od najbližeg centra 3. reda opremljenosti. Lukić (2012) u svojoj tipologiji ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske uzima upravo udaljenost od 30 minuta kao maksimalno vrijeme unutar kojeg analizira brojnost centralnih naselja. Autor (prema Klempić, 2008) ističe da je vremenska analiza udaljenosti u gradskim regijama Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka ukazivala na to da su naselja koja čine njihove regije, posebice ona jače i slabije urbanizirana, uglavnom unutar vremenskog radijusa od 30 minuta.

Sl. 23. Naselja najmanje 3. reda opremljenosti prema udjelu stanovništva i naselja Zagore kojima su oni vremenski najbliži centar tog reda opremljenosti 2023. godine

Izvor: OSM, 2023; *Popis stanovništva*, 2022; Radeljak Kaufmann, 2015

Za gotovo trećinu naselja Zagore (32,1 %), Drniš predstavlja najbliži centar trećeg reda, iako u tim naseljima živi svega 16,7 % stanovništva što je znak gotovo dva puta manje veličine naselja u tom kraju u odnosu na prosjek Zagore. S druge strane, u naseljima najbližima Dugopolju (njih 15,5 %) bilo je koncentrirano najviše stanovništva (34,9 %) što ponovno odražava utjecaj velikog grada (Splita) na svoju okolicu. S obzirom na izjednačavanje privlačne snage centara 3. reda s onima višeg reda, nijednom naselju Zagore u ovoj analizi Split nije najbliže naselje kao posljedica prisutnosti jačih centara u širem splitskom urbanom području (Solin, K. Sućurac). Osim Dugopolja kao relativno novog centra višeg reda, ističe se privlačna snaga Sinja, Drniša, Trogira i Šibenika.

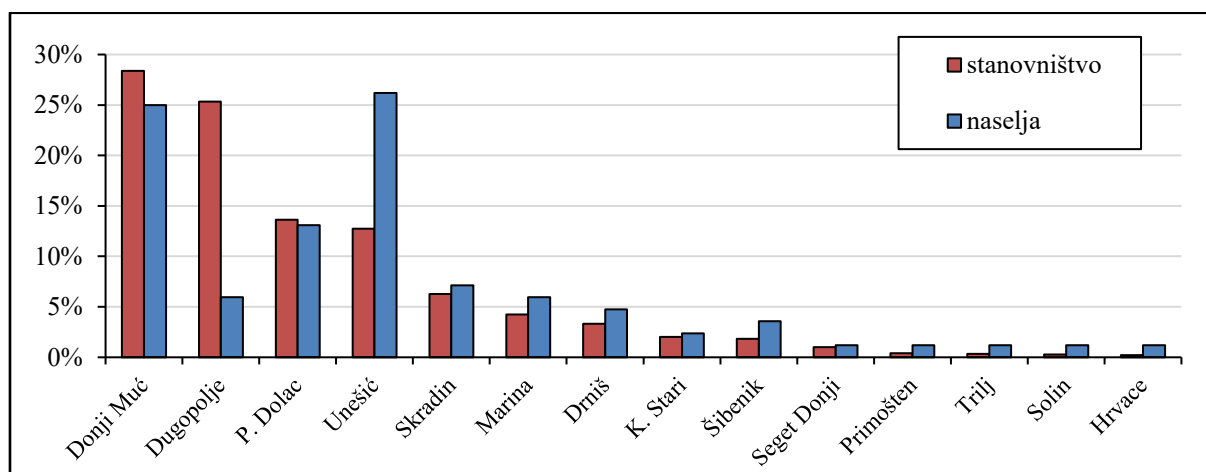
Sl. 24. Dostupnost u minutama naselja u Zagori do vremenski najbližeg centra najmanje 4. reda opremljenosti 2023. godine

Izvor: DGU, 2023; OSM, 2023; centralna naselja prema Radeljak Kaufmann, 2015

Analizom centara najmanje 4. reda opremljenosti zapravo se ukazuje na dostupnost funkcijama kao što su osnovna škola, doktor opće/obiteljske medicine, ljekarna, poštanski ured, u pravilu više marketa ili supermarket... (Radeljak Kaufmann, 2015). S kartografskog se prikaza vidi značajna razlika u raspodjeli najnedostupnijih prostora u odnosu na centre 3. reda. Odnosno, najmanje dostupan prostor više nije granica dviju županija, već se on pomiče prema istoku kao rezultat centraliteta Primorskog Dolca i Unešića. Zanimljivo je primijetiti i podudaranje slabije dostupnih prostora sa samim granicama Zagore što velikim dijelom proizlazi iz reljefnih barijera kojima su iste granice definirane. Bilo kako bilo, prostor vremenski udaljen gotovo pola sata od osnovnih funkcija 4. reda, dijeli prostor Zagore na dva dijela – istočni i zapadni. U središtu se nalazi naselje Lećevica koje kao centar 5. reda opremljenosti ima određene osnovne funkcije koje zasigurno privlače dio stanovništva tog prostora. Međutim, recentnim gubitkom trgovine taj se utjecaj još više smanjuje (*Intervju istraživanje*, 2023). Osim toga, valja istaknuti da Općina Lećevica, za razliku od većine

manjih općina u Hrvatskoj, ima dugu tradiciju postojanja⁷, a sve manji obuhvat općine kroz povijest ukazuje na kontinuirani pad važnosti Lečevica kao gravitacijskog centra.

Na karti se, uz dosad navedeno, može primijetiti i važnost cestovnih prijevoja u širenju vremenske dostupnosti. Ljubić (2015) navodi prijevoje Gornji Seget, Čarije (280 m), Labin (402 m), Malačka (477 m) i Klis (360 m) koji su smješteni na prostoru između Segeta i Klisa, a omogućuju stanovništvu zaobalja relativno brz put do obale. Poznavajući njihov smještaj, evidentan je nedostatak prijevoja na prostoru između Malačke (K. Stari) i Klisa što se podudara s najnedostupnijim dijelom Zagore u zaleđu Kozjaka. Vijesti o izgradnji tunela kroz Kozjak na pravcu od Kaštel Gomilice do Vučevica stoga daju nadu u skorije poboljšanje vremenske dostupnosti naselja u Zagori, s posebnim naglaskom na prometno marginalizirani lečevički kraj.

Sl. 25. Naselja najmanje 4. reda opremljenosti prema udjelu stanovništva i naselja Zagore kojima su oni vremenski najbliži centar tog reda opremljenosti 2023. godine

Izvor: DZS, 2022; OSM, 2023; Radeljak Kaufmann, 2015

Osvrtom na udjele stanovništva koje bi pojedini centri na temelju najpovoljnije vremenske dostupnosti trebali privlačiti, očituje se najveći utjecaj Donjeg Muća i Dugopolja te nešto manji Primorskog Dolca i Unešića. Unešić je uz to centar koji privlači najveći broj naselja što je opet rezultat manje prosječne populacije naselja na prostoru Zagore Šibensko-kninske županije.

⁷ Matas i Faričić (2011) govore o osnutku Općine Lečevica još početkom 19. stoljeća kada je pripadala Trogirskom kotaru i u čijem sastavu je bilo čak 14 naselja (Brštanovo, Čvrljevo, Divojević, Dugobabe, Kladnjice, Korušće, Lečevica, Nisko, Radošić, Utoše Gornje, Vinovo Gornje, Visoka i Vučevica). Autori navode da se 1952. godine općina smanjila za naselja pripojena Općini Unešić (Čvrljevo, Vinovo G., Utoše G. i Visoka) i Općini Klis (Vučevica) da bi danas bila svedena na svega četiri naselja.

6.3. Željeznički promet

Željeznički promet na prostoru Zagore u povijesti je odigrao iznimno važnu ulogu u povezivanju naselja, kako s obalom, tako i s gradovima u unutrašnjosti (Drniš, Knin, Zagreb). Željeznička pruga od Siverića preko Unešića i Perkovića do Šibenika, kao i pruga od Perkovića do Splita izgrađene su još 1877. godine u svrhu izvoza ruda iz Siverića. Osim toga, pruga je olakšala plasiranje poljoprivrednih viškova u Šibenik, Split i dalje (Magaš i Blaće, 2011). Pojedina naselja svoj su razvoj tijekom 20. stoljeća temeljila upravo na željeznici, ne samo zbog prometne dostupnosti gradskih središta, već i zbog velikog broja zaposlenih u tom sektoru.

Tab. 4. Broj otpremljenih putnika na postajama u Zagori u 2021. godini

Službeno mjesto	JLS	Otpremljeni putnici 2021.	Dnevni prosjek	Indeks 2021./2019.
Žitnić	G. Drniš	162	0,4	16,5
Sedramić	G. Drniš	510	1,4	114,9
Planjane	O. Unešić	191	0,5	55,5
Unešić	O. Unešić	1 597	4,4	64,2
Cera	O. Unešić	428	1,2	53,6
Koprno	G. Šibenik	297	0,8	46,0
Perković	G. Šibenik	10 697	29,3	62,5
Donji Dolac	G. Šibenik	921	2,5	59,2
Primorski Dolac	O. P. Dolac	1 582	4,3	66,8
Bakovići	O. P. Dolac	2 129	5,8	65,4
Brdašće	O. P. Dolac	5	0,0	13,5
Preslo	O. P. Dolac	461	1,3	43,0
Prgomet	O. Prgomet	1 948	5,3	79,4
Labin Dalmatinski	O. Prgomet	1 224	3,4	77,4
Zagora	-	22 152	60,1	63,1

Izvor: Statistika HŽ infrastrukture, 2020; 2022

Danas željeznica gubi značaj kojeg je nekad imala za lokalno stanovništvo. Sve rjeđe linije, povezane s depopulacijom i otežanom rentabilnosti tehnološki zaostale željeznice, prevoze i sve manje putnika. Tako je u 2021. godini s prostora Zagore otpremljeno svega 22 152 putnika što je u prosjeku samo 60 putnika dnevno (vidi tab. 4.). Brojka je još manja ako se uzme u obzir da gotovo polovica otpremljenih putnika opada na stanicu Perković gdje se na prugu Split – Knin – Zagreb spaja odvojak iz smjera Šibenika, odnosno na kojoj presjedaju i oni putnici koji idu npr. iz Šibenika za Zagreb. Treba istaknuti da je postaja Perković, isto kao i Koprno, smještena u naselju Sitno Donje. Značaj pruge u razvoju tog mjesta očitovao se i kroz znatno povoljniji indeks promjene broja stanovnika u drugoj polovici 20. stoljeća. Uz

Sitno Donje, ističe se veća važnost željeznice za naselje Primorski Dolac koji ima čak pet željezničkih stanica, a više o utjecaju željeznice na razvoj tog mjesta saznalo se u intervju istraživanju.

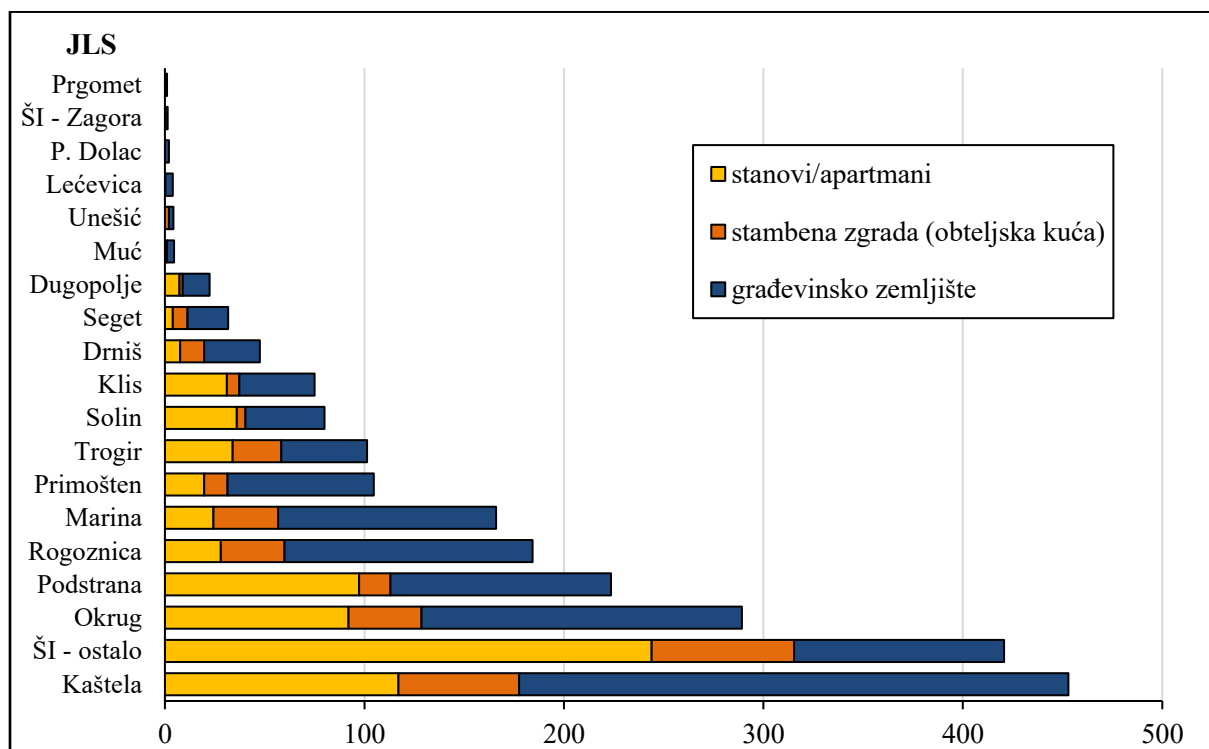
Zbog još uvijek aktualne pandemije u 2021. godini, prikazan je još indeks promjene broja putnika u odnosu na 2019. godinu, posljednju prije korona virusa. S obzirom na zabilježeni pad broja putnika od 36,9 %, za očekivati je da je današnja situacija ipak nešto povoljnija od prikazane.

Iako se na temelju prikazanih rezultata može reći da je utjecaj željeznice na stanovništvo Zagore danas relativno malen, samo postojanje željezničke pruge, prednost je koju nema velik broj naselja Dalmacije. Najavljivano „desetljeće željeznica“ koje podrazumijeva obnovu većine glavnih koridora do 2030. godine u Hrvatskoj, velika je prilika za ovaj dio Zagore (*Vijesti*, 2022). Bržim povezivanjem s gradskim središtima, kao i većom frekvencijom linija, poboljšala bi se dostupnost centralnim funkcijama i mjestima rada. Matas i Faričić (2011) navode kako se utjecaj Splita na području Šibensko-kninske županije osjeti upravo u naseljima koja se nalaze uz željezničku prugu Split – Drniš. Najavljenim ulaganjima u željeznički promet, postoji potencijal da se taj utjecaj dodatno proširi. To bi većem udjelu stanovništva Zagore omogućilo cirkulaciju o kojoj je ono ovisno s obzirom na prostornu raspodjelu radnih mjesta i centralnih funkcija. Valja nadodati kako željeznički promet može imati i prvorazredni značaj za mogućnost dolaska turista (Ljubić, 2015).

7. UTJECAJ TRŽIŠTA NEKRETNINA NA SUVREMENE PROCESE

Utjecaj suvremenog tržišta nekretnina na društveno-geografske procese u Zagori izdvojen je kao posebna cjelina zbog pretpostavke da je upravo to jedan od većih potencijala budućeg razvoja Zagore. Ubrzan rast potražnje za zemljištem i nekretninom na obali, uzrokovan procesom litoralizacije, tržišnim zakonima ponude i potražnje utječe na sve veći rast cijena na obali. Zagoru, čiji se dijelovi nalaze nadomak obale, to stavlja u sve povoljniju poziciju. Opačić (2008) ističe da rast cijena zemljišta i nekretnina može značiti preseljenje lokalnog stanovništva na manje atraktivne lokacije (u ovom slučaju Zagoru), gdje je i cijena stambenog fonda niža. Kako bi se vidio stvaran obujam tih procesa, analizirani su određeni parametri tržišta nekretnina, ne samo u zagorskim JLS, već i u onim JLS na obali koji se nalaze najbliže prostoru Zagore (pojas od Grada Šibenika do Općine Podstrana).

Prvo je analiziran ukupan broj kupoprodaje stanova/apartmana, obiteljskih kuća i građevinskog zemljišta tijekom posljednje tri godine (vidi sl. 26.). Općine i gradovi na obali očekivano bilježe znatno veći broj kupoprodaja u odnosu na one u Zagori.

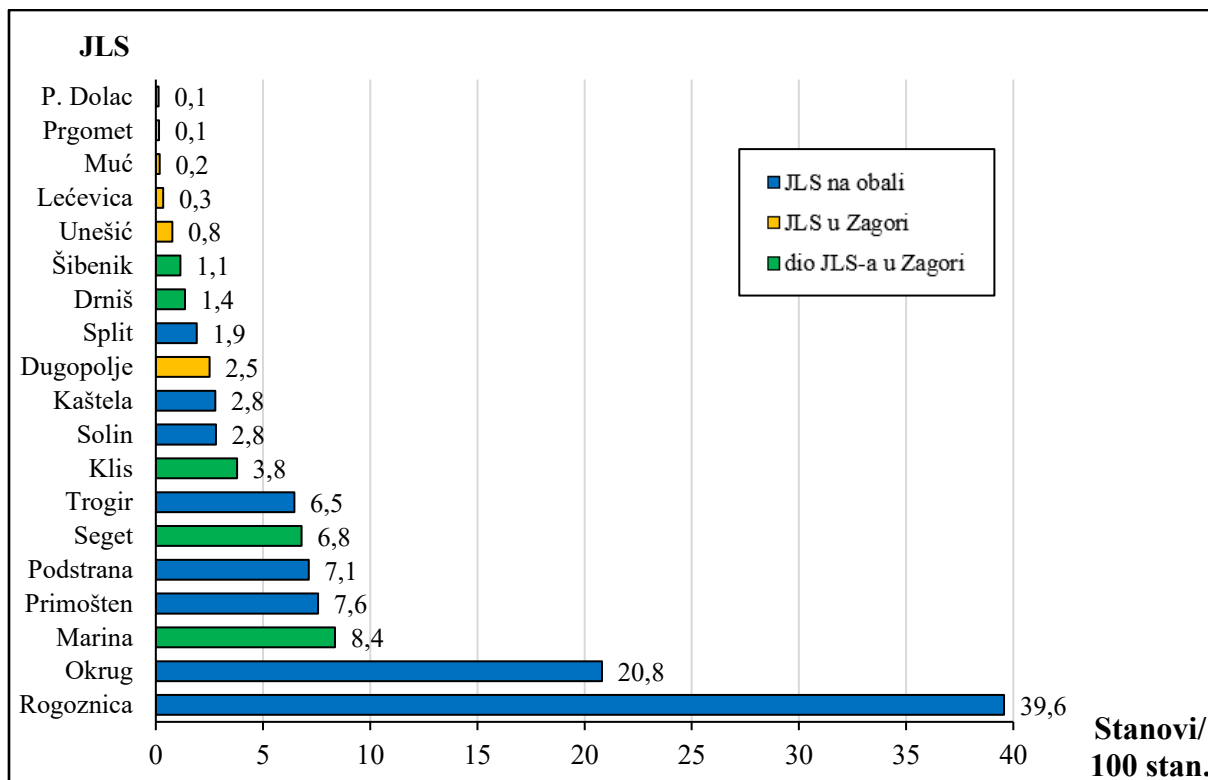
Sl. 26. Prosječan godišnji broj ukupnog broja kupoprodaje stanova/apartmana, stambenih zgrada (obiteljskih kuća) i građevinskog zemljišta JLS-a u Zagori i odabranih obalnih JLS-a u razdoblju 2020.-2022.

Izvori: Izvješća o tržištima nekretnina: Grada Kaštela, Grada Šibenika, SDŽ i ŠKŽ, 2020; 2021; 2022

Višestruko veća potražnja za nekretninama i zemljištem na obali osim samog doseljavanja stanovništva, rezultat je rasta turizma s čime je povezana izgradnja turističkih kapaciteta. Osim toga, intenzivan turistički razvoj popraćen je i rastom broja stanova za sekundarno stanovanje (Peračković i dr., 2018). Veći apsolutni broj kupoprodaje nekretnina i građevinskog zemljišta posebno je izražen u populacijski manjim i tradicionalno turistički orijentiranim općinama (Okrug, Rogoznica, Marina, Primošten). Osim toga, u istim je općinama najveći udio kupoprodaja opadao na kupnju novog građevinskog zemljišta. Činjenica da su te općine ostvarile veći apsolutni broj kupoprodaja u odnosu na neke znatno veće gradove, ukazuje na stvarnu prevlast turizma u današnjem kreiranju tržišta nekretnina.⁸

Općine smještene u potpunosti u Zagori očekivano su na zadnjim mjestima prema godišnjem broju kupoprodaje. Najmanji interes za kupnjom nekretnine ili građevinskog zemljišta je u Općini Prgomet, a najveći u Općini Dugopolje, što je sukladno dosad navedenim razvojnim obilježjima tih općina. Valja istaknuti da su udjeli kupnje novog građevinskog zemljišta znatno manji u velikim gradovima (Split i Šibenik) što je rezultat sve većeg manjka slobodnog prostora u tim urbanim sredinama. Kao posljedica toga, još uvijek prevladava proces suburbanizacije, odnosno širenja grada u svoju bližu okolicu. Iako je na primjeru Šibenika teško govoriti o tome zbog velike površine administrativnog grada, intenzivna kupnja građevinskog zemljišta u Kaštelima i Podstrani ukazuje na taj proces u splitskom području. Šimunović (2011) govori o suburbanizaciji na obalnom pojasu koja s vremenom prerasta u urbanizaciju i dovodi do spajanja gradova u jedinstvenu urbanu cjelinu. Upravo je to obilježje današnjeg obalnog pojasa od Trogira do Omiša. Ono što je za Zagoru važno je to da se suburbanizacija s vremenom preseljava u zaobalne prostore upravo zbog manjka slobodnog prostora na obali te zbog visoke cijene zemljišta (Šimunović, 2011).

⁸ Navedeni podatci objavljuju se u izvješćima o tržištu nekretnina koja županije objavljuju svake godine na razini JLS, dok su veliki gradovi izdvojeni i objavljuju vlastita izvješća koja sadrže podatke na razini naselja. Zato je bilo moguće u analizi podijeliti naselja Šibenika na ona u Zagori i van Zagore. Osim toga, zbog nedostupnosti podataka za 2022. godinu, godišnji prosjek za Grad Kaštela izračunat je na temelju 2020. i 2021. godine. Grad Split ima dostupne podatke samo za 2022. godinu kada je broj kupoprodaja iznosio: 1314 stanova/apartmana (82,3 %), 90 stambenih zgrada (obiteljskih kuća, 5,6 %) i 193 građevinska zemljišta (12,1 %) (*Izvješće o tržištu nekretnina*, 2023). Zbog ukupnog broja od 1597 ostvarenih kupoprodaja, izbačen je iz grafičkog prikaza kako bi se zornije vidjeli drugi podatci.

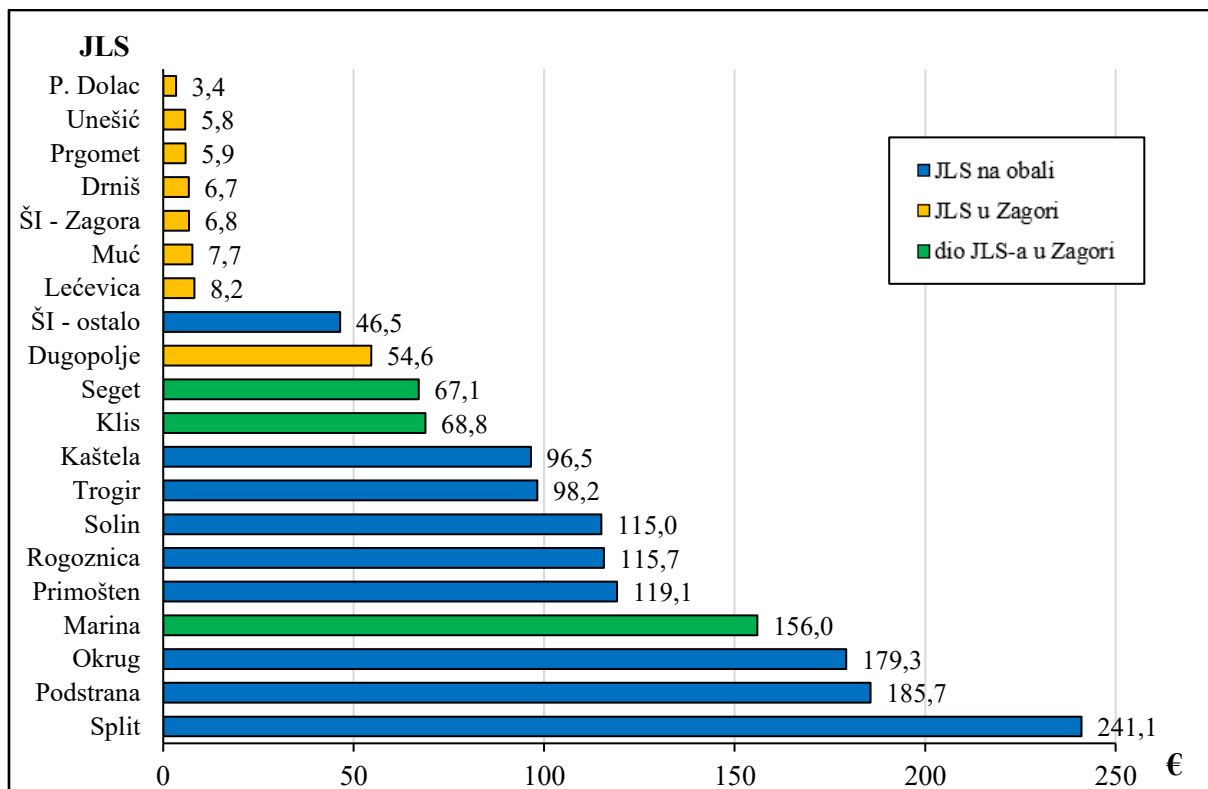

Sl. 27. Ukupan broj izgrađenih stanova na 100 stanovnika od 2011. do 2021. godine

Izvor: *Gradovi u statistici, 2023; Popis stanovništva, 2022*

Kako bi se obujam izgradnje prilagodio veličini naselja, u svrhu prikaza određenog intenziteta izgradnje, izračunat je broj izgrađenih stanova u razdoblju od 2011. do 2021. godine na 100 stanovnika. Vidi se da se najveći intenzitet izgradnje zaista odvija u turistički orijentiranim manjim općinama, dok je u gradovima izgrađeno znatno manje stanova⁹ u odnosu na broj stanovnika. Prednjače općine Rogoznica i Okrug koje bilježe pad broja stanovnika u istom razdoblju pa se može bez dublje analize podataka zaključiti da se ne radi o doseljavanju koliko o izgradnji stanova namijenjenih turizmu. Kod ovog pokazatelja očituje se nešto manje zaostajanje Zagore za obalnim pojasom. Tako se u Dugopolju gradi većim intenzitetom u odnosu na Split i Šibenik. Osim toga, broj izgrađenih stanova na 100 stanovnika nije puno veći ni u Kaštelima i Solinu što je znak usporavanja i potencijalnog zaustavljanja procesa suburbanizacije u toj tradicionalnoj zoni širenja urbane cjeline Splita.

⁹ Za razliku od analize broja kupoprodaja, sada se stan ne odnosi samo na kategoriju „stanovi/apartmani“ koja je bila odvojena od kategorije „stambena zgrada (obiteljska kuća)“, već obuhvaća bilo koji novoizgrađeni stan za stalno stanovanje ili stan za odmor. Prema DZS-u (2022) stan je građevinski povezana cjelina namijenjena stanovanju koja se sastoji od jedne ili više soba s pomoćnim prostorijama (kuhinja, smočnica, kupaonica, zahod) ili bez pomoćnih prostorija i koja ima svoj zaseban ulaz izravno s hodnika, stubišta, dvorišta ili ulice (*Završene zgrade i stanovi, 2022*)

Sl. 28. Prosječna cijena kupoprodajnog građevinskog zemljišta JLS-a u Zagori i odabranih obalnih JLS-a u razdoblju 2020.-2022.

Izvori: : *Izješća o tržištima nekretnina: Grada Kaštela, Grada Šibenika, SDŽ i ŠKŽ, 2020; 2021; 2022*

Analizom cijena građevinskog zemljišta, utvrđena je jasna razlika između cijena na obali i u Zagori. Tako su sve u potpunosti zagorske općine izuzev Dugopolja, zabilježile prosječnu cijenu kvadrata ispod 10 eura, dok je rekorder Split s cijenom od 241,1 eura (vidi sl. 28.). Zanimljivo je primijetiti i nekoliko puta više cijene u Splitu u odnosu na Šibenik koji se ističe čak najpovoljnijom cijenom metra kvadratnog od obalnih JLS. Osim utjecaja turizma i time povezane izgradnje na obali, svakako treba istaknuti i demografiju kao jedan od ključnih faktora u određivanju tržišne cijene nekretnina i zemljišta. Pri tome se kao glavna odrednica ističe stanovništvo u dobnoj skupini u kojoj se kupuje prva nekretnina (Abelson, 2005; prema Slišković, 2018). Kako je tog stanovništva znatno manje na prostoru Zagore, to na temelju tržišnih zakona ponude i potražnje uvjetuje i niže cijene zemljišta.

Razlike u cijeni zemljišta između obale i Zagore ono su što daje komparativnu prednost Zagori u kontekstu budućeg privlačenja, ne samo stanovništva već i gospodarskih djelatnosti. Dakako, ta razlika proizlazi upravo iz uzročno-posljedičnih veza između analizirane potražnje i cijena na tržištu nekretnina. Povezanost između broja kupoprodaje građevinskog zemljišta i njihove cijene po JLS utvrđena je na temelju statistički značajnog i

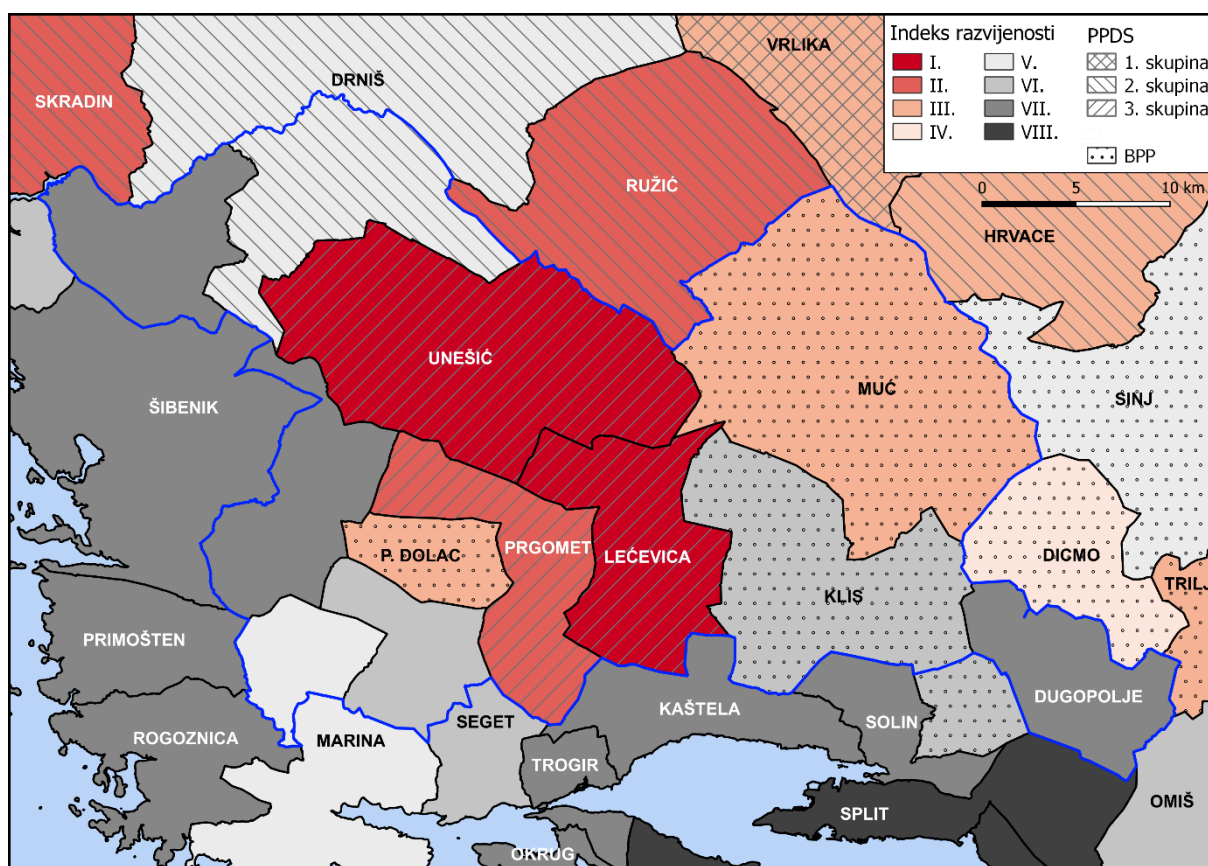
relativno visokog Pearsonovog koeficijenta korelacije ($r = 0,716$, $p < 0,05$). S obzirom na povezanost između tih pojava, za očekivati je da, ukoliko dođe do daljnjeg rasta potražnje na obali, razlika između cijena zemljišta na obali i u Zagori dodatno će se povećati. Povećanjem razlike u cijeni, raste i komparativna prednost kupnje zemljišta na prostoru Zagore. S obzirom da su vidljive i regionalne razlike u cijeni (Split – Šibenik), za pretpostaviti je da bi se trend kupnje zemljišta u zaobalju prvo trebao pojaviti na splitskom prostoru što se, barem na primjeru Dugopolja, već i događa. Tome u prilog ide i indeks priuštivosti stana/apartmana koji se dobiva kao omjer prosječnih ostvarenih neto plaća zaposlenih i medijalnih cijena stana/apartmana na razini JLS (*Pregled tržišta nekretnina RH*, 2022). Iako tog tipa stambenih jedinica gotovo i nema na prostoru Zagore (nema podataka ili su zaštićeni), značajno je to da analizirane obalne općine imaju jedan od najviših indeksa u Hrvatskoj, a ističu se upravo JLS šireg splitskog urbanog područja – Marina (indeks 26,9), Split (26,2), Trogir (25,9) i Okrug (24,9). Za usporedbu, isti pokazatelj u Gradu Šibeniku iznosio je 15,7, Općini Dugopolje 15,5, a Gradu Drnišu 8,5.

8. POSTOJEĆE MJERE REGIONALNOG RAZVOJA

Politika regionalnog razvoja na razini države definirana je Zakonom o regionalnom razvoju Republike Hrvatske. U skladu s njim, Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije razvrstava sve jedinice lokalne i područne samouprave u razvojne skupine na temelju indeksa razvijenosti. Indeks razvijenosti dobiva se izračunom na temelju šest odabranih demografskih i gospodarskih pokazatelja: stope nezaposlenosti, dohotka po stanovniku, proračunskih prihoda jedinica lokalne, odnosno područne (regionalne) samouprave po stanovniku, općega kretanja stanovništva, stope obrazovanosti i indeksa starenja (*Uredba o indeksu razvijenosti*, 2017). Zatim se na temelju standardiziranih vrijednosti, svrstava JLS (i JRS) u razvojne skupine pri čemu prva označava općine i gradove s najnižim stupnjem razvoja, a osma najvišim. S obzirom da su skupine izdvojene na temelju kvantila, medijalna vrijednost odvaja četiri skupine višeg stupnja razvoja u odnosu na one s ispodprosječnim razvojem koje dobivaju status potpomognutog područja. Dakle, izravnim povezivanjem razine regionalnih razvojnih poticaja (potpomognutim područjima) s razinom razvijenosti, dobio se okvir poticanja razvoja svih lokalnih i županijskih jedinica u skladu sa stupnjem razvijenosti pojedine jedinice (*Indeks razvijenosti*, 2018). Na taj se način nastoje smanjiti razlike u stupnju razvoja te postići što uravnoteženiji regionalni razvoj u budućnosti.

Sve općine koje se u cijelosti nalaze na prostoru Zagore, izuzev Dugopolja, bilježe ispodprosječan indeks razvijenosti te sukladno tome primaju sredstva na temelju statusa potpomognutih područja (vidi sl. 29.). Prema stupnju nerazvijenosti ističu se općine Unešić i Lećevecica u prvoj i Prgommet u drugoj razvojnoj skupini smještene u samom središnjem dijelu Zagore. S druge strane, Dugopolje, skupa s JLS-ima čiji dijelovi se nalaze van prostora Zagore bilježe iznadprosječan indeks razvijenosti te stoga nisu dio potpomognutih područja. Za pretpostaviti je da su centri tih JLS-a, koji se nalaze izvan granica Zagore, ujedno i glavni generatori iznadprosječnog razvoja što ostavlja i zagorska naselja van dometa državnih sredstava temeljenih na indeksu razvijenosti. S druge strane, viši stupanj razvijenosti tih općina trebao bi podrazumijevati i veću financijsku mogućnost za razvoj svojih ispodprosječno razvijenih naselja u Zagori. Pri tome su u najnepovoljnijoj poziciji Općina Marina i Grad Drniš koji su malo iznad državnog prosjeka razvijenosti (V. skupina), a zaobilaze ih poticaji jednako kao i znatno razvijenije JLS-e. Treba istaknuti da je metodologija samog izračuna indeksa razvijenosti podložna kritikama, a time i potencijalima za buduće unaprjeđenje indeksa. Osnovni kriterij za odabir pokazatelja bila je procjena

njegovog doprinosa stvaranju što objektivnije slike o socio-ekonomskim razlikama među jedinicama te su pojedini pokazatelji isključeni na temelju slabe vjerodostojnosti ili preniske/previsoke korelacije s drugim pokazateljima (Puljiz i dr., 2005; prema Perišić i Wagner, 2015). Perišić i Wagner (2015) ističu na primjer BDP per capita kojeg uopće nije moguće koristiti na lokalnoj razini, budući se njegov izračun vrši na državnoj i županijskoj razini. Uz to, u obzir se ne mogu uzeti kvalitativni pokazatelji poput opremljenosti centralnim funkcijama ili osnovnom infrastrukturom. Valja još istaknuti da na županijskoj razini indeks razvijenosti dijeli JRS u četiri razvojne skupine pri čemu je Splitsko-dalmatinska županija pripala trećoj (iznadprosječnoj), a Šibensko-kninska drugoj razvojnoj skupini zbog čega ima status potpomognutog područja (*Vrijednosti indeksa razvijenosti*, 2018).

Sl. 29. Indeks razvijenosti, status područja posebne državne skrbi i status brdsko-planinskog područja JLS-a u Zagori od 2017. godine

Izvor: DGU, 2023; *Vrijednosti indeksa razvijenosti*, 2018

Prema zakonu prvi put donesenom još 1996. godine, definiraju se područja posebne državne skrbi (PPDS). Ona se dijele u tri skupine pri čemu se prva i druga skupina izdvajaju prema okolnostima nastalim na temelju posljedica agresije na Republiku Hrvatsku, a treća skupina utvrđena je prema tri kriterija: kriteriju ekonomske razvijenosti, kriteriju strukturnih

poteškoća i demografskom kriteriju (*Zakon o područjima posebne državne skrbi*, 2019). Potpomognuta područja određena indeksom razvijenosti trebala su zamijeniti PPDS, no zapravo je došlo do paralelnog egzistiranja različitih kategorija slabije razvijenih područja (Perišić i Wagner, 2015). Grad Drniš pri tome je jedini na prostoru Zagore koji se nalazi u drugoj skupini kojoj pripada na temelju okupacije prostora za vrijeme Domovinskog rata. Trećoj skupini pripadaju općine koje su se isticale ujedno i najnižim indeksom razvijenosti.

Uz dosad navedene poticaje, MRRFEU provodi i Program podrške brdsko-planinskim područjima koji ima za cilj pridonijeti održivom razvoju tih područja u smislu poboljšanja dostupnosti lokalne infrastrukture i otklanjanja posljedica nastalih usred vremenskih nepogoda karakterističnih za brdsko-planinska područja (*Vijesti*, 2023). Pri tome se u obzir uzimaju geomorfološki, klimatski, demografski i infrastrukturni kriteriji. One JLS koje već imaju status potpomognutih područja, pri ostvarivanju prava ostvaruju ono pravo koje je za njih povoljnije (*Zakon o brdsko-planinskim područjima*, 2019). U Zagori su, na temelju ovih kriterija, status potpomognutog područja dobile i općine Muć, Primorski Dolac i Klis.

Ministarstvo poljoprivrede određuje još područja s prirodnim i ostalim ograničenjima koja također dobivaju potpore u okviru zajedničke poljoprivredne politike Europske unije. Pri tom se dijele na sljedeće kategorije: gorsko planinska područja (GPP), područja sa značajnim prirodnim ograničenjima (ZPO) i područja s posebnim ograničenjima (PPO) (*Pravilnik o određivanju područja s prirodnim i ostalim ograničenjima*, 2023). Pri tome su sve JLS Zagore pripadale područjima sa značajnim prirodnim ograničenjima izuzev Općine Muć koja je pripala gorsko planinskim područjima.

Europskoj uniji regionalni razvoj predstavlja jednu od najvažnijih smjernica pa tako čak trećinu proračuna izdvaja na razvoj slabije razvijenih regija kroz takozvanu kohezijsku politiku (*Regionalni razvoj i ITU mehanizam*, 2023). Osim toga, LEADER programom, Europska unija nastoji revitalizirati ruralne prostore pristupom od dolje (*bottom up* pristup). Odnosno, program podrazumijeva suradnju privatnog, javnog i civilnog sektora kroz osnivanje lokalnih akcijskih grupa (LAG-ova). Na prostoru Zagore djeluju dvije lokalne akcijske grupe, LAG Zagora i LAG Krka. LAG Zagora obuhvaća općine Dugopolje, Klis, Lećevicu, Muć, Prgomet i Primorski Dolac, kao i općinu Dicmo koja je izvan prostornog obuhvata istraživanja. Među sedam članova javnog sektora LAG-a Krka su ujedno i Grad Drniš, Općina Unešić i naselja Zagore Grada Šibenika. Općine Seget i Marina trebale su biti

dio LAG-a Kamen i more¹⁰ koji danas nije član Hrvatske mreže za ruralni razvoj (*Hrvatski LAG-ovi*, n.d.). Marina i Seget danas su jedne od rijetkih općina u Hrvatskoj koje su ostale van financiranja iz LEADER programa.

Nadalje, Europska unija prepoznaje važnost održivog urbanog razvoja kroz integralna teritorijalna ulaganja (ITU mehanizam). Ona omogućuju integriranje sredstava iz različitih europskih fondova i operativnih programa te ulaganje tih sredstava u aktivnosti kojima se jača uloga gradova kao pokretača gospodarskog razvoja (*Regionalni razvoj i ITU mehanizam*, 2023). Urbana aglomeracija Split također je dio ITU mehanizma, a obuhvaća i dio JLS-a u Zagori (Dugopolje, Klis, Lećevica i Muć). Pri tome je glavni kriterij za uključivanje u obuhvat bio udio dnevnih migracija u grad Split veći od 30 % (*Obuhvat urbane aglomeracije Split*, n.d.). Na taj način općinama u Zagori omogućen je pristup dodatnim sredstvima, a sve u svrhu strateškog planiranja splitske aglomeracije.

¹⁰ Općine Prgomet i Primorski Dolac te dio naselja Grada Šibenika također su trebali biti dio LAG-a Kamen i more, a kasnije postaju članovi LAG-a Zagora, odnosno LAG-a Krka.

9. KLASITER ANALIZA

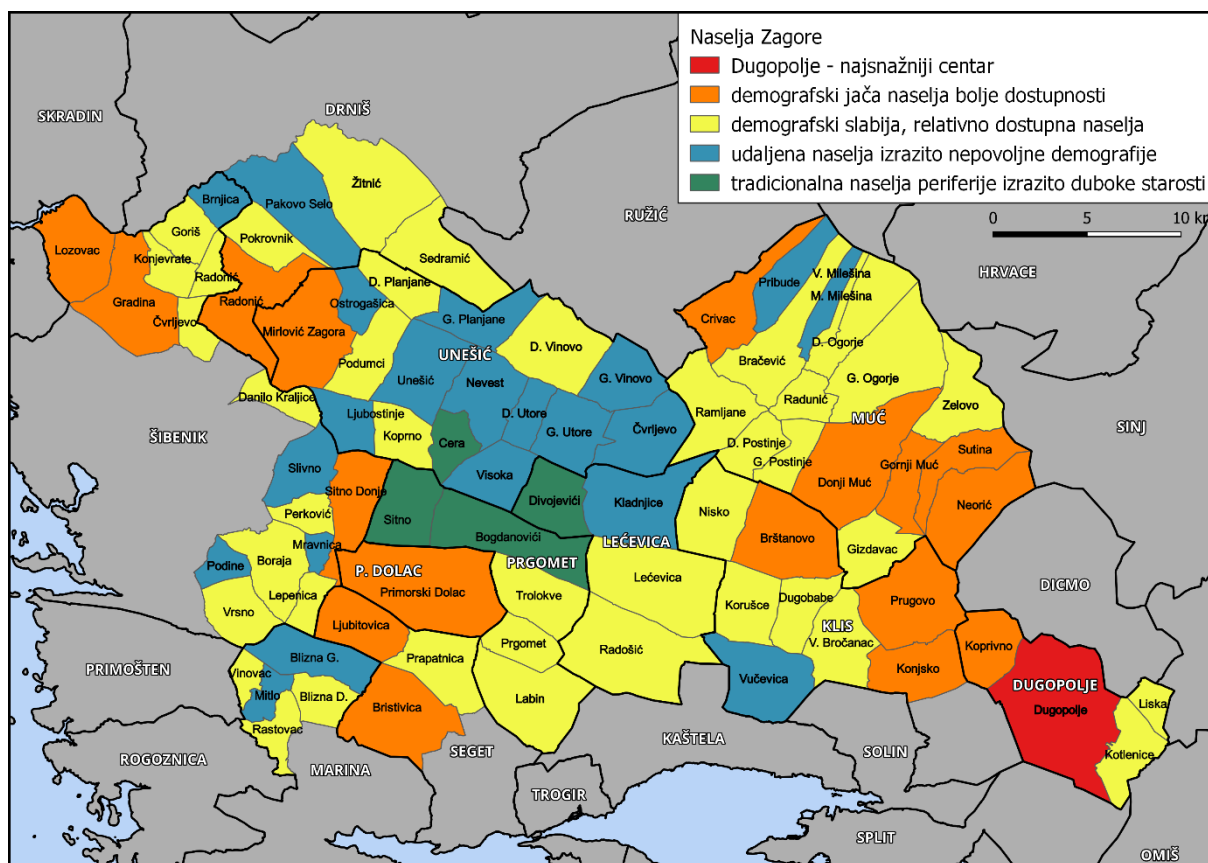
Za potrebe sažetog prikaza dosad navedenih razvojnih obilježja, napravljena je hijerarhijska klaster analiza naselja Zagore. Pri tome analiza uključuje dvije skupine varijabli: demografske (ukupan broj stanovnika, indeks promjene broja stanovnika 2011.-2021., indeks starosti, udio zaposlenog stanovništva) te one koje se odnose na dostupnost centralnim funkcijama (dostupnost u minutama do centara najmanje 2./3./4. reda opremljenosti). Odabir varijabli temeljio se prije svega na dostupnosti podataka, pa pri interpretaciji rezultata treba voditi računa o tome koje varijable su uključene. Na temelju statističke analize, ukupno 84 naselja Zagore svrstana su u pet klastera.

Tab. 5. Prosječne vrijednosti odabranih varijabli prema izdvojenim klasterima naselja Zagore prema demografskim obilježjima i dostupnosti centralnim funkcijama

	Dugopolje - najsnažniji centar	Demografski jača naselja bolje dostupnosti	Demografski slabija, relativno dostupna naselja	Udaljena naselja izrazito nepovoljne demografije	Tradicionalna naselja periferije izrazito duboke starosti
Broj stanovnika 2021.	3248,0	407,3	110,8	67,1	67,3
Indeks promjene 2021./2011.	108,5	90,0	87,6	72,0	62,6
Indeks starosti	85,7	168,6	216,2	784,0	1777,8
Udio zaposlenog u stanovništvu od 15 i više godina 2011.	42,1	36,5	31,2	22,1	36,1
Dostupnost (min) centara najmanje 4. reda opremljenosti	0,0	11,4	15,2	15,2	15,3
Dostupnost (min) centara najmanje 3. reda opremljenosti	0,0	20,3	24,1	27,8	34,1
Dostupnost (min) centara najmanje 2. reda opremljenosti	20,4	29,0	34,5	39,5	45,3

Dugopolje – najsnažniji centar se prema statističkoj analizi izdvaja kao zasebno naselje zbog pozitivne demografske dinamike i najpovoljnije dostupnosti centralnih funkcija. Ako se tome pridoda analizirani gospodarski rast, naselje se definitivno izdvaja od ostalih po razvojnim obilježjima.

Demografski jača naselja bolje dostupnosti u prosjeku imaju nešto više od 400 stanovnika, a obilježava ih pozitivnija demografska slika u odnosu na ostala naselja (izuzev Dugopolja). Bolja vremenska dostupnost centralnim funkcijama i veći udio zaposlenog u ukupnom (>15 god.) stanovništvu pokazatelj su jačih potencijala za budući razvoj. Gledajući prostorni raspored tih naselja, vidi se njihova koncentracija prvenstveno u splitskom, a onda i u šibenskom i trogirskom zaobalju. Osim toga, pripadaju im i naselja Primorski Dolac i Sitno Donje smještene uz željezničku prugu.

Sl. 30. Tipovi naselja Zagore prema demografskim obilježjima i vremenskoj dostupnosti centralnim funkcijama

Izvor: DGU, 2023

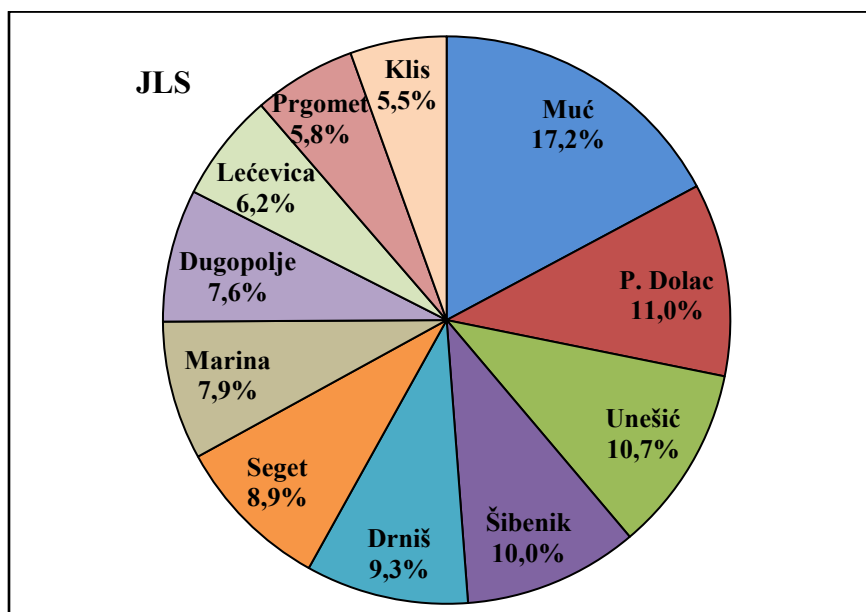
Demografski slabija, relativno dostupna naselja čine najveći udio naselja, a u prosjeku imaju oko 100 stanovnika. Obilježava ih preko dva puta veći udio starog u odnosu na mlado stanovništvo što je i dalje znatno povoljnije u odnosu na posljednje dvije skupine naselja. Najveća koncentracija ovog klastera je u prometno dostupnijim dijelovima kaštelanskog zaobalja, kao i u podsvilajskom kraju.

Udaljena naselja izrazito nepovoljne demografije kao što im i naziv govori, nalaze se dalje od središnjih funkcija, a uz to imaju izrazito negativne demografske pokazatelje. Duboki proces starenja skupa s malim udjelom zaposlenog stanovništva i gubitkom gotovo 30 % populacije u posljednjem međupopisnom razdoblju pokazatelj su slabosti tih naselja u kontekstu budućeg razvoja. Naselja su koncentrirana u središnjem dijelu Zagore, pretežito na prostoru Općine Unešić.

Tradicionalna naselja periferije izrazito duboke starosti također se nalaze u središnjem dijelu Zagore, a obilježena su izrazito nepovoljnim demografskim trendom. Apsolutan broj od 9 mladih stanovnika na području sva četiri naselja dovoljno govori o tome (*Popis stanovništva, 2022*). Gubitak od gotovo 40 % stanovništva u odnosu na 2011. godinu, skupa s tim da se nalaze na preko pola sata udaljenosti od centara trećeg reda opremljenosti umanjuju potencijale za demografskom regeneracijom. Ono što je zanimljivo i što ih dodatno diferencira u odnosu na ostala naselja je gotovo jednak udio zaposlenih kao kod demografski jačih naselja bolje dostupnosti. Razloge za to treba tražiti u tradicionalnim obilježjima prostora i visokom udjelu zaposlenih u primarnom sektoru, što se očitovalo i u analizi dnevnih migranata.

10. REZULTATI ANKETNOG ISTRAŽIVANJA

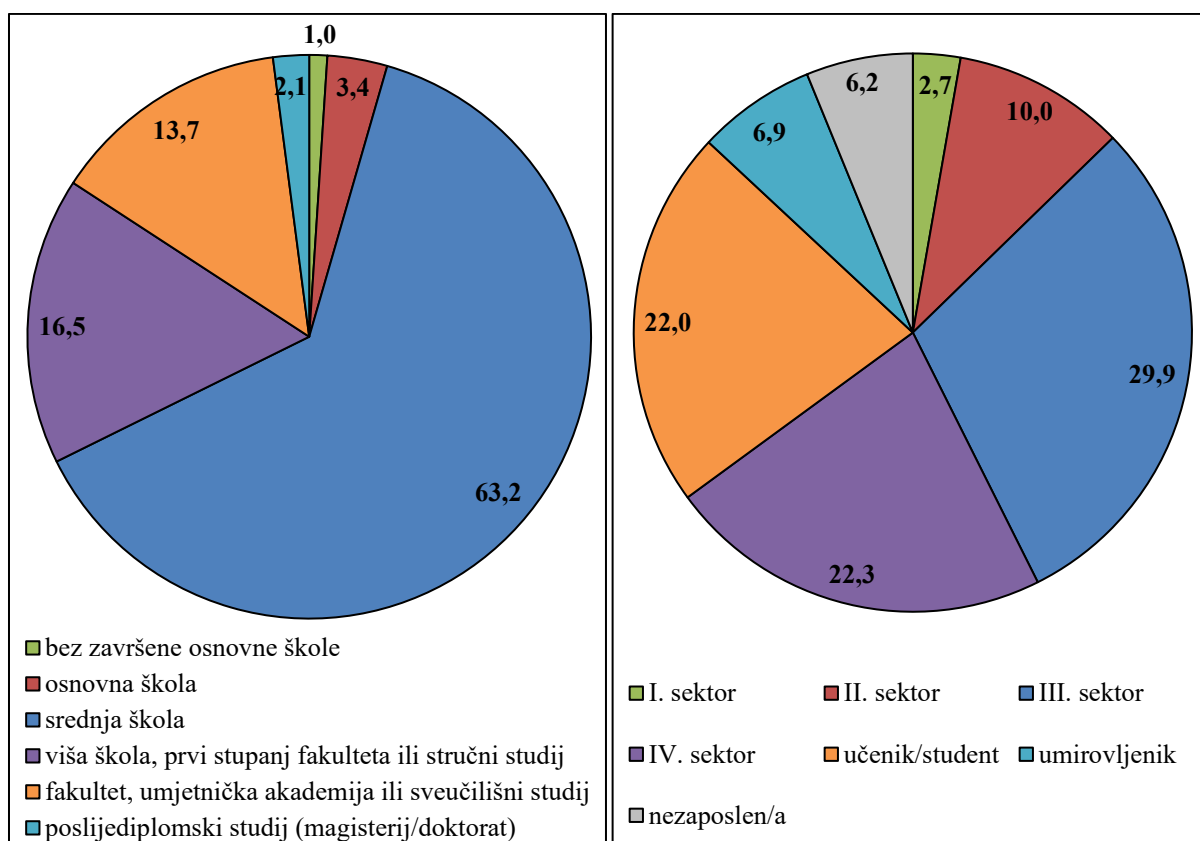
Anketni upitnik ispunila je 291 osoba, od čega 187 žena (64,3 %) i 104 muškarca (35,7 %). Kod online anketa češće prevladavaju žene u uzorku, a osim toga, omjer u korist žena može se pripisati pojavi češćeg odbijanja ankete od strane muške populacije (Groves i Couper, 1998; Smith, 1983; prema Janičić, 2019). Najveći udio uzorka prikupljen je online (87,3 %) dok je još 37 anketa prikupljeno uživo (12,7 %). Prosječna dob ispitanika iznosila je 36,5 godina. Prema jedinicama lokalne samouprave, najveći uzorak od 50 anketnih upitnika zabilježen je u Općini Muć, a najmanje, njih 16, u Općini Klis (vidi sl. 30.). Barem jedan stanovnik iz čak 62 naselja ispunio je anketu, od ukupno 84 naselja na prostoru Zagore (73,8 %). Najviše ispitanika dolazi iz naselja Primorski Dolac (32) što je sukladno tome da se radi o jedinom naselju u općini, a zatim slijede Donji Muć (16) i Blizna Donja (14). Tablica s brojem ispitanika po naseljima nalazi se u prilogima.

Sl. 31. Broj ispitanika po JLS

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Sastav ispitanika prema stupnju obrazovanja znatno je povoljniji u odnosu na popis stanovništva 2011. godine (vidi sl. 31). Blasius i Brandt (2010) zaključuju da u odnosu na prosjek populacije, online anketu ispunjava znatno manji udio nisko obrazovanog stanovništva i obratno, znatno veći udio visokoobrazovanog. Uz to, prošlo je 12 godina od posljednjih dostupnih podataka pa dio razloga zasigurno proizlazi i iz smrtnosti starog stanovništva koje u najvećoj mjeri utječe na nepovoljan sastav stanovništva prema stupnju obrazovanja.

Sl. 32. (lijevo) Ispitanici prema najvišem završenom stupnju obrazovanja

Sl. 33. (desno) Ispitanici prema radnom statusu

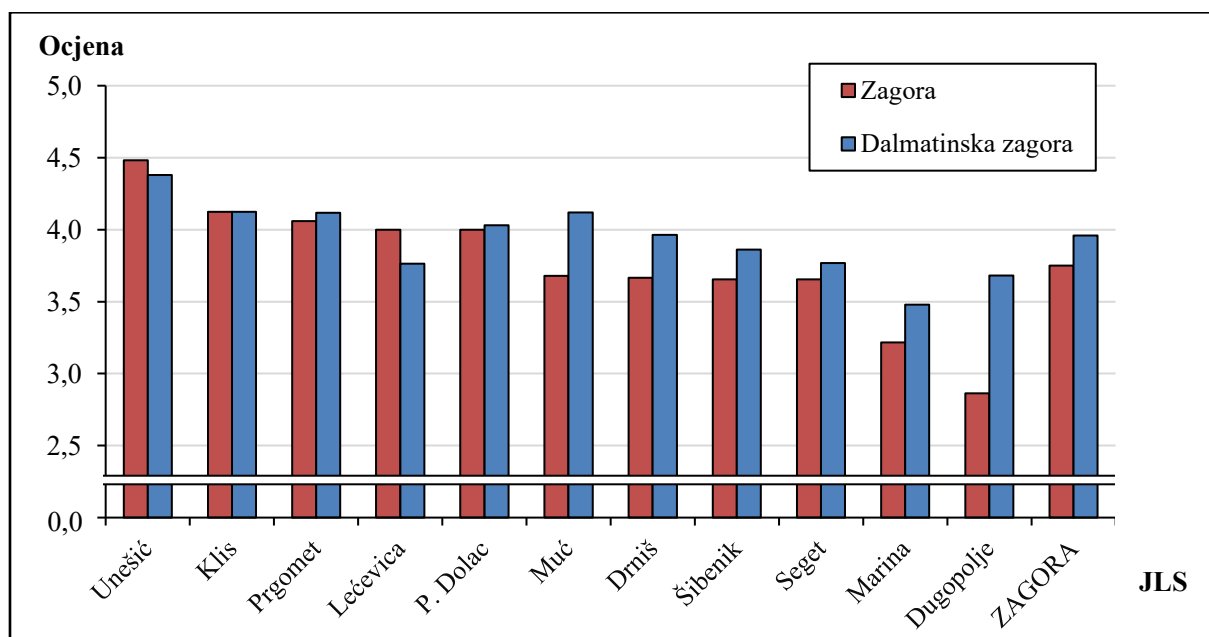
Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Od ukupnog broja ispitanika, 64,9 % bilo je zaposleno, 6,2 % nezaposleno i 28,9 % uzdržavano (vidi sl. 33.). S obzirom na sektore djelatnosti, najveći udio zaposlenih radi u tercijarnom i kvartarnom (ukupno 80,4 %), zatim sekundarnom (15,3 %) i najmanje u primarnom (4,2 %) sektoru što donekle odgovara popisnim podacima. Najviše zaposlenih (60,2 %) očekivano radi na obali, a zatim na području općine ili grada u kojem žive (28,6 %). Jako mali udio zaposlenih putuje na posao u drugi JLS unutar granica Zagore (7,1 %), dok samo 4,1 % radi u unutrašnjosti, ali van granica Zagore (Drniš, Sinj...). Takvi omjeri potvrđuju ovisnost stanovništva o obali, barem što se tiče radnih mjesta.

10.1. Regionalni identitet

Prvi dio anketnog istraživanja odnosio se na ispitivanje regionalnih identiteta lokalnog stanovništva. „Regionalni identitet utemeljen je prije svega u kolektivnoj svijesti o jedinstvenosti i homogenosti prostora i različitosti u odnosu na susjedne i druge prostore“ (Marković i Fuerst-Bjeliš, 2015, 72). Na temelju te činjenice bit će zanimljivo vidjeti u kojoj mjeri je regionalni identitet Zagore izražen kod lokalnog stanovništva, odnosno u kojoj mjeri se regija razlikuje u odnosu na okolne prostore i percipira li stanovništvo Zagoru kao regiju uopće. Važnost istraživanja identiteta Zagore, između ostalog, proizlazi iz razloga sve većeg zanemarivanja samog pojma Zagora i poistovjećivanja s njemu nadređenim pojmom, Dalmatinskom zagorom. U suvremenim medijima, dvojno značenje pojma Zagora najčešće se izbjegava korištenjem toponima za opisivanje prostranog i nedefiniranog područja Dalmatinske zagore (Vukosav, 2015).

Dakle, primarni cilj ispitivanja regionalnog identiteta na prostoru Zagore je utvrđivanje razlike u percepciji pripadnosti lokalnog stanovništva Zagori i njoj u teoriji nadređenoj regiji, Dalmatinskoj zagori. Zatim je napravljena analiza i prema mikroregijama na prostoru Zagore (Splitska, Kaštelanska, Trogirska zagora...) koja, osim što može ukazivati na smjerove kretanja stanovništva, govori i o samom osjećaju lokalnog identiteta što može imati širok spektar primjenjivosti u regionalnom planiranju.

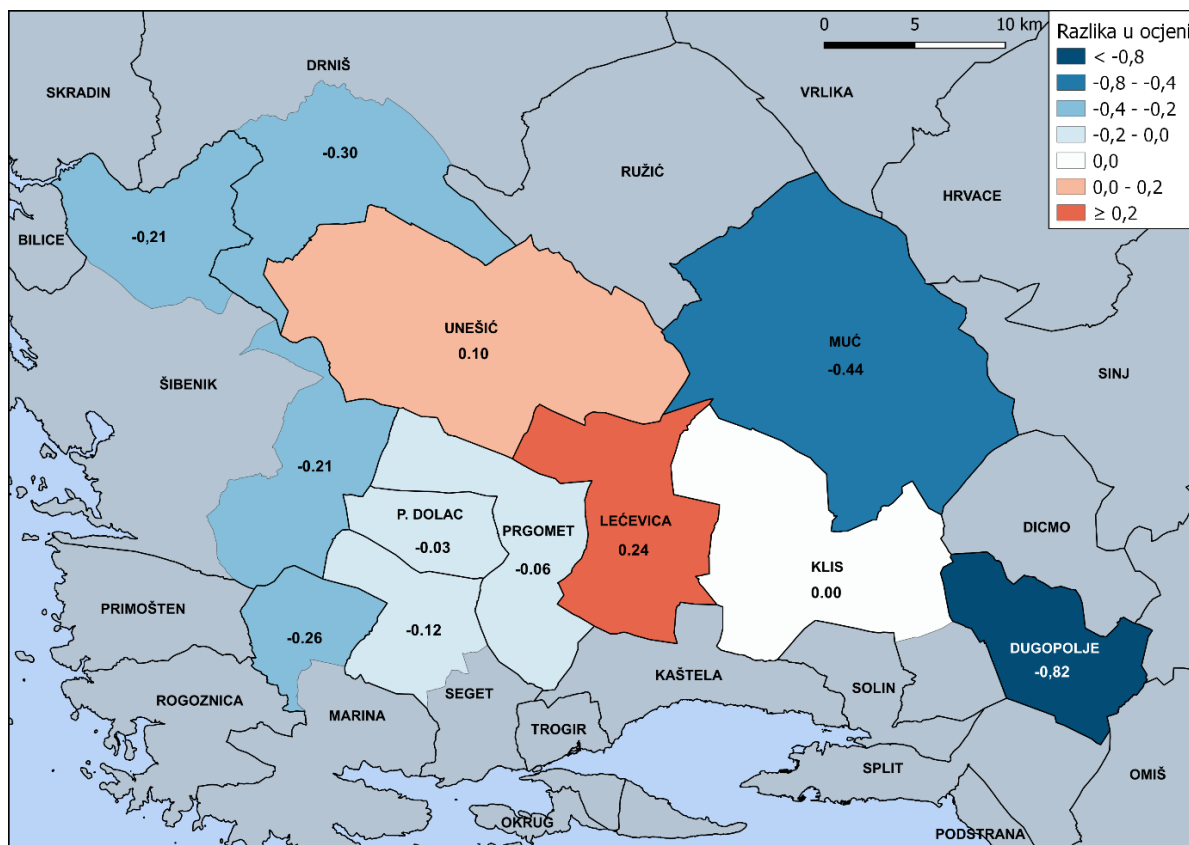
Sl. 34. Prosječna ocjena osjećaja pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Na pitanje procjene osjećaja pripadnosti s pojedinom regijom, ispitanici su dali ocjenu na Likertovoj skali pri čemu je veća ocjena značila i jači osjećaj pripadnosti. Na temelju dobivenih rezultata, izračunate su prosječne vrijednosti ocjene za svaki pojedini JLS. Dobiveni rezultati pokazuju da je stanovništvo Zagore u prosjeku veću ocjenu dalo osjećaju pripadnosti sa Dalmatinskom zagorom, nego Zagorom! Najjači osjećaj pripadnosti Zagori izražen je u općinama koje se nalaze u njezinom središnjem dijelu, dok JLS čiji se veći dijelovi nalaze izvan Zagore bilježe i niži stupanj pripadnosti. Izuzetak je Općina Dugopolje u kojoj je najizraženija razlika između regija u korist Dalmatinske zagore. Važno je istaknuti da, iako slaba, postoji statistički značajna pozitivna korelacija između dobi i osjećaja pripadnosti Zagori ($r = 0,128$, $p < 0,05$) dok ta veza nije prisutna kod pripadnosti Dalmatinskoj zagori. Odnosno, što je stanovništvo starije dobi, to je u prosjeku osjećalo i veću pripadnost Zagori, a u isto vrijeme, nije imala utjecaj pri ocjenjivanju pripadnosti Dalmatinskoj zagori.

Osim toga, važno je istaknuti znatno jaču pozitivnu korelaciju između osjećaja pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori ($r = 0,701$, $p < 0,05$). Veza između tih varijabli ukazuje na to da se povećanjem osjećaja pripadnosti Zagori kod ispitanika povećava i osjećaj pripadnosti Dalmatinskoj zagori. Dakle, značajan udio lokalnog stanovništva ili zaista osjeća gotovo jednaku pripadnost navedenim regijama (što bi imalo smisla s obzirom na njihove prostorne obuhvate u teoriji) ili ne razlikuje ta dva pojma. S obzirom na to, kartografski prikaz rasprostranjenosti identiteta Zagore temelji se na razlici u prosječnoj ocjeni pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori, a ne na prikazu apsolutnih vrijednosti prosječnih ocjena koje ukazuju na međusobnu statističku povezanost (vidi sl. 35.).

Prostorna raspodjela razlike u osjećaju pripadnosti ukazuje na veću koncentraciju povezanosti sa Zagorom samo u općinama Unešić i Lećevica koje čine središnji dio prostornog obuhvata ovog istraživanja. Dok stanovništvo Općine Klis bilježi jednak osjećaj pripadnosti sa Zagorom i Dalmatinskom zagorom, u Prgometu i Primorskom Dolcu također nema značajne razlike što ukazuje na prostornu uvjetovanost odgovora. Odnosno, središnji dio Zagore osjećao je i veću pripadnost s tom regijom, dok je u rubnim JLS-ima značajnije izraženija povezanost s Dalmatinskom zagorom.

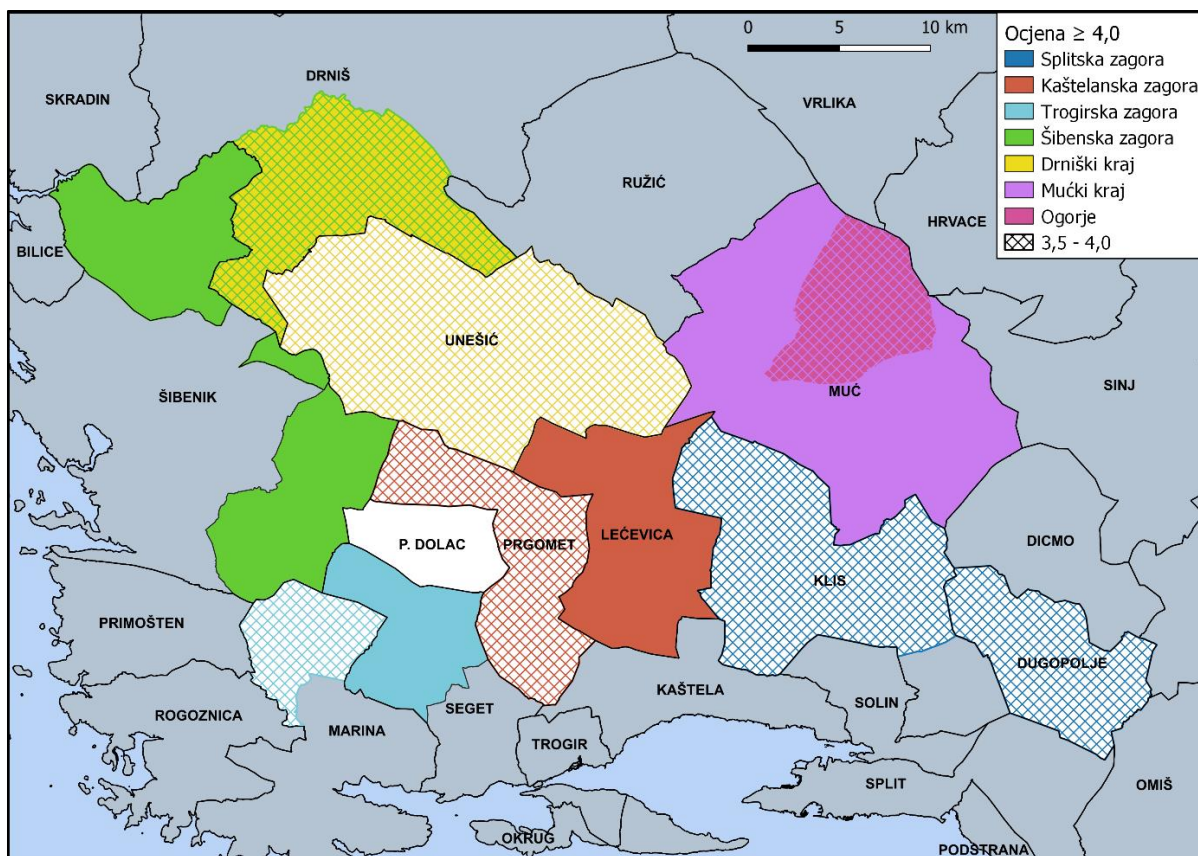

Sl. 35. Razlika u ocjeni osjećaja pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori po JLS 2023.

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Spuštanjem na razinu manjih regija unutar Zagore, stanovništvo pojedinih prostora ipak osjeća jači stupanj povezanosti u odnosu na Zagoru u cijelosti. Posebno je to izraženo kod JLS-a po čijim središtima mikroregija i nosi naziv (Šibenik – Šibenska zagora, Drniš – Drniški kraj, Muć – Mućki kraj). Izuzev toga, najizraženija je pripadnost stanovništva Općine Lečevica Kaštelanskoj zagori te Općine Seget Trogirskoj zagori. Matas i Faričić (2011) navode kako se često za prostor između Moseća i Svilaje koristi naziv Ogorje, dok lokalno stanovništvo ipak raspoznaje razliku između Ogorja i Mućkog kraja, prije svega na temelju prirodno-geografskih i povijesnih osobitosti. S obzirom na najveći broj ispitanika baš iz Općine Muć (N=50) bilo je moguće odrediti granicu tih regija. Tako su Ogorju pripala naselja Gornje i Donje Ogorje, Radunić i Milešina dok je stanovništvo ostalih naselja Općine Muć izrazilo jaču pripadnost Mućkom kraju¹¹.

¹¹ Matas i Faričić (2011) navode da su 1945. MNO-u Ogorje pripadala naselja Milešina M. i V., Ogorje D. i G. i Pribude. S obzirom na to, moguće da i stanovnici Pribuda (N=0) osjećaju jaču povezanost s Ogorjem, ali je naselje pripojeno Mućkom kraju. Naime, ispitanici susjednog naselja Crivac (N=7) najviše su izrazili pripadnost Mućkom kraju (4,00), zatim Splitskoj zagori (3,86) pa Drniškom kraju (3,14), dok su Ogorju dali prosječnu ocjenu 1,71. S druge strane, prosječna ocjena naselja koja izražavaju najjaču pripadnost Ogorju je 5,00. Sve ukazuje na to da lokalno stanovništvo uistinu ima predodžbu o jasnim granicama između tih mikroregija.

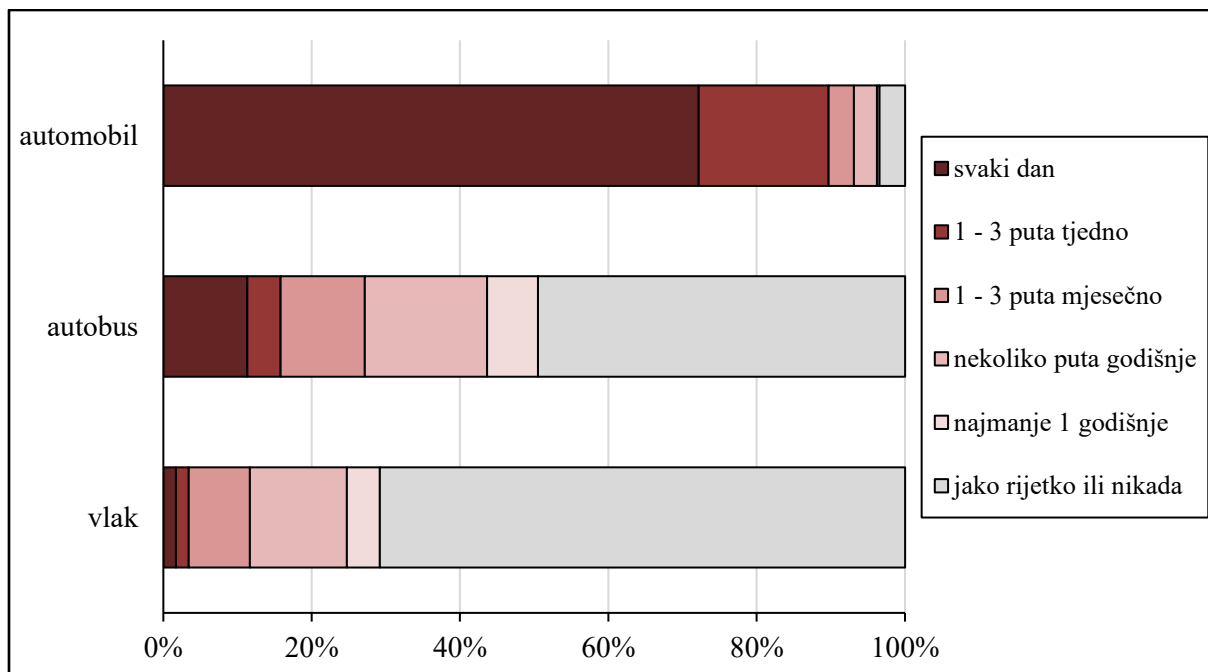
Sl. 36. Osjećaj pripadnosti ispitanika Zagore manjim regijama na prostoru Zagore po JLS-ima 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Najveće preklapanje odgovora kod osjećaja pripadnosti manjim regijama zabilježeno je u Općini Primorski Dolac. Lokalno stanovništvo osjeća nešto jaču pripadnost prostoru Kaštelanske (3,38) u odnosu na Splitsku zagoru (3,22), ali zanimljivo, ta je razlika znatno manja u odnosu na Splitu bliže općine Lečevicu i Prgomet. Analizom gravitacijskih kretanja, kao i intervju istraživanjem, bit će jasniji razlozi takve raspodjele.

10.2. Gravitacijska obilježja prostora

Prije analize frekvencija odlaska u pojedina centralna naselja, prikazani su rezultati učestalosti korištenja prijevoznih sredstava od strane ispitanika. Očekivano, automobil je daleko najkorištenije prijevozno sredstvo od strane ispitanika. Čak 72,2 % stanovništva njime se koristi svaki dan, a dodatnih 17,5 % najmanje jednom tjedno što zajedno predstavlja gotovo 90 % ispitanika. Autobusom se najmanje jednom tjedno koristi 15,8 % ispitanika, a vlakom samo 3,4 % (vidi sl. 37.).

Sl. 37. Frekvencija korištenja prijevoznih sredstava ispitanika Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Na pitanje: „Koliko često odlazite u navedena naselja?“ ispitanicima je bilo ponuđeno da odaberu frekvenciju odlaska u: sva centralna naselja Zagore i ona bolje opremljena centralnim funkcijama, sva naselja 3. reda koja se nalaze izvan Zagore, a predstavljaju vremenski najdostupnije takve centre naseljima Zagore i na kraju, sve centre općina koje se djelomično nalaze na prostoru Zagore (Klis, Marina, Seget Donji).

Rezultat takvog istraživanja je iznimno velik broj podataka koji se odnose na frekvenciju veze između svakog pojedinog naselja Zagore ($N > 0$) sa svakim odabranim centralnim naseljem. Pri tome su frekvenciju odlaska u pojedino naselje izražavali kvalitativno, odnosno biranjem na skali između odgovora „svaki dan“ i „najmanje jednom godišnje“, dok su preskakali ona naselja u koja nikad ne odlaze. Iako takvi podatci puno govore o obilježjima samih migracija, analiza podataka prema svakoj pojedinoj kategoriji učestalosti ipak bi bila preopširna, a prikaz podataka nepregledan. S obzirom na to, odgovori o učestalosti svedeni su na razinu dnevnih migracija dodjeljivanjem pondera (težinske vrijednosti) frekvencijama pojedinih odgovora. Na primjer, 15 ispitanika iz neke općine odlazi u Split 1-3 puta mjesečno. Pod pretpostavkom da to u prosjeku znači dva puta mjesečno, na temelju dodijeljenog pondera ($2/30 = 1/15$) svi njihovi odlasci zajedno vrijede kao jedan dnevni odlazak ($15 \cdot 1/15$). Odnosno, realno je očekivati u prosjeku jednu takvu migraciju dnevno.

Radi lakšeg razumijevanja, postupak je prikazan općom formulom:

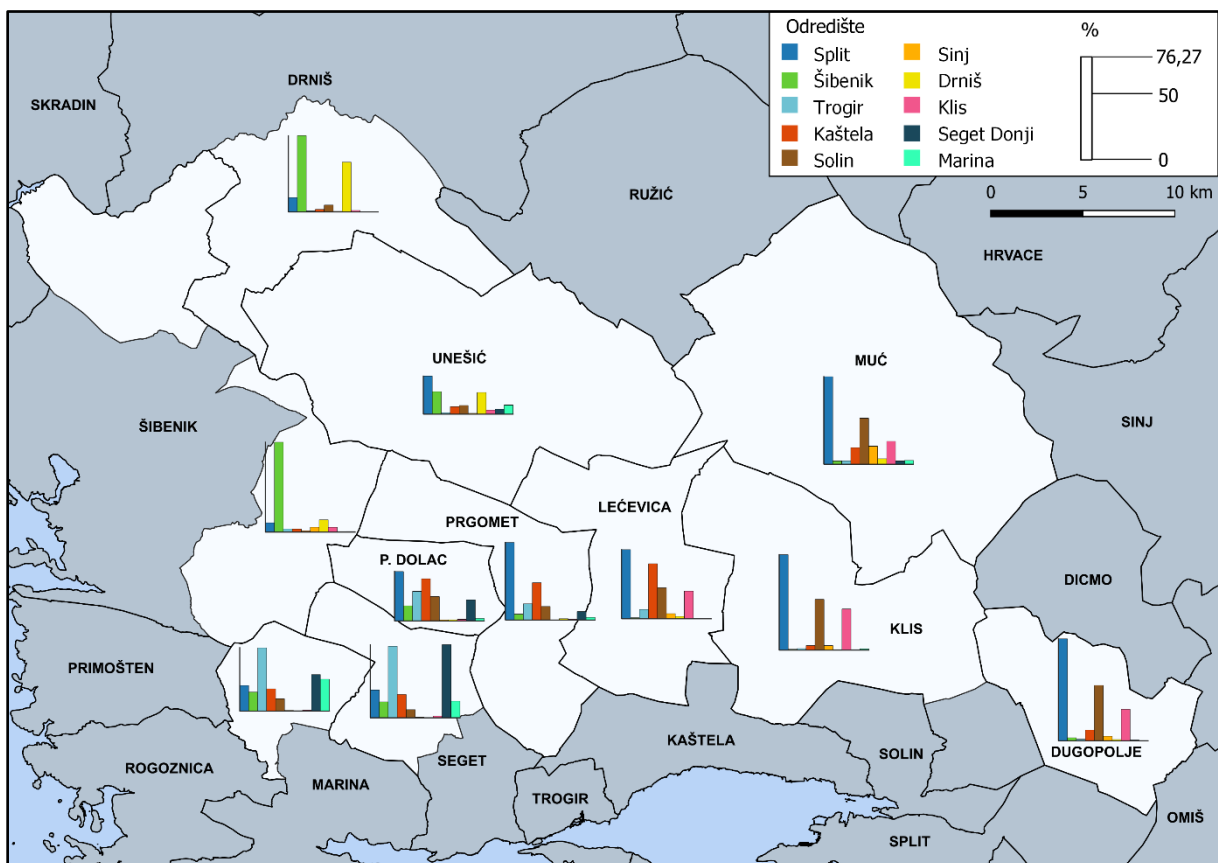
$$f(\%) = \sum (w_1 \times f_1(\%) + w_2 \times f_2(\%) + [\dots] + w_n \times f_n(\%))$$

$f(\%)$ – ponderirana relativna frekvencija

$f_{1,2,\dots,n}(\%)$ – relativne frekvencije odgovora za pojedinu kategoriju učestalosti

$w_{1,2,\dots,n}$ – dodijeljeni ponderi¹²

Da bude jasnije tumačenje ovog pokazatelja, može se reći da je dobiveni postotak ujedno udio ispitanika pojedine općine za koje se može očekivati da će u prosječnom danu posjetiti određeno centralno naselje. Pri tome je neprobabilistički uzorak razlog zbog kojeg se rezultati ne mogu uopćavati na cijelu populaciju. Analiza je napravljena na ovakav način jer je prvenstveni cilj uvidjeti ukupni obujam gravitacijskih kretanja ispitanika Zagore prema različitim centrima. Osim toga, omogućuje eventualnu usporedbu s osjećajem identiteta, ali i analiziranom prometnom dostupnosti.

Sl. 38. Ispitanici JLS-a Zagore (%) prema ponderiranoj frekvenciji odlaska u odabrana naselja

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

¹² za potrebe ovog istraživanja ponderi iznose: $w_1=1$, $w_2=0,286$, $w_3=0,067$, $w_4=0,008$, $w_5=0,003$

Rezultati analize pokazuju da ispitanici najvećeg dijela općina najviše ovise o migracijama prema Splitu pri čemu one općine koje se nalaze bliže gradu, ujedno više i ovise o takvim migracijama. Najveći postotak zabilježen je u Općini Dugopolje čijih 76,3 % ispitanika odlazi u Split frekvencijom prilagođenoj dnevnim odlascima. Iako taj postotak iznosi znatno manje u Općini Unešić (28,5 %), zanimljivo je da, iako žive u Šibensko-kninskoj županiji, ispitanici Unešića biraju odlazak u Split u većoj mjeri u odnosu na županijski centar Šibenik (16,8 %) ili obližnji Drniš (16,3 %). S druge strane, ispitanici iz općina Marina i Seget (SDŽ) znatno češće odlaze u Trogir u odnosu na Split kao rezultat toga da im kao centar 3. reda opremljenosti nudi dovoljno centralnih funkcija. Općenito manje frekvencije odlazaka u centralna naselja izvan Zagore u općinama Unešić i Primorski Dolac mogu biti rezultat same udaljenosti od tih centara, ali i opremljenosti centralnim funkcijama. Dok je netko iz općina bez centralnih naselja ili s onima nižeg stupnja opremljenosti primoran zadovoljavati osnovne potrebe u naseljima izvan Zagore, stanovništvo Unešića i Primorskog Dolca to može obavljati u središnjem naselju svojih općina. Takav odnos gravitacijskih kretanja i centralne opremljenosti možda bi mogao objasniti i slabije identificiranje Općine Primorski Dolac s nekom od perceptivnih regija. Zanimljivo je istaknuti i da je naselju vremenski dostupniji Šibenik u odnosu na Split, a nije ni u prvih pet naselja prema frekvenciji odlaska. Odmah s druge strane županijske granice, osjeti se izrazita prevlast gravitacijskih kretanja prema Šibeniku. Dakle, za razliku od unešićkog kraja, ovdje granica županije jasno razdvaja gravitacijske utjecaje.

Gravitacijska kretanja stanovništva unutar Zagore prikladnije je bilo prikazati na temelju migracije prema određenom centralnom (ili jače opremljenom) naselju, nego prikazujući udjele migranata iz svake općine zasebno. Prvenstveni razlog je prevelik broj takvih naselja koja uz to, na temelju nižeg reda opremljenosti centralnim funkcijama i malog broja radnih mjesta ne privlače tolike udjele stanovništva. Dakle, kartografski prikaz bi rezultirao prevelikim brojem stupaca koji uz to imaju jako male vrijednosti. S obzirom na to, rezultati su prikazani tablično i to samo za općine koje imaju značajnije udjele ispitanika koji gravitiraju pojedinom naselju.

Tab. 6. Centralna naselja Zagore prema udjelu ispitanika JLS-a koji im gravitiraju na temelju ponderirane frekvencije odlazaka 2023. godine

JLS	Naselje	Udio ispitanika JLS-a koji im gravitiraju (%)
Dugopolje	Dugopolje	Dugopolje (65,7), Muć (10,8), Lećevecica (9,4), Klis (8,5)
Lećevecica	Lećevecica	Lećevecica (59,2), Klis (7,4), P. Dolac (4,6)
Marina	Blizna Donja	Marina (41,4), Seget (4,5)
Muć	Donje Ogorje	Muć (10,9)
	Donji Muć	Muć (48,8)
	Neorić	Muć (13,7), Dugopolje (5,1)
Prgomet	Prgomet	P. Dolac (42,2), Prgomet (18,0), Seget (12,4), Šibenik (4,7)
Primorski Dolac	Primorski Dolac	Šibenik (14,1), Prgomet (11,1)
Šibenik	Boraja	Seget (8,3), Marina (5,7), P. Dolac (4,4)
	Lozovac	Šibenik (9,6), Unešić (4,7), Drniš (4,6)
	Perković	Šibenik (12,2), P. Dolac (10,8), Prgomet (8,1)
Unešić	Unešić	Unešić (30,5), P. Dolac (9,1), Drniš (5,9), Šibenik (5,2)

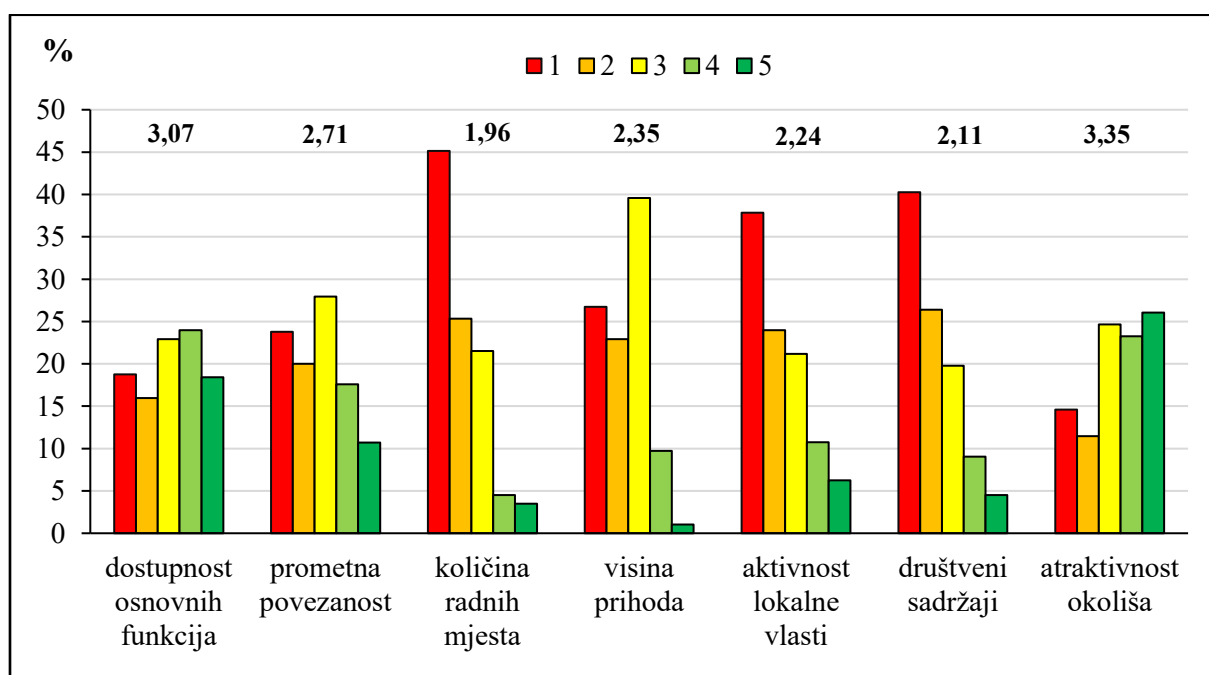
Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Na temelju tabličnog prikaza uočava se da naselja imaju znatno slabiji utjecaj na privlačenje stanovništva Zagore u odnosu na jača centralna naselja izvan njenih granica. Pri tome je najizraženiji utjecaj privlačenja stanovništva unutar JLS-a u kojima se ta centralna naselja i nalaze, dok je slabiji značaj migracija između pojedinih općina i gradova u Zagori. Dok Dugopolje privlači najveći udio ostalog stanovništva svoje općine, Lećevecica je na drugom mjestu što je rezultat nedostatka drugih naselja s centralnim funkcijama u središnjem dijelu Zagore. Odgovori uglavnom ukazuju na podudaranje privlačne snage s redom opremljenosti naselja (prema Radeljak Kaufmann, 2015). Iznenađuje podatak da Prgomet kao slabiji centar, utječe na jače privlačenje ispitanika Primorskog Dolca, dok bi očekivano jači intenzitet migracija trebao biti u suprotnom smjeru. Tu treba naglasiti metodološki nedostatak kod postavljanja pitanja, a to je da nije bila naglašena činjenica da odlazak u naselje znači i zaustavljanje u njemu ili obavljanje određenih potreba. Naime, ispitanici Primorskog Dolca prisiljeni su proći kroz Prgomet na svom putu prema najfrekventnijim odredištima (Splitu, Kaštelima i Trogiru) što je zasigurno utjecalo na njihove odgovore¹³.

¹³ Isti fenomen se očitovao i kod gravitacijskih kretanja naseljima izvan Zagore gdje su frekvencije odlaska u naselja poput Klisa, Solina i Segeta Donjeg bile iznenađujuće visoke. Odnosno, njihov smještaj u neposrednoj blizini centara višeg reda u stvarnosti uglavnom znači samo prolazak kroz ta naselja, dok anketno istraživanje, na temelju nedefiniranosti značenja riječi „odlaziti“, to nije potvrdilo.

10.3. Zadovoljstvo kvalitetom života

Kako bi se dobio još bolji uvid u razvojne izazove pojedinih prostora, ispitanicima su postavljena pitanja koja se tiču zadovoljstva odabranim elementima kvalitete života. Pri tome je ocjena 1 značila izrazito nezadovoljstvo, a 5 izrazito zadovoljstvo određenim elementom. Rezultati pokazuju generalno nezadovoljstvo većinom elemenata kvalitete života na prostoru Zagore (vidi. sl. 39.). Stanovništvo je posebno nezadovoljno količinom radnih mjesta (prosječna ocjena 1,96) što odgovara analiziranim podacima o broju zaposlenih u JLS-ima Zagore. Ističu se i niske ocjene za aktivnost lokalnih vlasti (2,24) te društvene sadržaje (2,11). Očekivano najveći broj pozitivnih ocjena odnosi se na atraktivnost okoliša, a velik dio ispitanika zadovoljan je i dostupnosti osnovnih funkcija. Osnovne funkcije podrazumijevale su trgovinu, poštu, ambulantu i školu, pa s obzirom na prostorni raspored naselja najnižeg stupnja centraliteta, ne čudi nešto viši stupanj zadovoljstva.

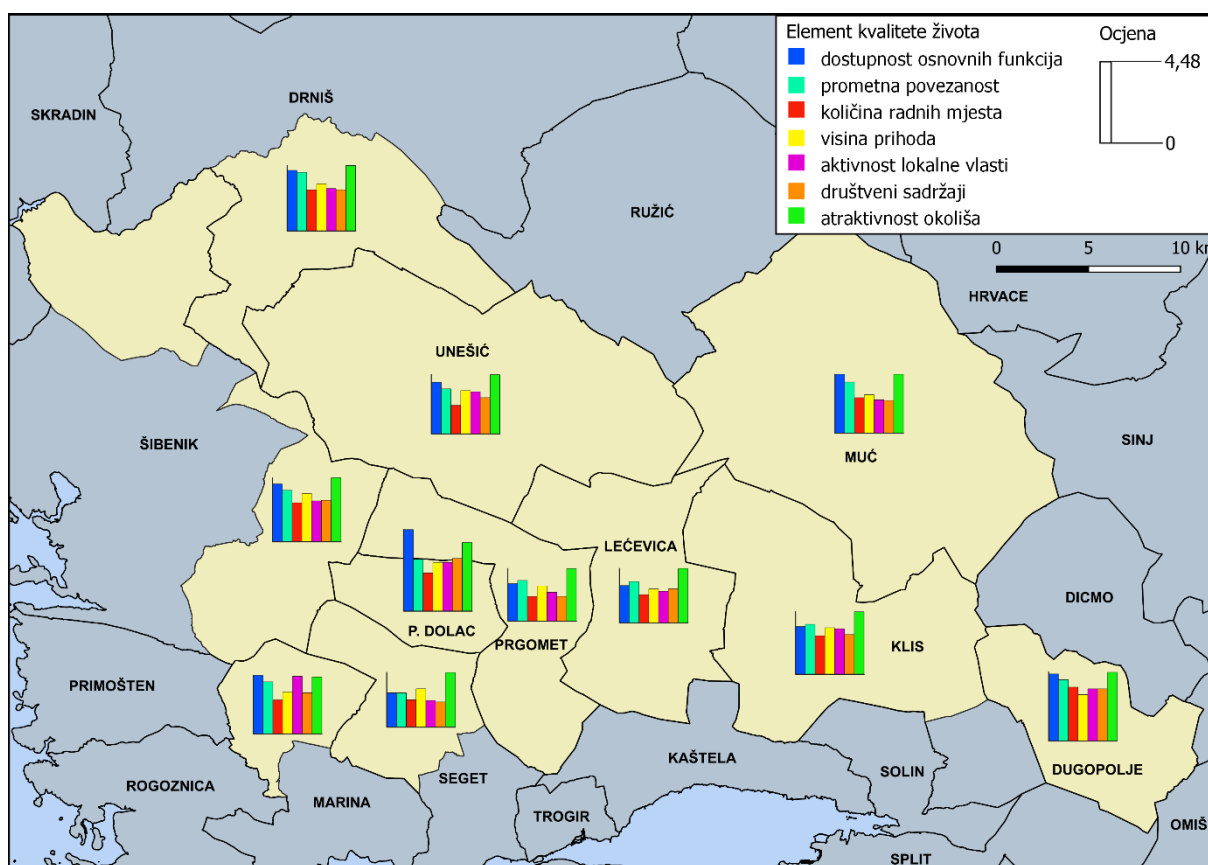

Sl. 39. Ocjene zadovoljstva odabranim elementima kvalitete života ispitanika Zagore 2023.

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Spuštanjem na razinu JLS-a očituju se značajne razlike u zadovoljstvu pojedinim elementima (vidi sl. 40.). Dostupnost osnovnih funkcija najvišu ocjenu dobila je u općini Primorski Dolac (4,48), a zatim u Općini Dugopolje (3,68) premda je Dugopolje bolje opremljeno centralnim funkcijama. Za pretpostaviti je da je tako visoka ocjena stanovnika Primorskog Dolca proizašla iz geografskog položaja u okolini s izrazito niskim stupnjem opremljenosti naselja – Općina Prgomet (2,06), Općina Seget (1,88). S druge strane,

Dugopoljci, za koje se pokazalo da su iznimno orijentirani prema Splitu, zasigurno imaju nešto drugačija mjerila. Zadovoljstvo stanovništva prometnom povezanosti, količinom radnih mjesta i visinom prihoda većinski odražava dosad analizirane pokazatelje gospodarskog razvoju. Aktivnošću lokalne vlasti najzadovoljniji su ispitanici Općine Marina (3,17), a najmanje zadovoljni u susjednoj Općini Seget (1,46). Stoga je zanimljiv odabir upravo marinskog načelnika kao jednog od sugovornika u intervju istraživanju. Valja istaknuti da je između zadovoljstva aktivnosti lokalne vlasti i zadovoljstva društvenim sadržajima utvrđen najjači Pearsonov koeficijent korelacije ($r=0,621$, $p<0,01$) u odnosu na sve elemente kvalitete života što ukazuje na povezanost tih varijabli.

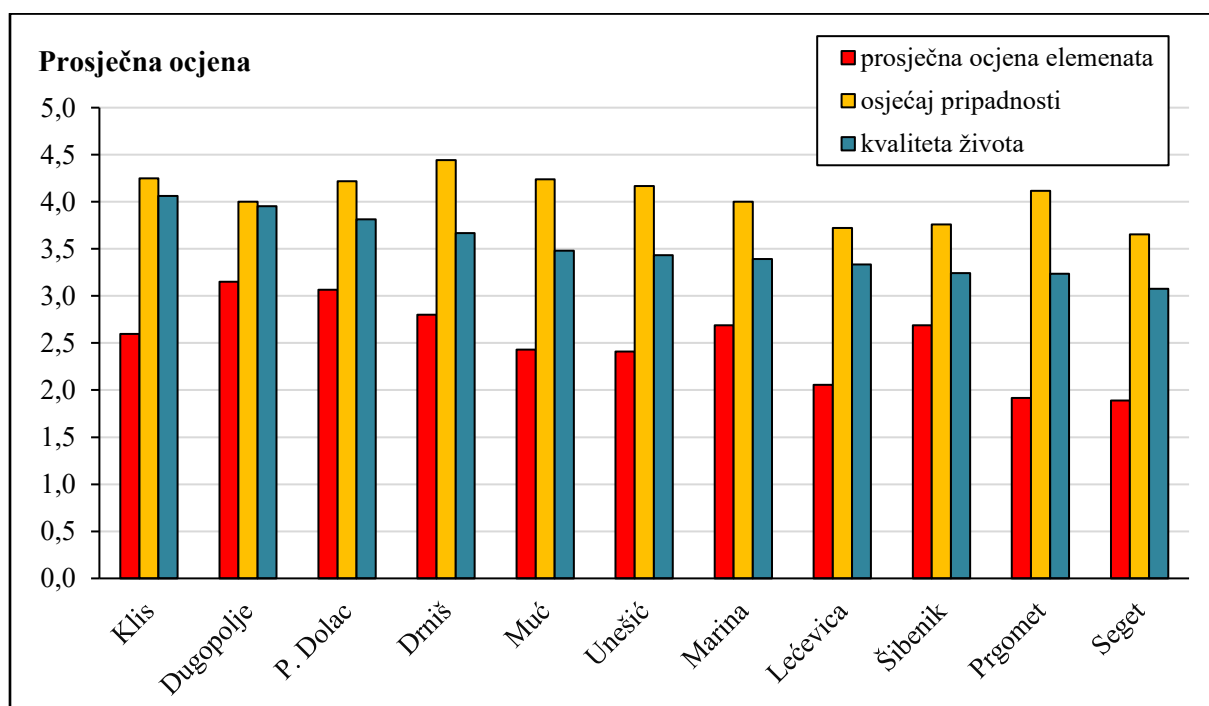
Sl. 40. Prosječne ocjene zadovoljstva elementima kvalitete života po JLS-ima Zagore 2023.

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Na temelju hipoteze da osjećaj pripadnosti prostoru igra veliku ulogu u zadržavanju stanovništva na prostoru Zagore, ispitanicima je postavljeno pitanje da na Likertovoj skali ocijene u kojoj se mjeri slažu s tvrdnjom „Osjećam da pripadam mjestu u kojem živim“. Uz to, na istoj su skali ocijenili i ukupno zadovoljstvo kvalitetom života.

Rezultati pokazuju da je osjećaj pripadnosti mjestu ocijenjen u prosjeku znatno višom ocjenom u odnosu na standardne elemente kvalitete života (vidi sl. 41.), a posebno je izražen

u Gradu Drnišu i Općini Klis. Ispitanici Općine Klis ujedno su najzadovoljniji ukupnom kvalitetom života, a slijede općine Dugopolje i Primorski Dolac što ne iznenađuje s obzirom na dosad analizirane pokazatelje i rezultate anketnog istraživanja. S druge strane, u općinama Seget i Prgomet te u Gradu Šibeniku, ispitanici su najmanje zadovoljni kvalitetom života. Treba istaknuti da su ispitanici svih JLS-a dali značajno višu ocjenu ukupnoj kvaliteti života u odnosu prosječne ocjene prethodno analiziranih elemenata. Sve ukazuje na to da utjecaj na ukupnu kvalitetu života ima i sam osjećaj pripadnosti naselju u kojem ispitanici žive. Isto potvrđuje statistička analiza prema kojoj je najjača korelacija utvrđena upravo između zadovoljstva kvalitetom života i osjećaja pripadnosti ($r=0,466$, $p<0,01$), a tek onda između kvalitete života i ostalih elemenata. Valja istaknuti povezanost između kvalitete života i zadovoljstva aktivnošću lokalne vlasti ($r=0,410$, $p<0,01$). Tako su na primjer ispitanici Segeta i Prgometa koji su izrazito nezadovoljni aktivnošću lokalnih vlasti (prosječne ocjene 1,46 i 1,59) ujedno iskazali i najmanje zadovoljstvo ukupnom kvalitetom života (3,08 i 3,24).

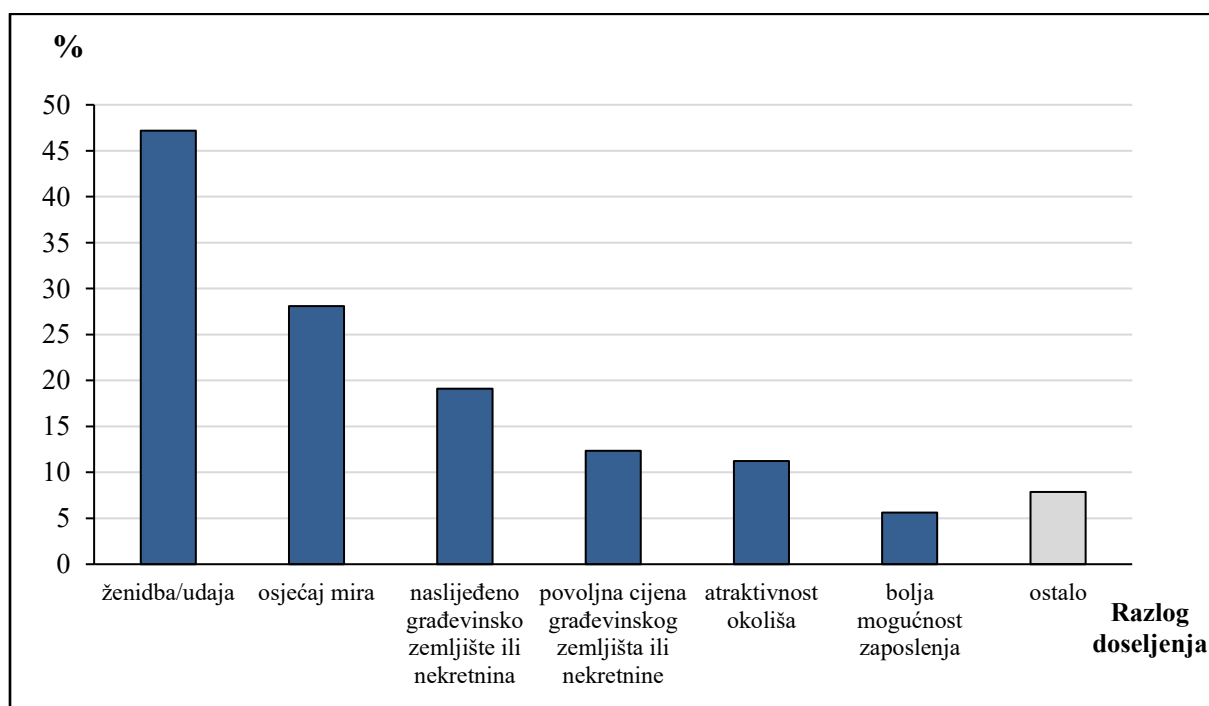

Sl. 41. Prosječna ocjena elementa kvalitete života, osjećaja pripadnosti mjestu i ukupne kvalitete života po JLS-ima Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

10.4. Migracijska obilježja

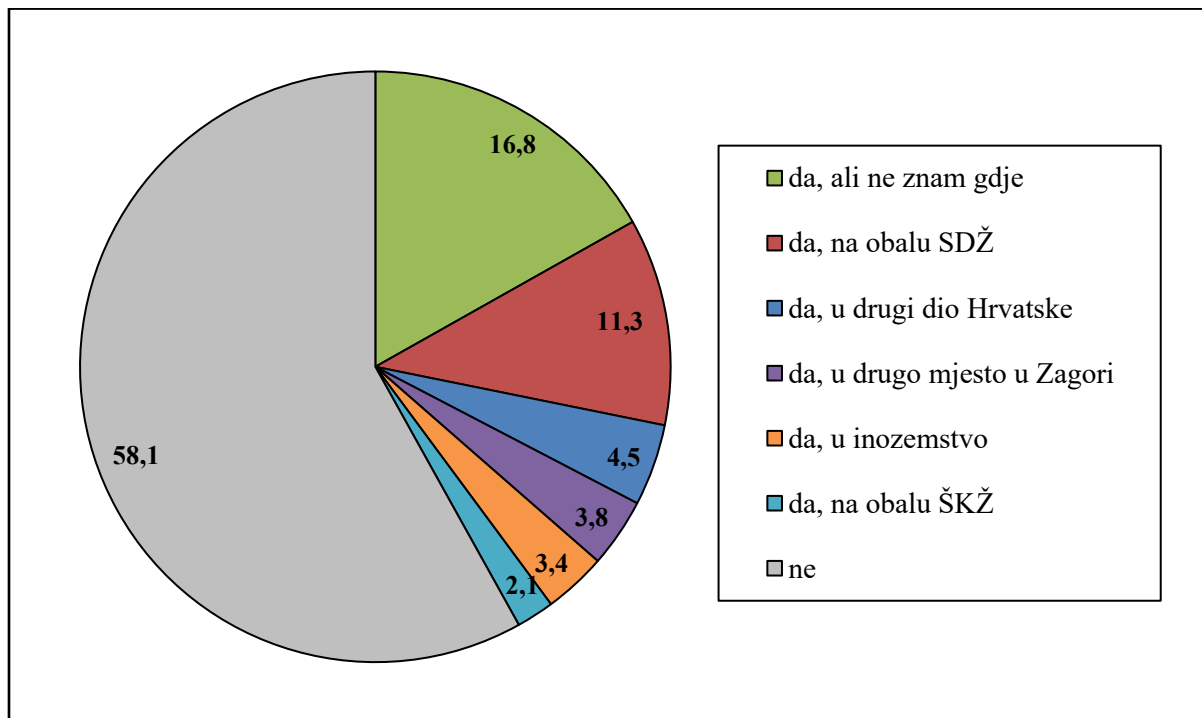
Kako bi se identificirali ključni razlozi za doseljenje u Zagoru, ali isto tako, potencijalne prijetnje u daljnjem iseljavanju stanovništva, analizirani su stavovi ispitanika po pitanju migracija. Od rođenja u istom naselju živi 69,2 % ispitanika, a njih 30,8 % je doseljeno. Treba naglasiti razliku po spolu pa se u odnosu na ukupan broj muškaraca samo 17,3 % njih doselilo u naselje u kojem živi, za razliku od 38,0 % ženskih ispitanika. Razlog takve raspodjele proizlazi iz razlike po spolu kod najvažnijeg razloga za doseljenje, ženidbe/udaje. Njega navode 42 doseljena ispitanika, od čega je čak 40 (95,2 %) bilo ženskog spola. Osjećaj mira također se pokazao kao važan faktor za doseljenje što ukazuje na važnost očuvanja ruralnog karaktera prostora u kontekstu budućeg privlačenja stanovništva. Nešto manji udio ispitanika naslijedio je zemljište ili nekretninu, a tek onda slijedi razlog kupnje zemljišta ili nekretnine na temelju povoljne cijene. Dakle, iako je razlika u cijenama između obale i Zagore iznimno velika, značajniji utjecaj tog faktora na privlačenje stanovništva u Zagoru tek se treba očitovati u nadolazećim razdobljima. Također, treba uzeti u obzir da se promatrani razlozi temelje na ukupnom broju doseljenih ispitanika, bez obzira na razdoblje kada su se doselili. Iako je u planu bila i takva analiza, apsolutni broj doseljenih po desetogodišnjim razdobljima je premalen za donošenje konkretnih zaključaka.

Sl. 42. Glavni razlozi za doseljenje u mjesto u kojem žive ispitanici Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

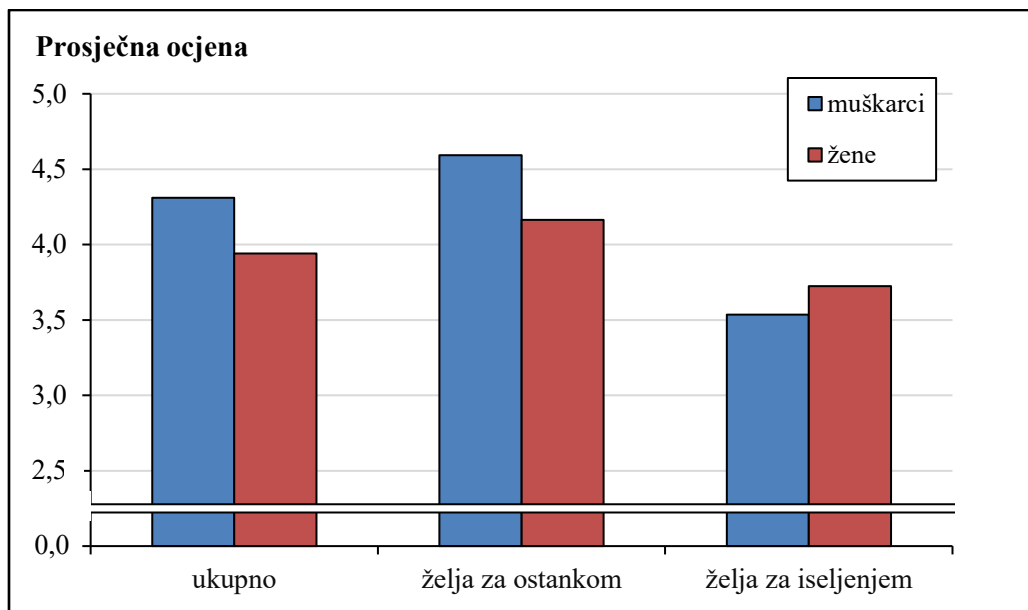
Nadalje, ispitanici su odgovarali na pitanje o tome razmišljaju li o iseljenju u idućih 10 godina (vidi sl. 43.). Pokazalo se da čak 41,9 % njih razmišlja o tome, iako najveći udio još uvijek ne zna gdje bi se odselio. Očekivano najpopularnija destinacija je obala Splitsko-dalmatinske županije, dok su ostale znatno manje zastupljene.

Sl. 43. Želja za migracijom u idućih 10 godina ispitanika Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Osim toga, ponovno je naglašena razlika prema spolu pa o iseljenju razmišlja oko pola ženskih ispitanika (50,3 %), a samo 26,9 % muških. Osim toga, hi-kvadrat testom ($\chi^2 = 14,96$; $df = 1$; $p < 0,01$) potvrđeno je da povezanost između tih varijabli nije rezultat slučajnosti, odnosno da postoji statistički značajna razlika. Posebno zanimljivi rezultati očituju se ako se tome pridoda i prosječna ocjena osjećaja pripadnosti prostoru. Naime, pokazalo se da postoji snažniji stupanj povezanosti između osjećaja pripadnosti prostoru i želje za iseljenjem ($\chi^2 = 32,41$; $df = 4$; $p < 0,01$), nego između ocjene kvalitete života i iste želje ($\chi^2 = 19,1$; $df = 4$; $p < 0,01$). Odnosno, na temelju odgovora ispitanika, osjećaj pripadnosti prostoru pokazao se važnijim faktorom u zadržavanju stanovništva u odnosu na samu kvalitetu života, a pri tome je ponovno itekako značajna razlika po spolu (vidi sl. 44.).

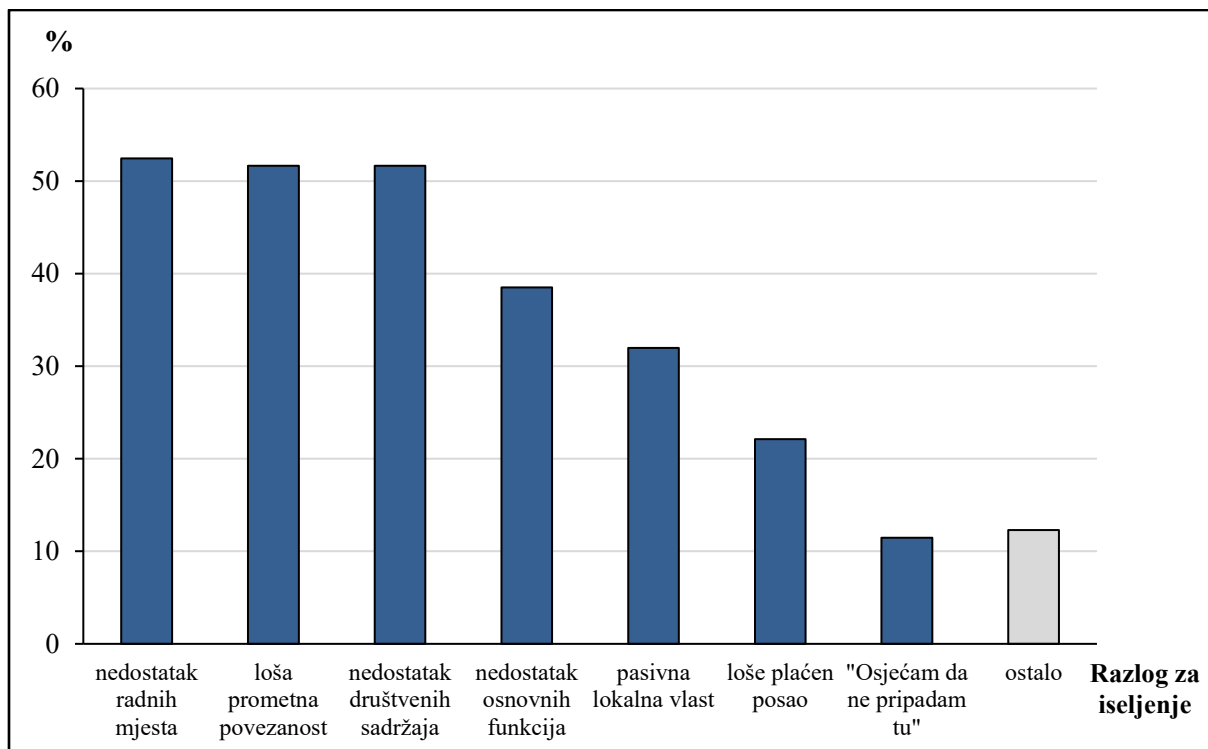

Sl. 44. Prosječna ocjena osjećaja pripadnosti mjestu od strane ispitanika Zagore ukupno, prema spolu i želji za iseljenjem 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Dakle, kada se želji za iseljenjem pridoda prosječna ocjena osjećaja pripadnosti mjestu dobiva se zanimljiva slika koja može dati dublji uvid u potencijalne razloge za iseljenje ili ostanak u Zagori. Naime, dok je kod ispitanika koji su iskazali želju za ostankom u Zagori, osjećaj pripadnosti mjestu bio znatno izraženiji kod muškaraca, kod onih ispitanika koji su imaju želju za iseljenjem situacija je obratna. Odnosno, kod odluke o iseljenju, prosječan muškarac osjeća čak niži stupanj pripadnosti u odnosu na prosječnu ženu, iako muškarci ukupno osjećaju značajno veću povezanost s mjestom. Iz toga proizlazi da ženskom dijelu ispitanika, u odnosu na muški dio, faktor pripadnosti mjestu igra puno manju ulogu u tome žele li se iseliti ili ne. Razumljivo je za pretpostaviti da takva slika dijelom proizlazi upravo iz manjeg udjela žena koje od rođenja na prostoru Zagore. Ipak, važno je bilo uočiti da odluka o iseljenju nije uvjetovana samo spolom ispitanika, već i osjećajem pripadnosti mjestu koji se razlikuje po spolovima.

Analizom konkretnih razloga za iseljenje, može se iščitati da su oni u velikoj mjeri odraz samog zadovoljstva određenim elementima kvalitete života. Ističe se nedostatak radnih mjesta kao najvažniji razlog, a gotovo jednak utjecaj na želju za iseljenjem imaju i loša prometna povezanost te nedostatak društvenih sadržaja (vidi sl. 45). Pri tome je mali udio stanovništva kao razlog naveo osjećaj da ne pripada prostoru u kojem živi.

Sl. 45. Želja za migracijom u idućih 10 godina ispitanika Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Kako bi se dobio dublji uvid u prednosti života na prostoru Zagore i faktore koji utječu na zadržavanje stanovništva, ispitanicima koji nisu iskazali želju za iseljenjem postavljeno je otvoreno pitanje u kojem su trebali navesti 1-3 razloga za ostanak u naselju. Mir, obitelj i priroda pokazali su se kao najfrekventniji pojedinačni odgovori, a kao važan faktor ističe se i poljoprivredna proizvodnja. Dakle, same karakteristike tradicionalnog poimanja ruralnog prostora važne su u kontekstu zadržavanja stanovništva:

- *Čist okoliš i mogućnost eko poljoprivredne proizvodnje za vlastite potrebe, blizina radnog mjesta – Ž, 47, Ljubitovica*
- *Mir i tišina, moje koke i vrtli – Ž, 59, Pokrovnik*
- *Svježi zrak, odlična temperatura ljeti i susretljivi susjedi – M, 22, Donje Ogorje*

Posljednji odgovor ističe važnost međuljudskih odnosa na prostoru Zagore što potvrđuju i idući navodi:

- *Nema gužve, prisnost žitelja, privatnost obitelji – M, 26, Pakovo Selo*

- *Vrlo lijep način života što se tiče međusobnih odnosa i poznanstava s ljudima kojima si okružen* – Ž, 21, Žitnić
- *Tu mi je bliža i šira obitelj i rodbina, prijatelji. Brzo sam do Sinja, Solina ili Splita ako trebam, djeca odrastaju u prirodi* – Ž, 34, Gornji Muć

Pokazalo se da važnost prometne dostupnosti, kao i opremljenosti centralnim funkcijama ističu ispitanici upravo onih općina i gradova gdje su ti elementi pokazali viši stupanj razvijenosti:

- *Blizina većeg grada radi školovanja djece i medicinskih usluga. Aktivna gradska vlast i kreativna lokalna udruga.* – Ž, 42, Koprivno
- *Povezanost sa krajem i ljudima, blizu grada, a opet na selu, tu imam sve što mi treba* – M, 27, Prugovo
- *Priroda, mir, čist zrak, sadržaji za djecu (vrtić, škola, športska dvorana - treninzi, zabavni parkić)* – 41, Ž, Primorski Dolac

S druge strane, dio ispitanika iselio bi iz Zagore da je u financijskoj mogućnosti, dok drugi navode starost kao glavni razlog ostanka u naselju:

- *Nemamo kud. I nemamo novaca. Mladi nemogu ovdje živjeti zbog uvjeta* – 43, Ž, Prapatnica
- *Jedini razlog ostanka je nemogućnost kupnje stana u Splitu.* – Ž, 44, Donji Muć
- *A diću ti ja dušo u ovin godinan. Kraj komina se rodija, kraj komina umrit.* – M, 82, Nisko

Ipak, sukladno očekivanjima, osjećaj pripadnosti prostoru pokazao se kao najčešći razlog za ostanak na prostoru Zagore. Osjećaj povezanosti i ljubavi prema svom naselju, kao i poimanje mjesta rođenja kao mjesta u kojemu bi trebali živjeti, uistinu ukazuju na važnost pripadnosti prostoru u kontekstu utjecaja na demografske trendove. Pri tome je taj osjećaj nešto više izražen kod muških ispitanika:

- *Tu sam rođen, tu mi je moja kuća i moj kamen* – M, 75, Perković
- *Nostalgija, ljubav prema rodnom mistu* – M, 35, Blizna Donja
- *Tamo di je dom, tamo je i duša* – M, 31, Konjsko
- *Djedovina* – M, 62, Prgomet

- *Moje selo volim ga – Ž, 41, Donje Ogorje*
- *Zato što sam se rodio u Boraji i želim da mi selo raste i cili život sam tu. Na svome san. – M, 28, Boraja*
- *Još nisan bila vanka sela, ako bog da i neću. Nakraj sela zame je kraj svita. – Ž, 79, Nisko*
- *Tu sam rođen i gojen, navika san na seoski život, roditelji su mi tu – M, 58, Bogdanovići*
- *Tu sam rođen, živim, pripadam tu, volim svoju Zagoru. – M, 45, Unešić*
- *Iako je selo sve praznije i nema skoro ništa osim crkve i seoske gostione, ja ipak volim svoje selo i zaseok, volim svoj vrt, svoje životinje i prirodu i pored trenutnog studija, radije bih živio u Sitnom i dalje i putovao nego se odselio. Život je bolji i zdraviji – M, 23, Sitno*

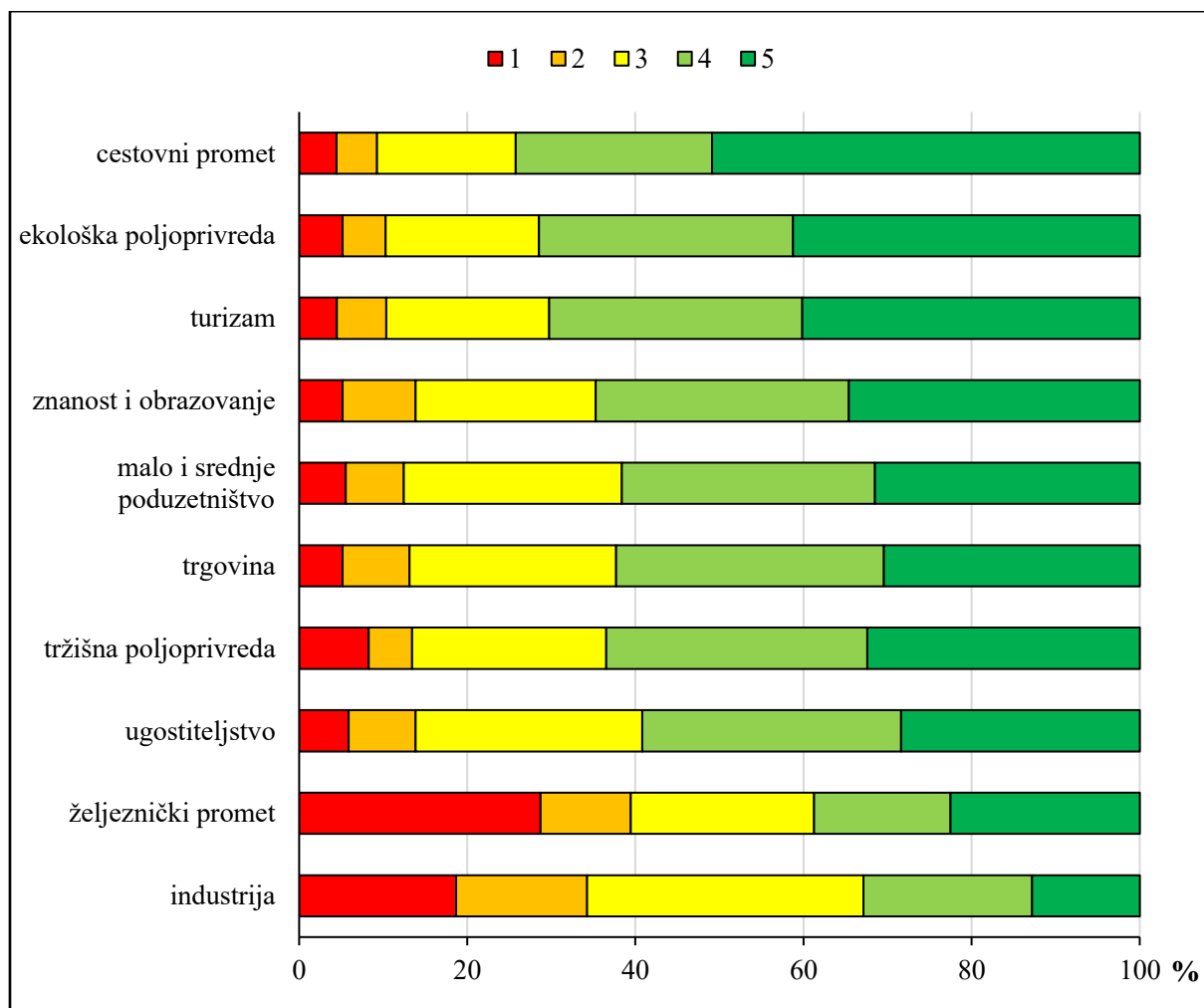
Uz sve navedeno, manji udio ispitanika ističe i nadu u bolju budućnost kao razlog za ostanak u mjestu:

- *Rast i razvoj ruralnog turizma u budućnosti – Ž, 53, Nevest*
- *Obitelj, posao i mogućnost boljih životnih uvjeta u budućnosti – Ž, 43, Lećeveica*

10.5. Vizija budućeg razvoja

Naposlijetku su ispitani stavovi lokalnog stanovništva glede budućeg razvoja Zagore. Ispitanici su izrazili mišljenje o važnosti pojedinih djelatnosti za razvoj Zagore kroz idućih 10 godina ocjenjivanjem važnosti na skali od 1 do 5 (1-izrazito nevažno, 5-izrazito važno). Rezultati analize pokazali su da je cestovni promet percipiran kao najvažnija djelatnost u kontekstu budućeg razvoja. Takav stav ispitanika ne iznenađuje s obzirom na analizu prometne dostupnosti naselja, kao i izraženo nezadovoljstvo ispitanika po pitanju prometne povezanosti. Izuzev cestovnog prometa, najviše ocjene dobili su ekološka poljoprivreda i turizam što ukazuje na to da stanovništvo uistinu prepoznaje potencijal ruralnog karaktera Zagore. S druge strane, ugostiteljstvo i tržišnu poljoprivredu ispitanici smatraju manje relevantnima u ulozi budućeg razvoja prostora, a najniže ocjene dobili su željeznički promet i industrija. Varijanca odgovora najveća je upravo kod željezničkog prometa što je i razumljivo s obzirom na prolazak pruge samo kroz neke JLS koji su posljedično imali znatno više ocjene. Pri tome se ponovno ističe Općina Primorski Dolac čiji ispitanici jedini vide veću važnost

željezničkog u odnosu na cestovni promet u budućem razvoju Zagore. To je u skladu s analiziranom važnosti željezničkog prometa za stanovništvo te općine.

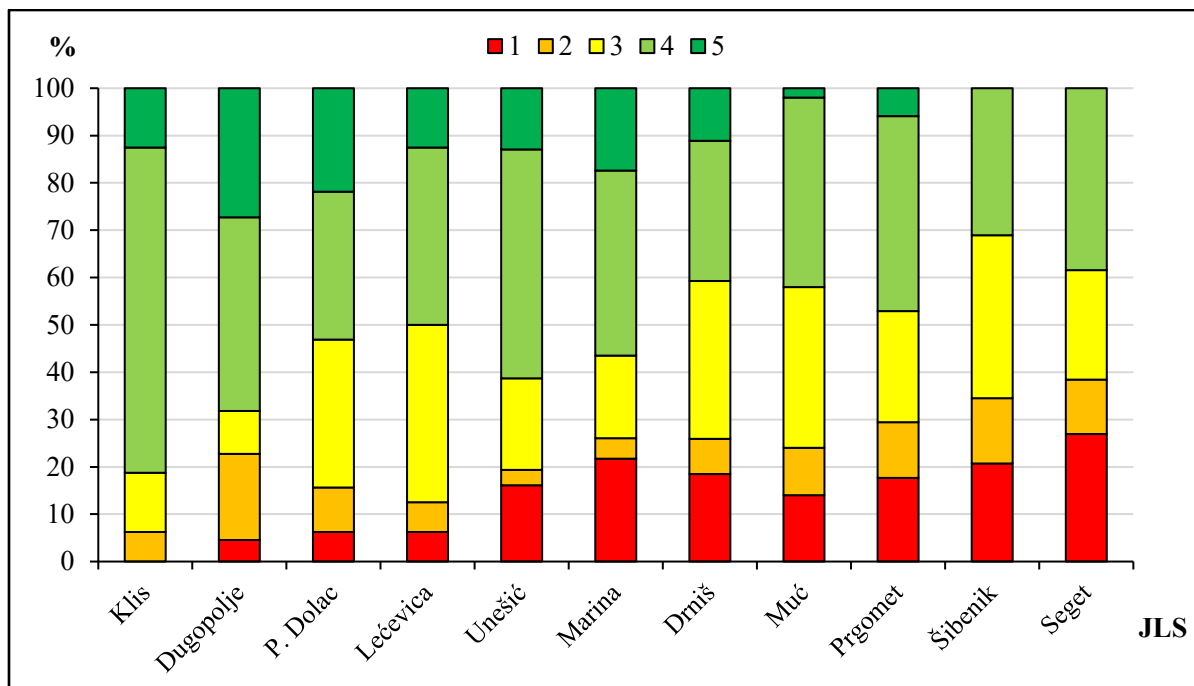

Sl. 46. Ocjena važnosti pojedinih djelatnosti za razvoj Zagore u idućih 10 godina od strane ispitanika Zagore 2023. godine

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Na pitanje tko bi trebali biti glavni akteri u razvoju Zagore, najveći udio ispitanika u toj ulozi vidi upravo lokalno stanovništvo (79,7 %). Slijede lokalna (68,0 %) i županijska (51,5 %) vlast, a tek onda državna vlast (40,2 %) i Europska unija (33,3 %). Uz to, 13,7 % ispitanika vidi iseljeno stanovništvo podrijetlom iz Zagore kao važne aktere u razvoju prostora. Po svemu sudeći, ispitanici smatraju pristup od dole prema gore ključnim za budući razvoj Zagore.

Na kraju anketnog upitnika, postavljeno je pitanje procjene kvalitete života u Zagori za 10 godina u odnosu na danas. Ocjena 1 pri tome je označavala puno lošiju kvalitetu života, ocjena 3 stagnaciju, a 5 puno bolju kvalitetu života (vidi sl. 47.).

Sl. 47. Prosječna ocjena procjene kvalitete života u Zagorji za 10 godina u odnosu na danas

Izvor: Anketno istraživanje, 2023

Stanovništvo općina Klis, Dugopolje i Primorski Dolac najoptimističnije je po pitanju napretka u kvaliteti života, a radi se o općinama gdje je zabilježeno ujedno i najveće zadovoljstvo trenutnom kvalitetom života. S druge strane, JLS-i čiji su ispitanici bili najmanje zadovoljni ukupnom kvalitetom života (Seget, Prgomet i Šibenik), gledaju najnegativnije na budućnost. Dakle, ispostavlja se da stupanj zadovoljstva kvalitetom života utječe na viziju budućeg napretka. Između tih pojava postoji i statistički značajna veza ($r=0,485$, $p<0,01$) koja ukazuje na stvarnu zavisnost tih varijabli. Najveća razlika između pokazatelja je u Općini Lečevica čiji ispitanici gledaju pozitivnije na budući razvoj unatoč nižem zadovoljstvu trenutnim stanjem.

11. REZULTATI INTERVJUA

Za potrebe još šireg uvida u problematiku razvoja prostora Zagore, ali još važnije, identifikaciju potencijala za njezin budući razvoj, provedeno je ukupno osam polustrukturiranih intervjua. Sugovornici su odabrani na temelju uloge koje imaju u razvoju prostora, a osim aktera iz javnog i privatnog sektora, intervjuirano je i nekoliko lokalnih stanovnika.

Sugovornici intervjua:

- Marijana Botić Rogošić, voditeljica LAG-a Zagora
- Marko Jelić, župan Šibensko-kninske županije
- Ante Mamut, načelnik Općine Marina, ugostitelj i stanovnik Blizne Donje
- Danira Kujundžić, pročelnica upravnog odjela za opće i pravne poslove i EU fondove, Općina Lećevica
- Mate Sučić, ugostitelj i lokalni stanovnik Mirlović Zagore
- Jakov Žunić, prometnik HŽ-a na postaji Perković, stanovnik Primorskog Dolca
- Ivan Delić, dostavljač, povratnik u Zagoru i stanovnik Konjskog,
- Ž, 40 – stanovnik Lećevica, geranto domaćica na projektu Zaželi, doseljenik

Intervjui su započeli pitanjima koja se tiču današnjih izazova u razvoju Zagore, a slijedio je razgovor o prednostima života u Zagori i potencijalima za budući razvoj prostora. Također, sugovornici su iznijeli svoju viziju prostora za 10 godina.

11.1. Izazovi u razvoju Zagore

Na prvo pitanje koje se odnosilo na isticanje najvećih izazova u razvoju Zagore, sugovornici su dali širok spektar odgovora. Prije svega, ističe se narušena demografska slika Zagore koja se uz to negativno odražava na druga razvojna obilježja prostora. *„Odljev mladog stanovništva je najveći problem, radna mjesta su popunjena i ljudi su primorani otić vanka. Ako ostane tu čašica ljudi, briga koga za nas“* (I.D.). Voditeljica LAG-a Zagora također ističe demografiju kao jednu od glavnih kočnica u razvoju. *„Apsolutno je upitno promišljanje razvoja ako imamo općine s iznimno malim bazenom rezidencijalnog stanovništva, a onda ako vidite koliko od toga je radno sposobno i koliko je mladog stanovništva, a koliko je starih, onda se čovjek pita, a šta bi uopće trebalo bit pa da bi se tu nešto promijenilo“* (M.B.R.).

Župan Šibensko-kninske županije kao temeljni izazov navodi depopulaciju i lošu dobnu strukturu. „*Ako se misli nešto činiti, jednostavno nemate dalje mogućnosti. Onda to generira sve druge probleme, a neki su problemi i izgenerirali takvo demografsko stanje – prometna povezanost, ekonomija*“ (M.J.).

Prometna povezanost također se ističe kao ograničavajući faktor za razvoj prostora. Kao rezultat slabe mreže javnog gradskog prometa, a često i lošije infrastrukture prometnica, dijelovima Zagore otežan je pristup gradskim središtima sa svim njihovim središnjim funkcijama i društvenim sadržajima. „*Bus je ili ujutro u 5:20 ili moraš u drugo selo ić. Tipa da oden na drugi bus u 6 ipo koji je u Korušcima, ne vozin auto, moran ić pješke.. to je 3-4 kilometra. Bez auta si ništa*“ (Ž, 40). Pročelnica upravnog odjela za opće i pravne poslove i EU fondove Općine Lećevica uspoređuje prometnu povezanost s onom na otocima. „*Nije problem ta daljina. Za otoke vrijedi dok god jedan čovjek živi, bit će prometne veze, a to ovdje nije slučaj*“ (D.K.). Prometnik Hrvatskih željeznica na postaji u Perkoviću, ali i stanovnik Primorskog Dolca, govori o ulozi koju je željeznica imala u razvoju njegovog mjesta, a čiji je utjecaj danas izrazito smanjen. „*Prije nije bilo ništa drugo nego željeznica i ko je bia u željeznici ta su mista opstajala. Primorski Dolac je i opstao iz razloga što ih je puno radilo na željeznici i to je jedna prednost, a druga prednost je što su bili vezani sa gradom. To je u zadnje vrijeme izgubilo utjecaj. Linije su rjeđe i ljudi su izgubili tradiciju putovanja željeznicom, ima svak auto*“ (J.Ž.).

Naravno, problem prometne povezanosti ne bi toliko dolazio do izražaja da nije naglašena koncentracija centralnih funkcija u gradovima naspram iznimno rijetke mreže za život osnovnih funkcija u Zagori. Mještanka Lećevice ističe recentan gubitak sadržaja u mjestu zbog kojeg sada ovisi o odlasku u druga u naselja. „*Sada smo ostali i bez trgovine i bez kafića. Trgovinu obavljamo u Konjskom, 10 kilometara dalje, ako ne i više. Ima dućan i u Dugobabama, ali tamo nema ponude*“ (Ž, 40). Voditeljica LAG-a Zagora ističe nedostatak škola u naseljima Zagore. „*Ne može čovjek živit negdje di je super, divno, krasno, ako mu je škola udaljena 30 kilometara*“ (M.B.R.). Povezano s tim, stanovnik Konjskog na primjeru nepostojanja vrtića u naselju govori o zanemarivanju Zagore u odnosu na obalni pojas. „*Znači nisu to neke luksuzne stvari, ne treba nama željeznički kolodvor ni stanica autobusa, daj nam te neke normalne stvari koje ima svako u Splitu i Podstrani pa neka imamo i mi ovdje. Nebitno jel to za 500 ili za petero dice, triba i jednima i drugima osigurat jednake uvjete*“ (I.D.).

Nadalje, određeni izazovi u razvoju proizlaze iz same politike regionalnog razvoja. Pročelnica za EU fondove u Općini Lećevecica ističe zanemarenost ruralnih krajeva u odnosu na urbane centre. *„To i je najslabija točka Hrvatske, regionalni razvoj. Tipa gradska središta su dobro razvijena, ali onda već na 15 minuta pustinja. Lika, Gorski kotar, Zagora“* (D.K.). Pročelnica kao ograničenje u razvoju prostora vidi sporo rješavanje imovinsko-pravnih odnosa. *„Naš pravosudni sustav je jako spor što se tiče rješavanja. Skupo je i ljudi nemaju novaca. Ekvivalent vrijednosti zemljišta i tog uloženog u imovinsko-pravno se ne isplati ili se ne mogu dogovoriti ili ima više vlasnika. To su po meni neke kočnice razvoja“* (D.K.). Isti problem ističe i stanovnik Konjskog. *„Ne možeš kupiti zemljište jer su papiri malo zeznuti. Prije su se ljudi dogovarali usmenim putem, a danas to sve ide jako sporo.“* (I.D.)

Uz sve navedeno, načelnik Općine Marina ističe nedostatke financiranja utemeljenog na indeksu razvijenosti. Općina se nalazi u petoj skupini prema indeksu i stoga nije dobila status potpomognutog područja. *„Netko će dobiti sufinanciranje 90 posto, a meni neće proći projekt vrtića u Gustirni? Zato jer mi je indeks razvijenosti petica? A toliki je samo radi obalnog dijela i zato što su se svi zaposlili, ali pajdo mi nemamo sportsku dvoranu. Mi vodovoda do prije pet godina nismo imali još ga nemamo svi, kanalizacije nemamo metra, jaslice smo tek napravili pretprošle godine. Gledaj Trilj, oni imaju sve.“* (A.M.). Na temelju toga načelnik je izdvojio prema njemu najveći problem Zagore koji proizlazi iz današnje pogrešne percepcije njezinog obuhvata. *„Ono što si ti obuhvatio do Klisa i tamo do Danila i dolje, to je u biti prava Zagora. Ali političari su ukrali Zagori to malo šta je toj nevoljnoj Zagori, koliko god bila nevoljna i koliko god je trebala radi svoje nevolje dobiti neki benefit, ukrali su joj Trilj, Imotski, Vrgorac i Sinj. Znači taj benefit kojeg smo mi trebali imati kao prava Zagora koja je nerazvijena... Sinj sa Sinjskim poljem, Trilj sa Triljskim poljem, Vrgorac i Imotski koji su razvijeni. Sad je to postalo Zagora, ali to nije Zagora“* (A.M.).

11.2. Prednosti života u Zagori i potencijali razvoja

Sugovornicima su u drugom dijelu intervjua postavljena pitanja vezana uz prednosti života u Zagori i identificiranje ključnih potencijala za razvoj. Osim toga, potpitanja su se odnosila na zanimanje kojim se bave, odnosno na njihovu ulogu u razvoju prostora.

Kao i kod anketnog istraživanja, ističu se prednosti koje proizlaze iz samog života na selu. Mir, priroda i čist zrak, ali i dobrosusjedski odnosi neki su od razloga koje sugovornici vide kao prednost života u Zagori danas. *„Svjež zrak, šuma, zelenilo na prvom mistu. Taj neki mir i tišina. Ljudi između sebe su drugačiji, bliži. Ja sam rođena u Splitu pa gledam to tako.“*

Mi tamo kad smo u stanu ne upoznajemo nikog. Ovde je to već drugačije, i kave i telefoni i druženja između obitelji“, navodi mještanka Lećevice (Ž, 40). Župan Šibensko-kninske županije ističe slične prednosti, a poseban naglasak stavlja na obiteljske vrijednosti. *„Prednosti su zdrav okoliš, mir, tišina, jedan mediteranski način života i povezanost zajednice. To je nešto što je jako važno. Obiteljske vrijednosti do kojih se u Zagori i dalje jako drži“* (M.J.). Slaže se i načelnik Marine, ujedno stanovnik Blizne Donje, koji navodi prednosti usporedbom s obalnim pojasom. *„Kad dođem tu mogu parkirati di oću, a onaj u Splitu prvo napravi pet krugova. Sve ima svoje prednosti. Pijem kavu, ptice pivaju, divota. U Splitu dođeš na rivu i čuješ onaj žamor. Sve više će se tražit taj mir. Zagora ima svoj mir“* (A.M.).

Mir i tišinu kao važnu prednost navodi i prometnik HŽ-a. *„Imamo tu mir i tišinu, blizu smo gradu“*. (J.Ž.). Na pitanje kojem točno gradu, u svrhu dodatnog pojašnjenja gravitacijskih kretanja na prostoru Zagore, sugovornik odgovara sljedeće: *„Mi iz Primorskog Doca, mi smo svi gravitirali Splitu, za školu, posao i za sve. A kad kažeš čoviku u Perkoviću ili Sitnon grad on misli na Šibenik. Čak je meni bliže iz Primorskog Dolca otić u Šibenik nego u Split, al postoji ta navika odlaska u Split. Kad ti treba nešto odeš u Split, ne pada ti na pamet otić u Šibenik.“*. Dakle, odgovor ukazuje na to da sama navika odlaska u neko naselje također igra važnu ulogu u gravitacijskim kretanjima.

Tradicionalnim obilježjima ruralnog krajolika svakako treba pridružiti i poljoprivrednu proizvodnju koja je uglavnom neizostavan čimbenik u razvoju ruralnog prostora. Pri tome su posebno naglašeni stavovi ugostitelja iz Mirlović Zagore, kao i načelnika Marine. Oba sugovornika povezala su poljoprivrednu proizvodnju s ugostiteljstvom i ruralnim turizmom. Ugostitelj iz Mirlović Zagore stavlja naglasak na važnost suradnje u ruralnom prostoru. *„Imamo cilu priču di uzgajamo naše povrće, suhomesnate proizvode, lovimo ribu u momentima kada imamo prostora. Zaokružila sam od polja do stola sve. Suradujem i sa susidima, u nekakvu ruku dajem i njima podršku i moral i da ljudi vide kad se male ruke slože da se sve može. Šta god oni uzgoje, ja kupim. Obostrana je korist, meni je sve lokalno, sve pretačemo u restoran i sklapamo sa svima suradnju“* (M.S.). Stavove dijeli i načelnik Marine, koji i kao privatnik nastoji oživjeti svoj kraj. *„Poveza sam u taj OPG i proizvodnju i prodaju sekundarnu i napravila se jedna cjelina, znači održivi razvoj. Imam svoje vinograde, maslinike, smokovnike, proizvodimo od ljutike, kapule, luka, krumpira, pjetlova domaćih, janjce uzmem u Zagori, sve uzmem iz nekog OPG-a ako fali, sir isto tako.“*

Pročelnica za EU fondove Općine Lećevica naglašava da se dobre ideje iz drugih krajeva Hrvatske i svijeta mogu realizirati i u Zagori „Potreba je na primjer za onim malim, bonsai povrćima. Njih je jednostavno uzgojit, ne treba ti puno kvadrata. I turisti traže, dok su tu u apartmanu, da vode brigu o tim stablima, jesu li pomice, papričice ili nešto treće.. i to košta i ima svoju cijenu. Poduzetnička ideja. I Europa nudi na temelju toga sredstva do 15 tisuća eura“ (D.K.). Uz to, ističe neke primjere ljudi s prostora LAG-a Zagora koji su svoje ideje već realizirali. „Jedan čovjek uzgaja shitake gljive, a jedna cura proizvodi energiju iz biomase. Svoju struku je tako uspjela primijeniti i to na prostoru Zagore“ (D.K.). Mještanka Lećevica također se dotiče prednosti lokalne proizvodnje u svrhu razvoju ruralnog turizma. „Kad ti neko dođe u goste, normalno da ću mu dat 10 jaja, neku lavandu koju san napravila, normalno da ću mu dat nevenovo ulje ili neku mast, nabrat blitve i njima je to super. Kokoš šeta po dvorištu – wow, imaš ovce, imaš janjce.. turisti to traže. Njima je gušt i pomust kravu“ (Ž, 40).

Župan Šibensko-kninske županije ističe sve veći interes za ruralnim turizmom kao jednim od najvećih potencijala prostora Zagore. „U seoskom, ruralnom turizmu Zagora ima enormne potencijale, a s druge strane nismo to iskoristili. Interesa ima, i ovi koji sad imaju nekakve luksuzne vile za odmor i slično, sada jako dobro zarađuju i popunjenost im je veća u odnosu na vile ili nekakve slične smještaje koji se nalaze izravno na obali“ (M.J.). Vlasnik restorana u Mirlović Zagori ističe važnost autentičnosti kod razvoja turizma u ruralnom području. „Iduće u planu su nam smještajne jedinice. Toga fali puno u Zagori. Toga koliko god se napravi, sve će biti puno. To bi trebalo napraviti autentično i lokalno ko šta san i ja cili sebe brendira pod tu priču“ (M.S.).

O važnosti lokalnog umrežavanja u dodavanju dodane vrijednosti turističkim proizvodima govori voditeljica LAG-a Zagora na primjeru projekta suradnje. „Projekt suradnje tzv. Klub 7, njega provodimo s još 6 hrvatskih klubova, a intencija je kroz njega dodat dodatnu vrijednost turističkom proizvodu. Umrežavanje različitih subjekata iz javnog, gospodarskog i civilnog sektora na način da se oformi tzv. turistički klub proizvod, znači da se različiti akteri na tržištu zajednički udruže i ponude jedinstven udružen proizvod u obliku jednodnevnog izleta“ (M.B.R.). Osim tog projekta koji se odnosi na stvaranje novog turističkog proizvoda na tržištu, voditeljica LAG-a govori i o planiranom projektu koji se temelji na dodavanju dodane vrijednosti na već postojeću ponudu. „Radit ćemo “Masterchef” radionice na način da ćemo sa stvarno vrhunskim kuharima Hrvatske osmisli kompletno novi “menu” za restorane koji će bit naslonjeni na potpunu tradiciju kulinarsku tradiciju

Dalmatinske zagore, ali će imat slojeviti dodatni “touch“ 21. stoljeća [...] stvara se brand i onda će ta kuharica praktički bit produkt toga i ponuđeni javni “menu“ za rad za lokalne ugostitelje s kojim oni mogu onda, s jedne strane dignut kvalitetu, i s druge strane dignut cijenu proizvoda“ (M.B.R.)

Sukladno očekivanjima, sugovornici posebno naglašavaju povoljniju cijenu zemljišta u odnosu na obalu kao važan potencijal za budući razvoj. Osim toga, već primjećuju promjene koje se događaju u prostoru uzrokovane tim efektom. Prometnik HŽ-a ističe: *„Ima povratnika, a ima i nekih drugih koji dolaze. Jer povoljne su još nekretnine, dosta malo novaca dođu nekretnine koje si doli nemoš priuštiti. Kako su dolje skočile cijene, vamo je postalo interesantnije“ (J.Ž.).* Mještanka Lećevice uočava pozitivne promjene koje se događaju na prostoru Općine Klis, a za koje smatra da imaju potencijal doprijeti i do njezinog mjesta. *„Bitna je cijena kvadrata. Evo ti recimo Bročanac i Konjsko. To je isto bilo pusto ka i ovde. Ali onda su se gradile kuće i prodavale se i to su se ljudi doselili, a mislim da će tako biti i tu. Konjsko je opet bliže Splitu nego mi, ali cijene kvadrata i tamo idu prema gore.“* Zanimljivo, stanovnik Konjskog koji se i sam nedavno vratio u naselje, ističe potencijal prostora između Konjskog i Lećevice. *„Ima mjesta za još pola Splita da tu stane, odavde do Lećevice, ne bi bilo nijednog podstanara doli. Ti za cijenu malog dvosobnog stana na periferiji možeš tu nać znaš kakvo zemljište i izgradit znaš kakvu kuću. Ja ne znam kad će to ljudima sinit u glavu“ (I.D.).*

Osim dolaska stanovništva na prostor Zagore, sugovornici intervjua primjećuju i gospodarske pomake u vidu novih investicija. Osim toga, kao priliku za budućnost vide povećanje broja radnih mjesta. Voditeljica LAG-a Zagora navodi otvaranje poslovne zone u Primorskom Dolcu. *„Iako je samo infrastrukturno opremljena, oni imaju dobre ideje, imaju dobre investitore, uzeli su u zakup zemlju i kreću s gradnjom. Jedan dio toga iskoristit će se za male charter letove“ (M.B.R.).* Načelnik Općine Marina također ističe izgradnju nove poslovne zone koja se pokreće u Vinovcu. *„Za radnu zonu sad smo napravili reciklažno dvorište, jedan pogon je za izradu namještaja, drugi za preradu kamena i jedan građevinar ima halu zasad“ (A.M.).* Osim toga, čini se da dugogodišnji projekt izgradnje Centra za gospodarenje otpadom u Lećevici kreće s realizacijom. Pročelnica za EU fondove u Općini Lećevica ističe dobre strane projekta, kako u kontekstu izgradnje infrastrukture, tako i u otvaranju novih radnih mjesta. *„Sve ove zaobilaznice, trafostanice i ostala infrastruktura to je sve za centar. Praktički to se ništa ne bi radilo da nije to strateški, državni projekt. Mislim da će to u budućnosti značit ljudima jer će se otvorit oko 50 radnih mjesta. Evo to je ta*

strategija. Imamo zemljište koje prodajemo i ljudima koji tu rade ponudimo ga jeftino, oni izgrade kuću i tako si već naselio 50 obitelji. Eto to je prava demografska mjera, a nije demografska mjera jednokratna. Čim čovjek nema radnog mista, on ide ća“ (D.K.).

U kontekstu zapošljavanja, zanimljivi su još citati voditeljice LAG-a i župana Šibensko-kninske županije. *„U Dugopolju puno mladih koristi mjere samozapošljavanja, šta je dobra priča, svjesni su toga da njihovo obrazovanje koje nije akademsko, nego da je srednjoškolsko, ali su obrtničkih zanimanja, skužili su da mogu od toga lipo živiti i sada jako puno njih prelazi u to da otvara vlastite obrte i tvrtke“ (M.B.R.).* S druge strane, župan Šibensko-kninske vidi širenje digitalnog društva kao priliku za privlačenje doseljenika iz drugih dijelova Europe. *Mislim da ćemo imati sve više doseljenika iz drugih dijelova Europe i svijeta koji prepoznaju blagodati naše klime i okoliša, a uz ovo digitalno društvo koje danas postoji, gdje možete raditi i ove složene poslove koji su intelektualni od praktički bilo gdje u svijetu. Mislim da ćemo imati takvih ljudi koji će dolaziti“ (M.J.).* Uz sve to, kao relevantan projekt važno je naglasiti izgradnju edukativnog vatrogasnog centra u Vučevici koji će osim novih radnih mjesta, otvoriti i mogućnost te vrste obrazovanja na prostoru Zagore. *„Osim tunela kroz Kozjak, u Vučevici se planira veliki vatrogasni centar, glavni edukacijski vatrogasni centar u ovom dijelu Europe“ (D.K.).*

Problem socijalne marginaliziranosti koji proizlazi iz dobno-spolnog sastava stanovništva, same raštrkane mreže zaselaka te loše prometne povezanosti obilježje je velikog dijela Zagore. Danas je taj problem u Općini Lečevica znatno umanjen zahvaljujući različitim EU projektima koji se provode na prostoru općine. *„Jedan projekt je Zaželi, a drugi je Zajedno za nas. 96 je korisnika na projektu Zaželi, a odnosi se na starije i nemoćne s područja općine koji se ne mogu brinuti sami sa sebe i ne primaju druge pomoći nego isključivo u vidu pomoći kroz geronto domaćice“ (D.K.).* Mještanka Lečevice, ujedno zaposlena kao geronto domaćica na projektu, gotovo svaki dan obilazi svojih šest korisnika. *„Ljudi su jako zadovoljni projektom. U početku je bilo malo kao dok se upoznamo i dok saznaš kako ljudi žive. A sad je to već: „A kad ćete, a kad ćete? Nemojte nas zaboravit“, pa plaću. Veliko se prijateljstvo stvori između nas i korisnika. Raspoređeni smo po zaselcima i vozimo ih u doktora, po lijekove, ambulanta je tu u Lečevici, ali opet ih neko mora dovest.“ (Ž, 40).* Osim toga, zahvaljujući projektu i sama je dobila mogućnost polaganja vozačkog ispita. *„To je super stvar. Možda inače i ne bi polagala“.* Pročelnica za EU fondove Općine Lečevica navodi prednosti i druga dva projekta koja se financiraju iz Europskog socijalnog fonda. *„Drugi projekt koji se provodi ima još 12 žena i tu su uključena tri muška i jedna*

ženska njegovateljica. Imamo i projekt Svi za Lećevicu, to su radionice, namijenjene i starijim i mlađim korisnicima i to je onaj nekakav društveni aspekt. Bilo je skoro osansto i nešto radionica. Renomirani stručnjaci su radili s njima, od šivanja, od likovnjaka. U Radošiću smo adaptirali jedan prostor kroz taj projekt. Imali su kulinarske radionice, šivaće, likovne, psihološke, suhozide, „decupage“, kulturnih 40, kukičanje. Arheološke su isto bile interesantne. To se ljudima baš sviđjelo, uvijek su pitali: „Kad će? Šta će?““ (D.K.). Osim toga, ističe da općina ima samo dvoje stalnih zaposlenika, ali čak 42 ako se pridodaju ljudi zaposleni na EU projektima. „Imamo ukupno 9 europskih projekata i oko 15 milijuna (kuna). Mislim da je čak negdi izašlo da smo drugi per capita u Hrvatskoj po tome.“ (D.K.).

LEADER programom, Europska unija direktno dodjeljuje sredstva lokalnim akcijskim grupama i tako nastoji potaknuti razvoj u ruralnim područjima. Voditeljica LAG-a Zagora na pitanje o ulozi LAG-a u razvoju prostora odgovara sljedeće: „Ne mislim ja da je uloga LAG-a ikad krucijalna i važna u tolikoj mjeri jer mi smo premali. Mi smo prije svega udruga, udruga koju čine predstavnici javnog, gospodarskog i civilnog sektora. To su relativno mali broj članova. Oni jesu respektabilni članovi u zajednici, odnosno to su oni koji su uopće agilni da se uključe i daju dio svog slobodnog vremena za nešto“ (M.B.R.). Ipak, izdvaja prenošenje dobrih ideja u ruralni prostor kao glavnu ulogu koju bi LAG mogao imati u razvoju prostora. „Fokus doista treba biti na animaciji svakoga LAG-a, fokus svakako treba bit na razmjeni, da prenosi dobre ideje. Ne možete vi natjerati ljude da se za nečim vode, ali ljudi uglavnom funkcioniraju tako da kopiraju. Postoje pioniri koji su prvi, to su oni koji imaju najveći poduzetnički duh, žele bit prvi, prvi će stvarat novi put, a svi ostali su oni koji kopiraju. Idu za prvim. I sad ako LAG može dovest svojim suradnjama nove ideje, na način da to animira okolicu pa će opet se neki pioniri prvi uhvatit, pa će se iza pionira kačit neki drugi, pa onda bi to mogao bit nekakav pomak. Druge vrste intervencija koje će dat nekakav značajni doprinos razvoju zajednice, ja kao voditelj, ne vidim“ (M.B.R.).

Prije konačne vizije budućeg razvoja od strane sugovornika, iznijet će se još odgovori koji se tiču razvoja od strane lokalnih, županijskih i državnih vlasti. Načelnik Općine Marina, kao predstavnik lokalne vlasti u ovom intervju istraživanju, ističe važnost općine u izgradnji infrastrukture. Radimo intenzivno na vodovodu znači i sad smo radili vodospremu i kompletnu magistralnu cijev za Bliznu Donju, a projekt izgradnje vodovoda za Bliznu Gornju, 14 milijuna kuna, rješavamo imovinsko-pravne odnose.“ (A.M.). Uz izgradnju radne zone u Vinovcu, ističe osnivanje Marinskog komunalca koji je također osigurao radna mjesta. „U komunalcu imamo više od 30 zaposlenih, puno svojih kamiona i napravili smo to reciklažno

dvorište“ (A.M.). Ipak, navodi kako općina teško može bez potpore županije i države. „Zagora ima svoj potencijal samo ne možemo mi bez potpore županije i bez potpore ministarstva. Teško ćemo. Ne treba nam neka ekspanzija ni ubrzan razvoj. Triba nam pomalo ali nam triba podrška.“ (A.M.)

Župan Šibensko-kninske govori o ulozi županije u razvoju prostora Zagore. Pri tome stavlja naglasak na prostorno planiranje. *„Projekti su vezani uz potpore u gospodarstvu, poduzetnicima, zatim poljoprivrednicima jer to su mahom ruralni krajevi. Ali ono što je ključno je da ujedno i mijenjamo prostorno-plansku dokumentaciju koja je u određenim aspektima ograničavajuća i treba vidjeti recimo to što ljude zabrinjava“ (M.J.).* Povezano s tim, navodi problem s obnovljivim izvorima energije, odnosno vjetrenjačama koje narušavaju kvalitetu života pojedinih prostora. *„Mi smo u novom prostornom planu na temelju komunikacije s JLS i na njihove prijedloge stavili određene aspekte tamo obnovljivih izvora energije koji nisu vjetrenjače već su fotonaponske ćelije. Očekivamo da bi to trebalo donijeti nova sredstva JLS-ima s kojima bi oni mogli graditi infrastrukturu ili nekakve druge aktivnosti koje se tiču lokalne zajednice, a koje su njima od interesa i na taj način očuvati i stanovništvo i potencijalno ulagati u nekakve ekonomski isplative projekte koji će otvarati radna mjesta“ (M.J.).*

11.3. Vizija budućeg razvoja

Posljednje pitanje intervjua odnosilo se na viziju života u Zagori u budućnosti. Svi sugovornici iznijeli su svoje mišljenje o razvoju kroz idućih 10 godina pri čemu se mogu identificirati elementi koje smatraju ključnima. Vizije razvoja često su neizostavan dio razvojnih strategija nekog prostora. Europska komisija, na primjer, provodi istraživanja i rasprave na temelju kojih stvara viziju razvoja ruralnih područja (Europska komisija, n.d.). Osim toga, Nacionalna razvojna strategija do 2030. (NRS), kao krovni dokument strateškog planiranja u Republici Hrvatskoj, između ostalog se temelji na samoj viziji Republike Hrvatske kao konkurentne, inovativne i sigurne zemlje, prepoznatljivog identiteta i kulture, zemlje očuvanih resursa i kvalitetnih životnih uvjeta (Arneri, 2021). Dakle, vizije budućeg razvoja mogu poslužiti kao važan alat u upravljanju prostorom. S obzirom na to, vizije razvoja Zagore od strane relevantnih sugovornika ovog intervjua, skupa sa svim kvalitativno i kvantitativno istraženim izazovima i potencijalima Zagore, mogu poslužiti kao osnova za donošenje konkretnih razvojnih mjera. Kako bi se istaknuli stavovi svakog pojedinca, najprikladnije je bilo odgovore prikazati pojedinačno.

„Koja je vaša vizija života u Zagori kroz idućih 10 godina?“

- *“Ja vidim da će biti bolje nego u itijednom gradu. Eto to je moje viđenje. Ako budu ljudi pametni da krenu i da razmišljaju o budućnosti, trebaju razmišljati na selima jer to neće izumrijeti. Samo je biti volje i htijenja koliko čovik želi i šta želi. Ja sam ogorčen kad čujem iša vanka raditi, a nije tja raditi ovde. To mi je najveći apsurd. Smatram da onaj tko želi ne mora uopće puno znati, može puno imati. Samo mora biti to. A iza toga mora stajati puno sati rada, a ne kafići. To je velika razlika. Zagora će samo rasti i vidi se da potencijal svake godine sve više raste. Dosta je gostima više tih cesta, gužva, autoputa. On želi doći i odmoriti dušu i tlo, a ne da ga moru gužvati. Tamo je ključ uspjeha i centar života, virujte.”* – Mate Sučić, ugostitelj, Mirlović Zagora
- *“Neće se sad događati da će Zagora biti neka velika ekspanzija. Prvenstveno je to turizam, ali i poljoprivreda. Zdrava snaga i ekologija, to još imamo i nemore nam niko uzeti i to ja koristim i to je potencijal za dalje. Zdrav život će nas održati ovdje i mislim da će svijet težiti prema Zagori. Imati će goste dolje, a oni će dolaziti nama gore. A turizam, to nam i je prednost, a i ne treba nama puno svita, treba održati tu održivost i mislim da će imati sve više i više OPG-ova tako da se možemo udružiti jer nismo mi konkurencija. Samo udruživanje i samo zdrava konkurencija. I domaćih proizvoda.”* – Ante Mamut, načelnik Općine Marina, ugostitelj
- *“Mislim da će biti bolje. Neki novi ljudi su se već doselili živjeti, mladi manje odlaze. Mislim da je već prije nekog vremena zaustavljeno padanje, već se počelo dizati sve. To govorim o Primorskom Dolcu, mi imamo sve uvjete za život, ali i Perković i Sitno isto. U cilu Zagoru se vraća život lagano. Ona mjesta šta su skroz zabačena isto se pomalo vraćaju, gore Unešić i Utore, sve se počinje polako vraćati.”* – Jakov Žunić, prometnik HŽ-a na postaji Perković

- *“Ja vidim da će biti bolje i da će bit više svega tu. Ovaj tunel će ipak otvoriti lakše dostupnost ovog dijela. Nama sada treba pola sata do Kaštela, pola do Splita i sve je tko ima auto za čas. U Splitu nemaš mjesta za parkirat. Mislim da će doći do razvoja ruralnog turizma jer turistima je previše galame i buke po tim zemljama, oni traže nekakav mir i tišinu i njima je zapravo ovo interesantno jer kao nije na divlje, a je.”* – mještanka Lećevica (40), geronto domaćica na projektu Zaželi, doseljenik
- *“Ja mislim da će nekakvi prirodni ekonomski tokovi možda dovest do toga da će se razvit ovaj dio. Jer kvadrat stana brzo ide na gore na obali. Ljudi su jako zainteresirani što se tiče kupnje zemljišta, ali mi zemljišta nemamo. Ili ono šta imaju privatnici ili ono što su neriješeni imonsko-pravni odnosi. To je problem. Znači po meni, iz mog iskustva, jedina mogućnost ovih malih sredina je da se u nekakvoj fazi uzme i da se izdvoji nekako pravno iz RH, da se napravi neka parcelacija i na taj način se ljudima povoljnije prodaje zemljište. To je neki moj model koji bi bia dobar za naseljavanje. Da imaš riješeno imovinsko-pravno i infrastrukturu i da možeš prodat po nekoj povoljnoj cijeni. I tako sad deset ljudi, deset familija, da svak ima po troje dice, nije baš malo. Osim toga, jedina je mogućnost naseljavanja kroz radno mjesto. Da ti osiguraš nekakvo radno mjesto tim ljudima i stambeno pitanje. To je prava demografska mjera. Na tome radit.”* – Danira Kujundžić, Pročelnica za opće i pravne poslove i EU fondove, Općina Lećevica
- *“Optimistični smo ali treba pripaziti da nam se ne bi obilo u glavu. Jer taj mir koji imamo tribamo čuvati jer smo se zbog toga i vratili da ti možeš imati svoju privatnost, mir, prošetati. Mi da sad dovedemo tu pola Solina samo bi napravili još jedan Solin. Trebamo učiti na povijesti i tako graditi dalje. Trebamo dovest stanovništvo, ali napraviti bolji raspored. Imati određen spoj sela ali i nekog urbanizma koji ima sve. Za 10 godina mislim da će bit bolje. Ljudima je grad, urbanizam i megalomanija dosadila i to se osjeti u svakom pogledu. Taj turizam možda krene, možda ne. Poljoprivreda isto. Taj čovik koji gradi taj vatrogasni centar u Vučevici se godinama bori, i sve to radi kako bi mogao ostaviti tim mladim ljudima koji su tu ostali u Zagori da budu bar vatrogasci pa da imaju taj centar. Da se skupi takvih 50 pojedinaca za 10 godina će biti super. Na kraju sve kreće od pojedinca, znači lokalno stanovništvo.”* – Ivan Delić, stanovnik Konjskog, dostavljač i povratnik u naselje

- *“Vizija je živjeti u čistom i očuvanom okolišu gdje sami stanovnici proizvode hranu za svoje potrebe, gdje se brinu jedni o drugima i gdje se mladi ljudi bave aktivnostima visoke dodane vrijednosti. Od turizma do finalnih prehrambenih i drugih proizvoda koji su produkt ekološke poljoprivrede. Taj IT sektor. Kad kažem IT, mislim na njih koji će se doseliti u taj prostor, gdje će pronaći mogućnost svog obiteljskog života. To što mi imamo za podizanje obitelji, uz podizanje naravno prometne povezanosti, mislim da se stvarno mogu napraviti čuda.” – Marko Jelić, župan Šibensko-kninske županije*
- *“Mi još imamo sreću što smo relativno blizu velikim gradovima, šta je ipak taj bazen Splita tu da nas privuče. Ako se izvuče taj tunel od Vučevice na Kaštela, onda će ta komunikacija bit u tom dijelu zaleđa još brža, već sad raste cijena zemljišta u Vučevici samom tom činjenicom da se ondje uopće planira, a niču i kuće za odmor [...] a tog će biti još i više, cijeli prostor splitskog bazena je pojeden jer sad će to preć u zaleđe. Ja bi osobno volila da se sada iskoristi moment da to ne bude po sustavu divlje gradnje, nego da to stvarno bude planirana gradnja, da se stvaraju kvalitetni prostori, da se dobri urbanistički planovi naprave, jer te općine nemaju sredstava, ne moraju ih imat, mora ih imat županija, država. Država bi trebala preuredit prostor Zagore, osmislit ga, bit svjesna da se neće u Zagori događat stočarstvo, neće se ljudi vratit na visokodohodovnu poljoprivredu, i ne treba tako razmišljati. Ako jesmo turizam, onda taj bazen Zagore nek bude takav. Ako nam fali prostora životnoga u priobalju, onda ga da se mora uzest u Zagori, građevinske zone moraju bit rezidencijalnog tipa, moraju bit enormno kvalitetno uređene, da budu po mjeri čovjeka, a ne stjecanja profita. [...] Ako se stvori rezidencijalni bazen u zaobalju onda on stvara pretpostavke da se počnu stvarat javne investicije, [...] onda će bit i komunalnog razvoja na veći broj ljudi, onda će se dogoditi privatne inicijative u različitim aktivnostima bilo koje ekonomske grane [...] Ali ako se izgradi škola i ako ljudi sada imaju mogućnost zadržavanja u svom mjestu gdje im je jako bitno da je tu i trgovina, da je tu i frizer, dom zdravlja, automehaničar i ta priča raste. Taj zaokret kad bi se dogodio to bi bila ekstra priča. Ali da bi se on dogodio, jedino što ja vidim da se takva stvar može dogodit, to je država.” – Marijana Botić Rogošić, LAG Zagora*

12. RASPRAVA

Rezultati proizašli iz anketnog istraživanja i intervjuja, skupa s analizom sekundarnih izvora, omogućili su identifikaciju cijelog niza izazova s kojima se Zagora danas suočava s jedne strane, ali su s druge strane ukazali i na brojne potencijale koje taj prostor nudi. Prije svega, ograničenja u razvoju proizlaze iz demografske slike prostora. Proces depopulacije posljednjih je desetljeća ostavio za sobom nepovoljnu dobno-spolnu i obrazovnu strukturu te mali udio radno sposobnog stanovništva. Uz to, negativna prirodna promjena skupa s emigracijom utječe na daljnji gubitak stanovništva i sve dublji proces starenja. Nejašmić i Toskić (2013) ističu da proces starenja ima dalekosežne negativne implikacije na cjelokupni društveni i gospodarski razvoj. Uz to, anketno istraživanje pokazalo je da čak 41 % ispitanika razmišlja o iseljenju u idućih 10 godina. S druge strane, dio ispitanika koji nema želju za iseljenjem navodi cijeli niz pozitivnih faktora za ostanak na prostoru Zagore. Motivi poput mira, prirode i čistog zraka ukazuju na važnost ruralnog okoliša u izboru mjesta stanovanja. Slične razloge ističu ispitanici i drugih ruralnih krajeva pa tako Crump (2003) u istraživanju okruga Sonoma pokraj San Francisca navodi da više od 50 % ispitanika navodi ruralni okoliš kao najvažniju odrednicu doseljenja (Woods, 2020). Kao najistaknutiji razlog za ostanak na prostoru Zagore pokazao se osjećaj pripadnosti mjestu koji se očituje kroz navođenje osjećaja povezanosti sa selom, s obiteljskom kućom, korijenima ili djedovinom. Uz to, povezanost između osjećaja pripadnosti mjestu sa željom za ostanom u naselju ukazuje na važnost tog faktora u kreiranju suvremene demografske slike Zagore. Sličnu pojavu uočavaju Nejašmić i dr. (2018) u istraživanju o potencijalima hrvatske krške periferije gdje se emotivna vezanost za rodni kraj pokazala kao drugi najvažniji faktor u potencijalnom preseljenju studenata na taj prostor. Kod toga treba naglasiti da su muški ispitanici Zagore izrazili značajno jači stupanj pripadnosti mjestu u odnosu na žene, kao i manju želju za emigracijom, a statistička analiza potvrdila je da postoji značajna veza između tih pojava.

Kod osjećaja pripadnosti pojedinim regijama, rezultati pokazuju izraženiji osjećaj pripadnosti Dalmatinskoj zagori u odnosu na onaj prema samoj Zagori. Vukosav (2015) navodi da je u kontekstu Dalmatinske zagore homogenost i uniformnost prostora određena većinom negativnim socioekonomskim trendovima tijekom druge polovine 20. stoljeća, te relacijskim čimbenikom koji proizlazi iz kontrasta priobalja i zaobalja. Iako autor ističe da je percepcija povijesne Zagore uglavnom svedena na lokalni identitet koji proizlazi iz tradicijskih kriterija, pokazalo se da je jači stupanj pripadnosti Zagori u odnosu na

Dalmatinsku zagoru zabilježen jedino kod ispitanika Općine Lećevica i Općine Unešić. Osim toga, u istraživanju Vukosava i Fuerst-Bjeliš (2015) o medijskoj percepciji prostornih identiteta na prostoru unutrašnjosti Dalmacije rezultati su pokazali moguće izdvajanje pet vernakularnih regija (Ravni kotari, Bukovica, Dalmatinska zagora, Zaobiokovlje i Neretvanski kraj) ali ne i Zagore. Sve ukazuje na povećanje zastupljenosti pojma Dalmatinska zagora nauštrb termina Zagora, kako u kontekstu toponima na geografskim kartama (Vukosav, 2011: *Percepcija prostornog obuhvata Zagore u odabranim kartografskim izvorima*), tako i među lokalnim stanovništvom.

Wertheimer-Baletić (2003) kao bitnu pretpostavku za usporavanje, a zatim i zaustavljanje nepovoljnih demografskih trendova vidi povećanje stope gospodarskog rasta i porast zaposlenosti. Upravo to se dogodilo u Dugopolju koje je iskoristilo povoljan geografski položaj u splitskom zaleđu i komparativne prednosti koje iz tog proizlaze. Faričić (2011) navodi da je primjer intenzivnoga društveno-gospodarskog razvoja Dugopolja moguće slijediti samo djelomično, i to u rijetkim slučajevima minijaturnih polova razvitka pri čemu ističe potencijal općinskih središta Zagore. Prema navodima sugovornika intervjuja, taj se proces danas u manjoj mjeri i događa, a ističu primjer gospodarske zone u Primorskom Dolcu te one u Vinovcu (iako nije općinsko središte). Osim toga, projekti poput izgradnje Centra za gospodarenje otpadom u Lećevici ili edukativnog vatrogasnog centra u Vučevici svakako predstavljaju pozitivan korak prema dovođenju radnih mjesta na prostor Zagore koja su više puta istaknuta kao važan čimbenik u zadržavanju stanovništva.

Botić (2011) ističe mane unutar upravno-teritorijalne organizacije Hrvatske na primjeru malih općina koje nisu u mogućnosti vlastitim proračunskim sredstvima pokriti ni minimum svojih troškova bez pomoći države. Autor navodi da lokalna zajednica u takvim općinama nema mogućnosti konzumirati usluge koje ekonomski vitalnije općine i gradovi mogu uredno i redovito servisirati te stoga predstavljaju primjer ekonomski neodrživih općina. S obzirom na to, ulazak u Europsku uniju pokazao se izrazito pozitivnim faktorom što se vidi na primjeru Općine Lećevica, koja je unatoč tome to što odgovora opisuje, uspjela vratiti život na prostor općine zahvaljujući angažiranosti po pitanju EU projekata. Stvaranje partnerstva i suradnje između aktera u ruralnom prostoru također je naglašeno od strane sugovornika intervjuja, posebno u kontekstu razvoja poljoprivrede i ruralnog turizma. „Alternativna poljoprivreda i ruralni turizam trebaju biti jedan od pokretača razvoja Zagore.“ (Kisić i Pavletić, 2015, 92). Autori ističu da je temeljno ograničenje razvoja ekološke (kao i konvencionalne) poljoprivrede na ovom području prevelika usitnjenost gospodarstava i mali

broj proizvođača. Bez obzira na to, današnji pomaci u povezivanju ugostiteljstva s ekološkom proizvodnjom i u konačnici, ruralnim turizmom, očituju se kod sugovornika koji su samoinicijativno pokrenuli posao u svojim selima, ali i kroz projekte na kojima radi LAG Zagora. Ruralni turizam za Šimunovića (2011) predstavlja jednu od aktivnosti koja bi ublažila negativne procese u Zagori zbog zadržavanja dijela aktivnog stanovništva u naseljima. Osim toga, autor navodi da bi to omogućilo nastavak tradicionalne poljoprivredne proizvodnje skupa s obnovom seoskih kuća i imanja. Recentan rast broja turističkih dolazaka na prostoru Zagore, kao i rezultati intervju istraživanja ukazuju na to da se navedeni proces u nekim dijelovima Zagore već i događa.

Kao projekt od velikog značaja za Zagoru ističe se planirana izgradnja tunela kroz Kozjak između Kaštel Gomilice i Vučevice. Realizacijom projekta, omogućila bi se brža komunikacija između središnjeg dijela Zagore i obale što je od ključnog značaja za stanovništvo tog kraja. Dragić i dr. (2018) u istraživanju u novogradiškom kraju zaključuju da prostorni domet centralnih funkcija ovisi u prvom redu upravo o prometnoj povezanosti s centralnim naseljima višega reda jer se pokazalo da nije moguće korištenje funkcija bez prometnih sredstava. Ovisnost stanovništva Zagore o prometnoj povezanosti potvrđuje i to da se čak 72,2 % ispitanika svakodnevno koristi automobilom, a još 17,5 % najmanje jednom tjedno. Takva slika rezultat je koncentracije centralnih funkcija u gradovima, koji su uglavnom smješteni na obali. Uz to, iz rezultata klaster analize proizlazi da je velik dio naselja Zagore, posebice onih s iznimno negativnim demografskim trendovima, vremenski udaljen od centralnih naselja što ih stavlja u nepovoljan položaj u kontekstu potencijala za budući razvoj. Radeljak Kaufmann (2015) ističe da su apsolutna i relativna dostupnost funkcija ključne za stanovništvo gravitacijskog područja te da se zajednički one snažno odražavaju na kvalitetu života stanovnika određenog područja. S obzirom na to, ne iznenađuje da su ispitanici općina koje su dobro opremljene centralnim funkcijama (Dugopolje i Primorski Dolac) ujedno izrazili najveće zadovoljstvo ukupnom kvalitetom života, skupa s ispitanicima Općine Klis kojima su te funkcije vremenski dostupnije u odnosu na ostatak Zagore.

Uz sve navedeno, anketno istraživanje pokazalo je da Split ima najveću snagu u privlačenju stanovništva Zagore pa se tako njegov utjecaj širi i na područje Šibensko-kninske županije (Općina Unešić). Šimunović (2011, 83) smatra da bi Split trebao imati važnu ulogu razvoju svog zaobalnog prostora: „Grad Split još uvijek ne razumije snagu svoga regionalnog područja, ne razumije ni to da bez te Dalmatinske zagore ni grad Split nema snagu prosperiteta, ne razumije da je zaobalni prostor dio njegova živog organizma“. Danas je taj

problem djelomično umanjen ITU mehanizmom kao alatom Europske unije za strateški razvoj urbanih aglomeracija među kojima je i ona splitska. Faričić (2011) također ističe presudnu ulogu Splita, ali i Šibenika i drugih naselja u obalnom proćelju Zagore (Trogir i Kaštela) koji bi sustavno dio svojih funkcija trebali premještati u zaobalje. Tome u prilog ide i analiza cijena građevinskog zemljišta prema kojoj su ona i po nekoliko puta povoljnija u Zagori u odnosu na obalu. Šimunović (2011) ističe da se proces suburbanizacije preseljava u zaobalne prostore upravo kao posljedica visoke cijene zemljišta u urbanom prostoru i sve većeg manjka slobodnog prostora. Sugovornici intervjuja upravo su to vidjeli kao jedan od najvećih potencijala u pretakanju pozitivnih trendova s obale u Zagoru. Osim toga, treba istaknuti činjenicu da je većina iseljenika iz Zagore imigrirala na obližnju obalu. Woods (2020) govori da se na temelju opažanja u nekoliko zemalja može zaključiti da se veći dio migracija iz urbanog u ruralno ne odnosi na novopridošle, nego na povratnike. „Povratnici se uglavnom lakše integriraju u zajednicu i nerijetko osjećaju predanost mjestu koja vodi radu za opće dobro“ (Woods, 2020, 87). Na temelju toga, postavlja se pitanje hoće li i kada će prodaja nekoliko puta vrijednije nekretnine na obali skupa s povratkom na selo postati primamljiva stanovništvu podrijetlom iz Zagore. Tome opet u prilog ide istraživanje Nejašmić i dr. (2018) koji su utvrdili da je emocionalna vezanost uz rodni kraj jedan od najvažnijih faktora u želji za preseljenjem na taj prostor.

„Zagora već desetljećima djeluje kao prostor zavjetrine u odnosu na suvremene litoralizacijske tijekove. Oni se zaustavljaju već na privjetrinskim padinama Kozjaka i Mosora pa ne dotiču, kao što to ne čine ni maestral i zmorac, svojim mogućim blagotvornim utjecajima prostor zavjetrinskih padina i brdsko-dolinskog krškog prostora Zagore“ (Faričić, 2011, 104, usp. Matas, Braičić, 2010.). S obzirom na analizirane razvojne trendove, treba se složiti s tim da i dalje priobalna uzvišenja čine granicu u stupnju razvoja na većem dijelu prostora. Ipak, prelijevanje trendova s obale u Zagoru već je dugi niz godina vidljivo na primjeru Dugopolja, a danas se, barem početak pozitivnih promjena, osjeti i u drugim prostorima u Zagori. Evidentan je pomak unaprijed u smislu iskorištavanja prednosti koje prostor Zagora nudi, a na temelju svega istraženog s razlogom se može reći da se pravi potencijali Zagore tek trebaju iskoristiti. Na temelju toga, s posebnim naglaskom na planiranu izgradnju tunela kroz Kozjak, opravdano je reći da Faričićev (2011) navod u skorijoj budućnosti više neće odražavati pravu sliku Zagore.

13. ZAKLJUČAK

Zagora je prostor u kojem se, unatoč cijelom nizu negativnih razvojnih obilježja, mogu identificirati i brojni potencijali za budući razvoj. Faktori kao što su nekoliko puta niža cijena zemljišta u odnosu na obalu, sama obilježja ruralnog krajolika i visok potencijal za razvoj ruralnog turizma, pokazali su se važnima u kontekstu privlačenja (ili zadržavanja) stanovništva na prostoru Zagore, a vidi se pomak i u vidu novih investicija i projekata koji se provode. Osim toga, utvrđene su značajne prostorne razlike u tim potencijalima što zorno prikazuje klaster analiza naselja prema demografskim obilježjima i vremenskoj dostupnosti centralnim funkcijama. Ističu se veće prednosti naselja koja se nalaze bliže obalnim gradovima, u prvom redu Splitu, a u manjoj mjeri Šibeniku i Trogiru. S druge strane, periferna naselja u središnjem dijelu Zagore obilježena su izrazito negativnim razvojnim trendovima što je posebno naglašeno u vidu nepovoljne demografske slike naselja.

Shodno tome, može se reći da je prva hipoteza prema kojoj demografija predstavlja glavno ograničenje u razvoju, potvrđena. Izuzetno nepovoljna dobnospolna struktura stanovništva već se negativno odražava na ostala razvojna obilježja, a neka naselja blizu su izumiranja. Osim toga, činjenica da je preko 40 % ispitanika navelo da ima želju za iseljenjem predstavlja prijetnju budućem razvoju Zagore. Pri tome treba istaknuti da je dokazana veza između želje za iseljenjem i spola ispitanika ($\chi^2 = 14,96$; $df = 1$; $p < 0,01$) što treba uzeti u obzir pri donošenju demografskih mjera u budućnosti.

Povezani s tim, dokazano je da osjećaj pripadnosti mjestu igra izuzetno važnu ulogu u zadržavanju stanovništva na prostoru Zagore, a neki autori navode upravo povezanost s prostorom kao potencijal za povratak iseljenog stanovništva. Osim toga, kod želje za iseljenjem, osjećaj pripadnosti mjestu istaknut je kao najvažniji faktor koji utječe na tu odluku ($\chi^2 = 32,41$; $df = 4$; $p < 0,01$), čak važniji od samog zadovoljstva kvalitetom života. Ako se tome pridodaju citati lokalnog stanovništva, može se prihvatiti i druga hipoteza, odnosno da osjećaj pripadnosti uistinu predstavlja najvažniji faktor u zadržavanju stanovništva. Tome treba pridodati činjenicu da taj osjećaj ima znatno veću ulogu u zadržavanju muškog stanovništva, u odnosu na žene kojima taj faktor ne igra toliko važnu ulogu.

Kod ispitivanja osjećaja pripadnosti pojedinim perceptivnim regijama, demantirana je treća hipoteza. Odnosno, pokazalo se, da stanovništvo Zagore osjeća u prosjeku jači stupanj povezanosti s Dalmatinskom zagorom u odnosu na samu Zagoru. Izuzetak su općine Lećeveica i Unešić smještene u samom središnjem dijelu Zagore gdje je taj identitet još uvijek nešto izraženiji. Uz to, iako slaba, utvrđena je statistički značajna povezanost između dobi i osjećaja identiteta sa Zagorom ($r = 0,128$, $p < 0,05$). Odnosno, starije stanovništvo u prosjeku osjeća i nešto jači stupanj povezanosti s tim prostorom što ukazuje na daljnje slabljenje značaja pojma Zagora.

Povoljnija cijena zemljišta i nekretnina u Zagori u odnosu na obalni pojas, uistinu se pokazuje kao važan potencijal za demografsku i gospodarsku revitalizaciju Zagore u budućnosti. Osim potvrde tih razlika kroz usporedbu tržišta nekretnina na obali i u Zagori, sugovornici intervjuja ističu to kao već vidljivi čimbenik prostornih promjena, ne samo u Dugopolju, već i u drugim naseljima Zagore. Ako se tome pridoda projekt izgradnje tunela kroz Kozjak, opravdano je tvrditi da će razlika u cijenama između obale i Zagore igrati važnu ulogu u demografskoj i gospodarskoj revitalizaciji Zagore u budućnosti, čime je potvrđena četvrta hipoteza.

Posljednja hipoteza odnosila se na to da će ispitanici onih općina i gradova koji su najzadovoljniji kvalitetom života u svom JLS-u, ujedno najpozitivnije gledati na budući razvoj Zagore. Utvrđena je statistički značajna povezanost između tih pojava ($r=0,485$, $p<0,01$) što ukazuje na potencijalno povećanje razlika unutar regije u stupnju razvoja u budućnosti. Odnosno, stanovništvo razvijenih JLS-a predviđa napredak u stupnju kvalitete života u budućnosti, dok ispitanici općina lošijih razvojnih obilježja, predviđaju stagnaciju ili pad u kvaliteti života čime je potvrđena i posljednja hipoteza.

Na temelju iscrpne analize razvojnih obilježja Zagore može se reći su njezini potencijali danas u velikoj mjeri neiskorišteni. Ipak, analizirani trendovi ukazuju da se sve veći dio tih potencijala iskorištava. S obzirom na to, vizija budućeg razvoja ovog prostora mora se temeljiti na iskorištavanju tih potencijala pri čemu se treba voditi računa o prirodno-geografskim i društveno-geografskim obilježjima ovog prostora. Da bi se takve prednosti Zagore iskoristile, potrebno je strateško donošenje odluka od strane svih razina vlasti skupa s motivacijom lokalnog stanovništva da promijeni stvari na bolje.

LITERATURA

1. Arneri, S., 2021: Ravnomjerni regionalni razvoj i teritorijalna kohezija Republike Hrvatske, *Epoha zdravlja: glasilo Hrvatske mreže zdravih gradova*, 14 (1), 4-6.
2. Bjelajac, S., 2009: Strukturalne promjene stanovništva porječja Krke u razdoblju 1991.-2001. *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 2 (2), 253-274.
3. Blasius, J., Brandt, M., 2010: Representativeness in online surveys through stratified samples, *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique* 107 (1), 5-21.
4. Botić, J., 2011: Opor i Kozjak – Spona priobalja i Zagore, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 195-207.
5. Božić, N., 2017: Obnova i održivi razvitak malih gradova, u: *Stručni skup Urbano-ruralne veze* (ur. Korlaet, A.), Hrvatski zavod za prostorni razvoj, Sveti Martin na Muri, 66-75.
6. Bralić, A., Ramljak, S., 2011: Drniški kraj u demografskim procesima od druge polovice 19. stoljeća do kraja 20. stoljeća, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 323-337.
7. Carević, I., 2011: Problemi i mogućnosti održivog razvoja Omiške zagore na primjeru Općine Šestanovac, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 209-222.
8. Čagalj, M., 2015: SWOT analiza razvoja proizvodnje češnjaka na području Ljubitovice, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zagreb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećevica i Muć, 123-127.
9. Čvrljak, K., 2011: Dalmatinska zagora u dijariju cara i kralja Franje Josipa I. god. 1875., u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 399-454.

10. Derado, K., 1976: Trogirska zagora - suvremeni tokovi razvojnog procesa geografske sredine, *Hrvatski geografski glasnik* 38 (1), 65-74.
11. Dragić, N., Njegač, D., Šulc, I., 2018: Opskrbljenost centralnim funkcijama stanovništva novogradiškog kraja, *Hrvatski geografski glasnik* 80 (2), 55-81.
12. Filipčić, A., 1998: Klimatska regionalizacija Hrvatske po W. Köppenu za standardno razdoblje 1961. – 1990. u odnosu na razdoblje 1931. – 1960., *Acta Geographica Croatica* 33 (1), 7-14.
13. Filipi, J., Bubalo, D., Mravak, I., Dražić, M., Prđun, S., Kezić, N., 2015: Pčelarstvo na području Zagore, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećevecica i Muć, 75-81.
14. Friganović, M., 1976: Geografske osobine primoštensko-rogozničkog kraja, *Hrvatski geografski glasnik* 38 (1), 96-96.
15. Friganović, M., 1979: Populacijsko-geografski pogled na primorski krš Jugoslavije, *Acta Geographica Croatica* 14 (1), 3-16.
16. Fuerst-Bjeliš, B., Lozić, S., Cvitanović, M., Durbešić, A., 2011: Promjene okoliša središnjeg dijela Dalmatinske zagore od 18. stoljeća, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 117-130.
17. Galeković, S., 2011: Promjene u obrazovnoj strukturi ženskoga stanovništva u Republici Hrvatskoj od 1961. do 2006. godine, *Kroatologija* 2 (1), 42-58.
18. Galešić, M., 2005: Anketna istraživanja putem interneta: mogući izvori pogrešaka, *Društvena istraživanja* 14 (1-2(75-76)), 297-320.
19. Gašić, M., Ivanović, I., Madžgalj, J., Perić, G., 2015: Uticaj ruralnog turizma na lokalni ekonomski razvoj, *Ecologica* 22 (77), p.32.
20. Gašparović, S., 2016: Theoretical Postulates of Transport Disadvantage/Teorijske postavke prometne marginaliziranosti, *Hrvatski geografski glasnik* 78 (1), 73-95.
21. Janičić, B., 2019: *Osnove anketnih istraživanja*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad.
22. Kisić, I., Pavletić, M., 2015: Mogućnosti razvoja alternativnih oblika poljoprivrede na prostoru Zagore i njihova aplikacija u razvoju turizma, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur.

- Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećeveica i Muć, 83-94.
23. Kužić, K., 1997: *Povijest Dalmatinske zagore*, Književni krug Split, Split.
24. Lajić, I., 1988: Agrarna gustoća i vanjske migracije poljoprivrednog stanovništva, *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja* (99-100), 143-153.
25. Lajić, I., 2007: Mehaničko kretanje stanovništva i regionalni razvoj, *Migracijske i etničke teme* (3), 209-23.
26. Lamza Maronić, M., Tokić, I., 2012: Utjecaj demografskih čimbenika na društveno – ekonomski razvoj Hrvatske, *Ekonomski vjesnik* 25 (2), 263-270.
27. Lukić, A., 2012: *Mozaik izvan grada – tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*, Meridijani, Samobor.
28. Ljubić, Z., 2015: Zagora kao turističko odredište, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećeveica i Muć, 165-177.
29. Magaš, D. i Blaće, A., 2011: Geografske osnove razvoja općine Unešić, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 131-193.
30. Marinov, N., 2011: Školske prilike kao odraz demografskog stanja u splitskoj Zagori, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 655-667.
31. Matas, M. i Faričić, J., 2011: Zagora – uvodne napomene i terminološke odrednice, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 45-74.
32. Matas, M., 2001: Toponimija dijela Splitske zagore, *Hrvatski geografski glasnik* 63 (1), 121-142.
33. Matas, M., 2005: O Zagori i njenim demografskim obilježjima, u: *Jadranske teme, Sabrana djela* (ur. M. Matas), Geografsko društvo Split, Split, 271-288.
34. Matas, M., 2015: O gospodarskim prilikama Zagore – jučer, danas i sutra, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog*

- iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećeveca i Muć, 11-27.
35. Mišetić, R., 2010: Srednja Dalmacija: prostor diferenciranoga demografskog razvitka (1961. – 2001.), *Migracijske i etničke teme* 26 (3), 297-319.
 36. Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija – stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
 37. Nejašmić, I., Toskić, A., 2013: Starenje stanovništva u Hrvatskoj - sadašnje stanje i perspektive, *Hrvatski geografski glasnik* 75 (1), 89-110.
 38. Opačić, V.T., 2008: Ekonomsko-geografski utjecaji i posljedice vikendaštva u receptivnim vikendaškim područjima – primjer otoka krka, *Ekonomska misao i praksa* (2), 127-151.
 39. Pavić, D., i Ivanović, I., 2019: Razlike u prikupljanju migracijskih podataka: usporedba Hrvatske i odabranih europskih zemalja, *Migracijske i etničke teme* 35 (1), 7-32.
 40. Peračković, K., Miletić, G., Mrčela, D., 2018: Prilog analizi čimbenika odabira mjesta sekundarnog stanovanja: primjer naselja Okrug Gornji na otoku Čiovu, *Socijalna ekologija* 27 (1), 27-47.
 41. Perišić, A., Wagner, V., 2015: Indeks razvijenosti: analiza temeljnog instrumenta hrvatske regionalne politike, *Odabrani prijevodi* 6 (30), 1-24.
 42. Puljiz, J., 2005: Gospodarski razvoj, u: *Kako potaknuti razvoj na lokalnoj razini. Priručnik s primjerima najbolje prakse iz Jugoistočne Europe*, Friedrich Ebert Stiftung Ured u Zagrebu, Zagreb, 9-23.
 43. Radeljak Kaufmann, P., 2015: Opremljenost centralnim funkcijama naselja Dalmacije, *Godišnjak Titius* 8 (8), 83-101.
 44. Rako, A., 2015: Tradicijski sirevi od mlijeka dalmatinske pramenke, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećeveca i Muć, 41-48.
 45. Sić, M., 1987: Javni međumjesni autobusni promet u SR Hrvatskoj, *Acta Geographica Croatica* 22 (1), 35-40.
 46. Slišković, T., 2018: Analiza međuovisnosti stambenog tržišta i makroekonomskog sustava u Hrvatskoj, *Zbornik radova znanstvenog skupa „Modeli razvoja hrvatskog*

- gospodarstva* (Družić, G. i Družić, I.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 247-280.
47. Šego, D., Dodig, T., 2019: Razvoj građenja cesta u Republici Hrvatskoj kroz povijest, *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku* (1-2), 121-132.
 48. Šiljković, Ž., 2015: Gastronomija Dalmatinske Zagore – važan turistički potencijal, u: *Stručno-znanstveni skup Gospodarske mogućnosti Zagore i oblici njihova optimalnog iskorištavanja* (ur. Matas, M. i Rako, A.), Zageb - Split: Kulturni sabor Zagore - podružnica Zagreb, Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Lećevecica i Muć, 149-156.
 49. Šimunović, I., 2011: Naselja Zagore između planinske, dolinske i obalne ekonomije, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 75-87.
 50. Šipić, I., 2011: Čovjek i prostor Zagore – od planske do globalne ekonomije, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 89-100.
 51. Vojnović, N., 2011: Stanje i mogućnosti razvoja turizma u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije, u: *Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije* (ur. Matas, M. i Faričić, J), Sveučilište u Zadru; Kulturni sabor Zagore; Ogranak Matice hrvatske Split, 589-606.
 52. Vresk, M., 1985: Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije, *Acta Geographica Croatica* 20 (1), 31-40.
 53. Vukosav, B., 2011: Geografsko ime "zagora" i njegova pojavnost na područjima dalmatinskoga zaleđa u odabranom novinskom mediju, *Geoadria* 16 (2), 261-281.
 54. Vukosav, B., 2015: Percepcija prostornog obuhvata Zagore u odabranim kartografskim izvorima, *Kartografija i geoinformacije* 14 (23), 20-36.
 55. Vukosav, B., i Fuerst-Bjeliš, B., 2015: Medijska percepcija prostornih identiteta: konstrukcija imaginativne karte dalmatinske unutrašnjosti, *Geoadria* 20 (1), 23-40.
 56. Wertheimer-Baletić, A., 1999: *Stanovništvo i razvoj*, Izd. Mate, Zagreb.
 57. Wertheimer-Baletić, A., 2003. Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine: *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu* 1 (1), 91-103.

58. Wertheimer-Baletić, A., 2016: Demografski tranzicijski procesi – Kontinuitet ili diskontinuitet, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društ. znanosti*, 525 (51), 7-63.

IZVORI

1. *Digitalna pedološka karta Hrvatske*, Pedologija i zemljišni resursi, 2021., http://pedologija.com.hr/Zem_resursi.html (14.4.2023.)
2. *Godišnje izvješće o tržištu nekretnina za područje Splitsko-dalmatinske županije za 2020. g.*, Splitsko-dalmatinska županija, 2021, <https://www.dalmacija.hr/> (2.5.2023.)
3. *Godišnje izvješće o tržištu nekretnina za područje Splitsko-dalmatinske županije za 2021. g.*, Splitsko-dalmatinska županija, 2022, <https://www.dalmacija.hr/> (2.5.2023.)
4. *Godišnje izvješće o tržištu nekretnina za područje Splitsko-dalmatinske županije za 2022. g.*, Splitsko-dalmatinska županija, 2023, <https://www.dalmacija.hr/> (2.5.2023.)
5. *Gradovi u statistici*, Statistika u nizu, Državni zavod za statistiku, 2023 (14.4.2023.)
6. *Hrvatski LAG-ovi*, Hrvatska mreža za ruralni razvoj, n.d., <https://hmrr.hr/leader/hrvatski-lag-ovi/> (8.5.2023.)
7. *Indeks razvijenosti*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, <https://razvoj.gov.hr/o-ministarstvu/regionalni-razvoj/indeks-razvijenosti/112> (7.5.2023.)
8. *Izmjene i dopune Prostornog plana uređenja općine Muć*, Općina Muć, 2010, http://zzpu-sdz.hr/images/PDF/PPUO/MUC/TESKT/7_10.pdf (23.5.2023.)
9. *Izvješća o tržištu nekretnina na području Šibensko-kninske županije*, Šibensko-kninska županija, n.d., <https://www.sibensko-kninska-zupanija.hr/stranica/izvjea-o-tritu-nekretnina-na-podruju-ibensko-kninske-upanije/290> (2.5.2023.)
10. *Izvješće o tržištu nekretnina za 2020 godinu za područje Grada Šibenika*, Upravni odjel za gospodarenje gradskom imovinom, Grad Šibenik, 2021, <https://www.sibenik.hr/> (2.5.2023.)
11. *Izvješće o tržištu nekretnina za 2020. godinu*, Grad Kaštela, 2021, https://www.kastela.hr/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?language=hr-HR&Command=Core_Download&EntryId=4052&PortalId=0 (22.2.2023.)

12. *Izvešće o tržištu nekretnina za 2021 godinu za područje Grada Šibenika*, Upravni odjel za gospodarenje gradskom imovinom, Grad Šibenik, 2022, <https://www.sibenik.hr/> (2.5.2023.)
13. *Izvešće o tržištu nekretnina za 2021. godinu*, Grad Kaštela, 2022, https://www.kastela.hr/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?language=hr-HR&Command=Core_Download&EntryId=5760&PortalId=0 (2.5.2023.)
14. *Izvešće o tržištu nekretnina za 2022 godinu za područje Grada Šibenika*, Upravni odjel za gospodarenje gradskom imovinom, Grad Šibenik, 2023, <https://www.sibenik.hr/> (2.5.2023.)
15. *Izvešće o tržištu nekretnina za 2022. godinu*, Odsjek za evidenciju i procjenu vrijednosti nekretnina, Grad Split, 2023, <https://split.hr/> (2.5.2023.)
16. *Jedinstveni registar poduzetničke infrastrukture – JRPI*, Ministarstvo gospodarstva i regionalnog razvoja, 2023, <http://reg.mingo.hr/pi/public/> (23.5.2023.)
17. *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, Državni zavod za statistiku, 2005 (18.2.2023.)
18. *Obuhvat urbane aglomeracije Split*, Grad Split, n.d., <https://split.hr/> (8.5.2023.)
19. *Open Street Map (OSM)*, Geofabrik, 2023, <https://download.geofabrik.de/> (15.2.2023.)
20. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu, po naseljima / Census of population, households and dwellings in 2011: Population by sex and age, by settlements*, www.dzs.hr (15.2.2023.)
21. *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – Stanovništvo*, Državni zavod za statistiku, 2022 (15.2.2023.)
22. *Pravilnik o određivanju područja s prirodnim i ostalim ograničenjima*, Narodne novine, 2023, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_03_27_453.html
23. *Pregled tržišta nekretnina Republike Hrvatske 2021.*, Ekonomski institut, Zagreb, 2022, <https://www.eizg.hr/publikacije/serijske-publikacije/pregled-trzista-nekretnina-republike-hrvatske/4273> (2.5.2023.)
24. *Red vožnje županijskih linija*, Autotransport Šibenik, 2022., <https://www.atpsi.hr/> (15.5.2023.)
25. *Regionalni razvoj i ITU mehanizam*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, <https://razvoj.gov.hr/regionalni-razvoj-i-itu-mehanizam/4215> (8.5.2023.)

26. *Registar prostornih jedinica Državne geodetske uprave*, Državna geodetska uprava (DGU), 2023., <https://dgu.gov.hr/> (15.2.2023.)
27. *Smještajni kapaciteti, dolasci i noćenja turista, Republika Hrvatska - HR NUTS 2, županije, gradovi i općine po mjesecima*, Državni zavod za statistiku, 2023 (14.4.2023.)
28. *Stanovništvo prema aktivnosti 2011.*, Državni zavod za statistiku, 2013 (13.3.2023.)
29. *Statistika HŽ infrastrukture za 2019*, HŽ infrastruktura, 2020, <https://www.hzinfra.hr/wp-content/uploads/2020/11/Statistika-HZ-Infrastrukture-za-2019.pdf> (17.4.2023.)
30. *Statistika HŽ infrastrukture za 2021*, HŽ infrastruktura, 2022, <https://www.hzinfra.hr/wp-content/uploads/2022/09/Statistika-HZ-Infrastrukture-za-2021.pdf> (17.4.2023.)
31. *Tablogrami rođeni i umrli po naseljima 1964. – 2020.*, Državni zavod za statistiku, 2022 (25.2.2023.)
32. *Urbanistički plan uređenja gospodarske zone Bristovača-Trištenica*, Općina Primorski Dolac, 2023, <https://www.primorskidolac.hr/gospodarska-zona/> (23.5.2023.)
33. *Uredba o indeksu razvijenosti*, Narodne novine, 2017, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_12_131_3014.html (14.4.2023.)
34. *Vijesti*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2023, <https://razvoj.gov.hr/vijesti/objavljen-poziv-za-sufinanciranje-projekata-u-okviru-programa-podrske-brdsko-planinskim-podrucjima/5278> (8.5.2023.)
35. *Vijesti*, Vlada Republike Hrvatske, 2022, <https://vlada.gov.hr/vijesti/butkovic-za-htv-slijedi-desetljece-zeljeznica-do-2030-cemo-obnoviti-veci-dio-glavnih-koridora/35325> (16.5.2023.)
36. *Vozni red*, Promet Split, n.d., <https://www.promet-split.hr/vozni-red> (15.5.2023.)
37. *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti 2018.*, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije, 2018, <https://razvoj.gov.hr/> (17.5.2023.)
38. *Zagora*, Hrvatski jezični portal, n.d., https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f15nWBh6 (22.2.2023.)
39. *Zakon o brdsko-planinskim područjima*, <https://www.zakon.hr/z/754/Zakon-o-brdsko-planinskim-podru%C4%8Djima> (7.5.2023.)
40. *Zakon o područjima posebne državne skrbi*, <https://www.zakon.hr/z/471/Zakon-o-podru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi> (7.5.2023.)

41. *Zaposleni – dnevni migranti 2011.*, Državni zavod za statistiku, 2013 (13.3.2023.)
42. *Završene zgrade i stanovi u 2021.*, Državni zavod za statistiku, 2022,
<https://podaci.dzs.hr/2022/hr/29570> (2.5.2023.)

PRILOZI

Popis slika

Sl. 1. Naselja uključena u prostorni obuhvat istraživanja.....	6
Sl. 2. Geografski smještaj i položaj Zagore.....	10
Sl. 3. Naselja Zagore prema broju stanovnika 2021. godine.....	12
Sl. 4. Gustoća naseljenosti naselja u Zagori 2021. godine.....	13
Sl. 5. Kretanje broja stanovnika Zagore od 1857. do 2021. godine.....	14
Sl. 6. Indeks promjene broja stanovnika 1961. – 2001. godine.....	15
Sl. 7. Indeks promjene broja stanovnika 2001. – 2011. godine.....	17
Sl. 8. Indeks promjene broja stanovnika 2011. – 2021. godine.....	18
Sl. 9. Stopa prirodne promjene naselja Zagore 2011. – 2020. (%).....	20
Sl. 10. Stopa migracijskog salda naselja Zagore 2011. – 2020. godine (%).....	22
Sl. 11. Tipovi općeg kretanja stanovništva Zagore 2011.-2021. godine.....	23
Sl. 12. Dobno-spolna piramida Zagore 2021. godine.....	24
Sl. 13. Dobno-spolna piramida Hrvatske 2021. godine.....	24
Sl. 14. Indeks starosti po naseljima Zagore 2021. godine.....	25
Sl. 15. Koeficijent maskuliniteta naselja Zagore 2021. godine.....	26
Sl. 16. Zaposleno stanovništvo prema sektorima djelatnosti po JLS-ima Zagore 2011. godine	27
Sl. 17. Udio zaposlenih dnevnih migranata u ukupnom broju zaposlenih po naseljima Zagore 2011. godine.....	29
Sl. 18. Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi po JLS-ima Zagore 2011. godine.....	30
Sl. 19. Godišnji prihodi JLS-a po glavi stanovnika 2014.-2016. godine iskazani u eurima...	35
Sl. 20. Opremljenost centralnim funkcijama naselja u Zagori 2014. godine.....	39
Sl. 21. Prometno-geografska karta Zagore 2023. godine.....	40

Sl. 22. Dostupnost u minutama do vremenski najbližeg centra najmanje 3. reda opremljenosti 2023. godine.....	44
Sl. 23. Naselja najmanje 3. reda opremljenosti prema udjelu stanovništva i naselja Zagore kojima su oni vremenski najbliži centar tog reda opremljenosti 2023. godine.....	45
Sl. 24. Dostupnost u minutama naselja u Zagori do vremenski najbližeg centra najmanje 4. reda opremljenosti 2023. godine.....	46
Sl. 25. Naselja najmanje 4. reda opremljenosti prema udjelu stanovništva i naselja Zagore kojima su oni vremenski najbliži centar tog reda opremljenosti 2023. godine.....	47
Sl. 26. Prosječan godišnji broj ukupnog broja kupoprodaje stanova/apartmana, stambenih zgrada (obiteljskih kuća) i građevinskog zemljišta JLS-a u Zagori i odabranih obalnih JLS-a u razdoblju 2020.-2022.....	50
Sl. 27. Ukupan broj izgrađenih stanova na 100 stanovnika od 2011. do 2021. godine.....	52
Sl. 28. Prosječna cijena kupoprodajnog građevinskog zemljišta JLS-a u Zagori i odabranih obalnih JLS-a u razdoblju 2020.-2022.....	53
Sl. 29. Indeks razvijenosti, status područja posebne državne skrbi i status brdsko-planinskog područja JLS-a u Zagori od 2017. godine.....	56
Sl. 30. Tipovi naselja Zagore prema demografskim obilježjima i vremenskoj dostupnosti centralnim funkcijama.....	60
Sl. 31. Broj ispitanika po JLS.....	62
Sl. 32. Ispitanici prema najvišem završenom stupnju obrazovanja.....	63
Sl. 33. Ispitanici prema radnom statusu.....	63
Sl. 34. Prosječna ocjena osjećaja pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori 2023. godine....	64
Sl. 35. Razlika u ocjeni osjećaja pripadnosti Zagori i Dalmatinskoj zagori po JLS 2023.....	66
Sl. 36. Osjećaj pripadnosti ispitanika Zagore manjim regijama na prostoru Zagore po JLS-ima 2023. godine.....	67
Sl. 37. Frekvencija korištenja prijevoznih sredstava ispitanika Zagore 2023. godine.....	68

Sl. 38. Ispitanici JLS-a Zagore (%) prema ponderiranoj frekvenciji odlaska u odabrana naselja	69
Sl. 39. Ocjene zadovoljstva odabranim elementima kvalitete života ispitanika Zagore 2023	72
Sl. 40. Prosječne ocjene zadovoljstva elementima kvalitete života po JLS-ima Zagore 2023.	73
Sl. 41. Prosječna ocjena elementa kvalitete života, osjećaja pripadnosti mjestu i ukupne kvalitete života po JLS-ima Zagore 2023. godine.....	74
Sl. 42. Glavni razlozi za doseljenje u mjesto u kojem žive ispitanici Zagore 2023. godine... 75	
Sl. 43. Želja za migracijom u idućih 10 godina ispitanika Zagore 2023. godine.....	76
Sl. 44. Prosječna ocjena osjećaja pripadnosti mjestu od strane ispitanika Zagore ukupno, prema spolu i želji za iseljenjem 2023. godine.....	77
Sl. 45. Želja za migracijom u idućih 10 godina ispitanika Zagore 2023. godine.....	78
Sl. 46. Ocjena važnosti pojedinih djelatnosti za razvoj Zagore u idućih 10 godina od strane ispitanika Zagore 2023. godine.....	81
Sl. 47. Prosječna ocjena procjene kvalitete života u Zagori za 10 godina u odnosu na danas	82

Popis tablica

Tab. 1. Naselja Zagore prema broju stanovnika 2021. godine.....	11
Tab. 2. Pokazatelji turističkog razvoja JLS-a u Zagori 2022. godine.....	33
Tab. 3. Ukupan broj zaposlenih u JLS-ima Zagore 2021. godine.....	36
Tab. 4. Broj otpremljenih putnika na postajama u Zagori u 2021. godini.....	48
Tab. 5. Prosječne vrijednosti odabranih varijabli prema izdvojenim klasterima naselja Zagore prema demografskim obilježjima i dostupnosti centralnim funkcijama.....	59
Tab. 6. Centralna naselja Zagore prema udjelu ispitanika JLS-a koji im gravitiraju na temelju ponderirane frekvencije odlazaka 2023. godine.....	71

Prilog 1. Anketno istraživanje „Suvremeni izazovi i potencijali razvoja Zagore“

Poštovani, student sam geografije na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu (smjer: Prostorno planiranje i regionalni razvoj) te provodim anketno istraživanje za potrebe diplomskog rada pod nazivom „Suvremeni izazovi i potencijali razvoja Zagore“. Anketa je anonimna i dobrovoljna, a namijenjena je isključivo **punoljetnom stanovništvu koje stalno boravi na prostoru Zagore**.

Za potrebe ovog rada Zagora obuhvaća iduće **općine/gradove: Dugopolje, Muć, Lećevicu, Prgomet, Primorski Dolac, Unešić, Klis** (bez naselja Klis), zagorski dio Općina **Seget** (isključivo naselja Bristivica, Ljubitovica i Prapatnica) i **Marina** (naselja Blizna D., Blizna G., Mitlo, Rastovac i Vinovac) te Gradova **Šibenika** (naselja Boraja, Brnjica, Čvrljevo, Danilo Kraljice, Goriš, Gradina, Konjevrate, Lepenica, Lozovac, Mravnica, Perković, Podine, Radonić, Sitno Donje, Slivno, Vrsno) i **Drniša** (naselja Pakovo Selo, Pokrovnik, Radonić, Sedramić i Žitnić).

Ispunjavanje anketnog upitnika traje kraće od 10 minuta, a rezultati će se koristiti isključivo u svrhu izrade diplomskog i znanstvenog rada. Unaprijed se zahvaljujem na suradnji i izdvojenom vremenu!

Šime Vukman

<p>1. Koje godine ste rođeni? _____</p> <p>2. Spol: M Ž</p> <p>3. Na području koje općine ili grada živite?</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Grad Drniš b) Općina Dugopolje c) Općina Klis d) Općina Lećevica e) Općina Muć f) Općina Marina g) Općina Prgomet h) Općina Primorski Dolac i) Općina Seget j) Općina Unešić k) Grad Šibenik <p>4. U kojem naselju živite?</p> <p>_____</p> <p>5. Najviša završena razina obrazovanja?</p> <ul style="list-style-type: none"> a) bez završene osnovne škole b) osnovna škola c) srednja škola d) viša škola, prvi stupanj fakulteta ili stručni studij e) fakultet, umjetnička akademija ili sveučilišni studij f) poslijediplomski studij (magisterij/doktorat) 	<p>6. Koji je Vaš trenutni radni status?</p> <ul style="list-style-type: none"> a) zaposlen/a u primarnom sektoru (poljoprivreda, lov, šumarstvo, ribarstvo...) b) zaposlen/a u sekundarnom sektoru (industrija, rudarstvo, građevinarstvo, energetika...) c) zaposlen/a u tercijarnom sektoru (trgovina, promet, turizam, ugostiteljstvo, bankarstvo...) d) zaposlen/a u kvartarnom sektoru (zdravstvo, školstvo, uprava, policija, vojska, znanost, kultura, sport...) e) nezaposlen/a f) učenik/student g) umirovljenik <p>7. Ukoliko ste zaposleni, gdje radite?</p> <ul style="list-style-type: none"> a) u općini ili gradu u kojem živim b) u drugoj općini ili gradu unutar Zagore c) izvan granica Zagore, u unutrašnjosti (Sinj, Drniš...) d) izvan granica Zagore, na obali (Split, Šibenik, Trogir...) <p>8. Ocijenite od 1 do 5 koliki stupanj pripadnosti osjećate s pojedinom regijom. (1 - <i>izrazito slab</i>, 2 - <i>slab</i>, 3 - <i>umjeren</i>, 4 - <i>jak</i>, 5 - <i>izrazito jak osjećaj pripadnosti</i>)</p> <table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse; text-align: center;"> <tr> <td>Zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Dalmatinska zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Splitska zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Kaštelanska zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Trogirska zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Šibenska zagora</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Drniški kraj</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Mučki kraj</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> <tr> <td>Ogorje</td> <td>1</td> <td>2</td> <td>3</td> <td>4</td> <td>5</td> </tr> </table>	Zagora	1	2	3	4	5	Dalmatinska zagora	1	2	3	4	5	Splitska zagora	1	2	3	4	5	Kaštelanska zagora	1	2	3	4	5	Trogirska zagora	1	2	3	4	5	Šibenska zagora	1	2	3	4	5	Drniški kraj	1	2	3	4	5	Mučki kraj	1	2	3	4	5	Ogorje	1	2	3	4	5
Zagora	1	2	3	4	5																																																		
Dalmatinska zagora	1	2	3	4	5																																																		
Splitska zagora	1	2	3	4	5																																																		
Kaštelanska zagora	1	2	3	4	5																																																		
Trogirska zagora	1	2	3	4	5																																																		
Šibenska zagora	1	2	3	4	5																																																		
Drniški kraj	1	2	3	4	5																																																		
Mučki kraj	1	2	3	4	5																																																		
Ogorje	1	2	3	4	5																																																		

9. Označite koliko se često koristite idućim načinima prijevoza.

	svaki dan	1 - 3 puta tjedno	1 - 3 puta mjesečno	nekoliko puta godišnje	najmanje jednom godišnje	jako rijetko ili nikada
osobni automobil						
autobus						
vlak						

10. Označite koliko često odlazite u navedena naselja. Preskočite naselja u koja ne odlazite nikada ili rjeđe od jednom godišnje.

	svaki dan	1 - 3 puta tjedno	1 - 3 puta mjesečno	nekoliko puta godišnje	najmanje jednom godišnje
Split					
Šibenik					
Trogir					
Kaštela					
Solin					
Sinj					
Drniš					
Klis					
Seget Donji					
Marina					

11. Ukoliko posjećujete neko od navedenih naselja označite učestalost odlaska. Preskočite naselja u koja ne odlazite nikada ili rjeđe od jednom godišnje.

	živim u tom mjestu	svaki dan	1 - 3 puta tjedno	1 - 3 puta mjesečno	nekoliko puta godišnje	najmanje jednom godišnje
Blizna Donja						
Boraja						
Donje Ogorje						
Donji Muć						
Dugopolje						
Lećevica						
Lozovac						
Neorić						
Perković						
Prgomet						
Primorski Dolac						
Unešić						

12. Živate li u istom mjestu od rođenja?

- a) da
- b) ne, doselio/la sam se

Iduća dva pitanja ispunjavate samo ukoliko ste se doselili u naselje u kojem živite.

12.1. U kojem razdoblju ste se doselili u naselje u kojem živite?

- a) prije 1971.
- b) 1971.-1980.
- c) 1981.-1990.
- d) 1991.-2000.
- e) 2001.-2010.
- f) 2011.-2020.
- g) nakon 2020.

12.2. Koji su bili glavni razlozi za Vaše doseljenje?
(Moguće je odabrati više odgovora)

- a) bolja mogućnost zaposlenja
- b) više plaćen posao
- c) povoljna cijena građevinskog zemljišta ili nekretnine
- d) naslijeđeno građevinsko zemljište ili nekretnina
- e) ženidba/udaja
- f) atraktivnost okoliša
- g) osjećaj mira
- h) ostalo: _____

13. Ocijenite zadovoljstvo idućim elementima kvalitete života u općini/gradu u kojem živite.

(1 - izrazito nezadovoljan/na, 2 - nezadovoljan/na, 3 - ni zadovoljan/na, ni nezadovoljan/na, 4 - zadovoljan/na, 5 - izrazito zadovoljan/na)

dostupnost osnovnih funkcija (trgovina, pošta, ambulanta, škola)	1	2	3	4	5
prometna povezanost	1	2	3	4	5
količina radnih mjesta	1	2	3	4	5
visina prihoda (plaće)	1	2	3	4	5
aktivnost lokalne vlasti	1	2	3	4	5
društveni sadržaji	1	2	3	4	5
atraktivnost okoliša	1	2	3	4	5

14. Ocijenite od 1 do 5 u kojoj mjeri se slažete s tvrdnjom: „Osjećam da pripadam mjestu u kojem živim“

*uopće se ne
slažem*

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

*u potpunosti
se slažem*

15. Ocijenite od 1 do 5 ukupno zadovoljstvo kvalitetom života u Vašem naselju.

*izrazito
nezadovoljan/na*

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

*izrazito
zadovoljan/na*

16. Razmišljate li o iseljenju u idućih 10 godina?

- a) ne
- b) da, ali ne znam gdje
- c) da, u drugo mjesto u Zagori
- d) da, na obalu Šibensko-kninske županije
- e) da, na obalu Splitsko-dalmatinske županije
- f) da, u drugi dio Hrvatske
- g) da, u inozemstvo

Ispunjavate ukoliko razmišljate o iseljenju:

17. Koji su za Vas glavni razlozi za iseljenje?
(Moguće je odabrati više odgovora.)

- a) loša prometna povezanost
- b) nedostatak radnih mjesta
- c) loše plaćen posao
- d) nedostatak osnovnih funkcija
(trgovina, pošta, ambulanta, škola)
- e) pasivna lokalna vlast
- f) nedostatak društvenih sadržaja
- g) "Osjećam da ne pripadam tu."
- h) Ostalo: _____

Ispunjavate ukoliko ne razmišljate o iseljenju:

17. Izdvojite 1 – 3 glavna razloga za ostanak u naselju.

18. Prema Vašem mišljenju ocijenite od 1 do 5 važnost razvoja sljedećih djelatnosti za razvoj Zagore kroz idućih 10 godina.

(1 - izrazito nevažno, 2 - nevažno, 3 - ni važno, ni nevažno, 4 - važno, 5 - izrazito važno)

tržišna (intenzivna) poljoprivreda	1	2	3	4	5
ekološka poljoprivreda	1	2	3	4	5
industrija	1	2	3	4	5
turizam	1	2	3	4	5
ugostiteljstvo	1	2	3	4	5
trgovina	1	2	3	4	5
malo i srednje poduzetništvo	1	2	3	4	5
znanost i obrazovanje	1	2	3	4	5
cestovni promet	1	2	3	4	5
željeznički promet	1	2	3	4	5

19. Tko bi prema Vama trebali biti glavni akteri u razvoju Zagore?

(Moguće je odabrati više odgovora.)

- a) lokalno stanovništvo koje živi u Zagori
- b) iseljeno stanovništvo podrijetlom iz Zagore
- c) lokalna vlast
- d) županijska vlast
- e) državna vlast
- f) Europska unija
- g) netko drugi: _____

20. Kako zamišljate kvalitetu života u Vašem naselju za 10 godina u odnosu na danas? (1-5)

- a) 1 – bit će puno lošija
- b) 2 – bit će malo lošija
- c) 3 – bit će ista kao i danas
- d) 4 – bit će malo bolja
- e) 5 – bit će puno bolja

Prilog 2. Opće kretanje stanovništva Zagore po naseljima 2011.-2021. godine

Naselje Općina/Grad	Broj stanovnika		Ukupna promjena (%)	Prirodna promjena (%)	Migracijski saldo (%)	OKS
	2011.	2021.				
Pakovo Selo	236	186	-21,2	-17,4	-3,8	E4
Pokrovnik	220	190	-13,6	-4,1	-9,5	E4
Radonić	412	327	-20,6	-6,1	-14,6	E4
Sedramić	206	168	-18,4	-15,0	-3,4	E4
Žitnić	150	114	-24,0	-19,3	-4,7	E4
Drniš	1224	985	-19,5	-11,0	-8,5	E4
Boraja	249	221	-11,2	-5,6	-5,6	E4
Brnjica	72	57	-20,8	-11,1	-9,7	E4
Čvrljevo	64	51	-20,3	-28,1	7,8	I4
Danilo Kraljice	104	87	-16,3	-16,3	0,0	n.m.
Goriš	147	127	-13,6	-16,3	2,7	I4
Gradina	303	258	-14,9	-5,9	-8,9	E4
Konjevrate	173	179	3,5	-8,1	11,6	I3
Lepenica	68	62	-8,8	-4,4	-4,4	E4
Lozovac	368	318	-13,6	-10,6	-3,0	E4
Mravnica	70	29	-58,6	-28,6	-30,0	E4
Perković	111	103	-7,2	-10,8	3,6	I4
Podine	26	20	-23,1	-23,1	0,0	n.m.
Radonić	79	93	17,7	-10,1	27,8	I2
Sitno Donje	561	457	-18,5	-1,4	-17,1	E4
Slivno	110	95	-13,6	-20,0	6,4	I4
Vrsno	67	58	-13,4	-28,4	14,9	I4
Šibenik	2572	2215	-13,9	-9,7	-4,2	E4
Cera	53	25	-52,8	-49,1	-3,8	E4
Čvrljevo	81	42	-48,1	-38,3	-9,9	E4
Donje Planjane	37	37	0,0	-2,7	2,7	I3/I4
Donje Utore	16	7	-56,3	-81,3	25,0	I4
Donje Vinovo	79	52	-34,2	-26,6	-7,6	E4
Gornje Planjane	166	111	-33,1	-16,9	-16,3	E4
Gornje Utore	64	52	-18,8	-26,6	7,8	I4
Gornje Vinovo	33	16	-51,5	-18,2	-33,3	E4
Koprno	97	88	-9,3	-11,3	2,1	I4
Ljubostinje	60	40	-33,3	-21,7	-11,7	E4
Mirlović Zagora	387	347	-10,3	-3,9	-6,5	E4
Nevest	103	56	-45,6	-12,6	-33,0	E4
Ostrogašica	47	38	-19,1	-27,7	8,5	I4
Podumci	91	68	-25,3	-6,6	-18,7	E4
Unešić	320	265	-19,1	-14,1	-5,0	E4
Visoka	52	25	-51,9	-38,5	-13,5	E4
Unešić	1686	1269	-24,7	-16,5	-8,2	E4
Dugopolje	2993	3248	8,5	2,5	6,0	I1

Koprivno	272	316	16,2	0,4	15,8	I1
Kotlenice	148	124	-16,2	-1,4	-14,9	E4
Liska	56	54	-3,6	-19,6	16,1	I4
Dugopolje	3469	3742	7,9	1,8	6,1	I1
Brštanovo	286	265	-7,3	-6,6	-0,7	E4
Dugobabe	137	126	-8,0	-6,6	-1,5	E4
Konjsko	283	281	-0,7	-8,8	8,1	I4
Korušce	80	78	-2,5	-8,8	6,3	I4
Nisko	244	181	-25,8	-16,8	-9,0	E4
Prugovo	555	571	2,9	0,7	2,2	I1
Veliki Bročanac	159	184	15,7	-8,2	23,9	I2
Vučevica	56	44	-21,4	-25,0	3,6	I4
Klis	1800	1730	-3,9	-6,9	3,0	I4
Divojevići	49	32	-34,7	-34,7	0,0	n.m.
Kladnjice	142	131	-7,7	-25,4	17,6	I4
Lečevica	218	177	-18,8	-10,1	-8,7	E4
Radošić	174	155	-10,9	-10,3	-0,6	E4
Lečevica	583	495	-15,1	-16,0	0,9	I4
Blizna Donja	258	217	-15,9	-8,1	-7,8	E4
Blizna Gornja	93	66	-29,0	-16,1	-12,9	E4
Mitlo	75	49	-34,7	-22,7	-12,0	E4
Rastovac	89	87	-2,2	-3,4	1,1	I4
Vinovac	75	68	-9,3	-30,7	21,3	I4
Marina	590	487	-17,5	-13,4	-4,1	E4
Bračević	182	139	-23,6	-11,0	-12,6	E4
Crivac	310	290	-6,5	-4,5	-1,9	E4
Donje Ogorje	116	107	-7,8	-13,8	6,0	I4
Donje Postinje	78	84	7,7	-14,1	21,8	I3
Donji Muć	590	541	-8,3	-4,6	-3,7	E4
Gizdavac	127	109	-14,2	-7,9	-6,3	E4
Gornje Ogorje	163	123	-24,5	-14,1	-10,4	E4
Gornje Postinje	135	132	-2,2	-4,4	2,2	I4
Gornji Muć	530	450	-15,1	1,1	-16,2	E3
Mala Milešina	21	12	-42,9	-42,9	0,0	n.m.
Neorić	883	819	-7,2	-2,2	-5,1	E4
Pribude	102	56	-45,1	-20,6	-24,5	E4
Radunić	86	73	-15,1	-8,1	-7,0	E4
Ramljane	167	130	-22,2	-18,0	-4,2	E4
Sutina	349	341	-2,3	-4,6	2,3	I4
Velika Milešina	33	24	-27,3	0,0	-27,3	E3/E4
Zelovo	10	35	250,0	-120,0	370,0	I2
Muč	3882	3465	-10,7	-0,3	-10,4	E4
Bogdanovići	184	136	-26,1	-22,8	-3,3	E4
Labin	97	98	1,0	-10,3	11,3	I3
Prgomet	105	87	-17,1	-15,2	-1,9	E4
Sitno	144	76	-47,2	-18,1	-29,2	E4

Trolokve	143	101	-29,4	-16,8	-12,6	E4
Prgomet	673	498	-26,0	-17,5	-8,5	E4
Primorski Dolac	770	686	-10,9	-6,8	-4,2	E4
Primorski Dolac	770	686	-10,9	-6,8	-4,2	E4
Bristivica	348	275	-21,0	-4,3	-16,7	E4
Ljubitovica	485	382	-21,2	-10,5	-10,7	E4
Prapatnica	177	164	-7,3	-7,9	0,6	I4
Seget	1010	821	-18,7	-7,9	-10,8	E4
ZAGORA	18259	16393	-10,2	-7,6	-2,7	E4

Izvori: *Popis stanovništva, 2013; 2022; Tablogrami rođeni i umrli, 2022*

Prilog 3. Broj ispitanika po JLS i naseljima

JLS	Naselje	N	%	N	%
Grad Drniš	Pakovo Selo	9	33,3	27	9,3
	Pokrovnik	6	22,2		
	Radonić	6	22,2		
	Žitnić	6	22,2		
Grad Šibenik	Boraja	2	6,9	29	10,0
	Danilo Kraljice	3	10,3		
	Goriš	1	3,4		
	Gradina	3	10,3		
	Konjevrate	1	3,4		
	Lozovac	2	6,9		
	Perković	8	27,6		
	Sitno Donje	8	27,6		
	Slivno	1	3,4		
Općina Dugopolje	Dugopolje	12	54,5	22	7,6
	Koprivno	6	27,3		
	Kotlenice	4	18,2		
Općina Klis	Brštanovo	2	12,5	16	5,5
	Konjsko	6	37,5		
	Korušce	1	6,3		
	Nisko	2	12,5		
	Prugovo	5	31,3		
Općina Lećevica	Divojevići	2	11,1	18	6,2
	Kladnjice	3	16,7		
	Lećevica	9	50,0		
	Radošić	4	22,2		
Općina Marina	Blizna Donja	14	60,9	23	7,9
	Blizna Gornja	2	8,7		
	Mitlo	4	17,4		
	Rastovac	2	8,7		
	Vinovac	1	4,3		

Općina Muć	Bračević	3	6,0	50	17,2
	Crivac	7	14,0		
	Donje Ogotje	7	14,0		
	Donje Postinje	1	2,0		
	Donji Muć	16	32,0		
	Gornje Ogorje	3	6,0		
	Gornje Postinje	1	2,0		
	Gornji Muć	6	12,0		
	Neorić	1	2,0		
	Radunić	1	2,0		
	Ramljane	2	4,0		
	Velika Milešina	1	2,0		
	Zelovo	1	2,0		
Općina Prgomet	Bogdanovići	4	23,5	17	5,8
	Labin	2	11,8		
	Prgomet	7	41,2		
	Sitno	3	17,6		
	Trolokve	1	5,9		
Općina Primorski Dolac	Primorski Dolac	32	100,0	32	11,0
Općina Seget	Bristivica	6	23,1	26	8,9
	Ljubitovica	13	50,0		
	Prapatnica	7	26,9		
Općina Unešić	Čvrljevo	3	9,7	31	10,7
	Gornje Planjane	5	16,1		
	Gornje Utore	2	6,5		
	Koprno	1	3,2		
	Mirlović Zagora	5	16,1		
	Nevest	7	22,6		
	Ostrogašica	1	3,2		
	Podumci	1	3,2		
	Unešić	5	16,1		
	Visoka	1	3,2		

Izvori: *Popis stanovništva, 2013; 2022; Tablogrami rođeni i umrli, 2022*